

רשימת פרסומים

תמוז תשע"ד

ספרים היוצאים לאור לראשונה מכתבייד

ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד

ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות, מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות ועניינים נוספים.

ירושלים תשס"ה. שני כרכים, 56 + תתלה עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, דוגמא מהמבוא, דוגמאות מגוף הספר: כרך א, כרך ב.

מחיר: 95 ש"ח.

אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות לרבינו יהודה החסיד

אמונות ודעות וסוד הייחוד בדרך לימוד מתופעות טבע.

ירושלים תשס"ו. 39 + תקטז עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, דוגמא מהמבוא, דוגמא מגוף הספר.

מחיר: 60 ש"ח.

תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח'

שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכי

ירושלים תשע"ד. 37 + רח עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, דוגמא מהמבוא, דוגמא מגוף הספר.

מחיר: 50 ש"ח.

סודי חומש ושאר מתלמידי רבינו יהודה החסיד

פירושים, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות

ירושלים תשס"ט. 5 + רכח עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, מבוא, דוגמא מגוף הספר.

מחיר: 38 ש"ח.

דרשות לימי התשובה מבית מדרשם של חסידי אשכנז

ירושלים תשע"ד. 11 + עד עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, דוגמא מהמבוא, דוגמא מגוף הספר.

מחיר: 30 ש"ח.

ספר קושיות לאחד מן הראשונים באשכנז

טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותיורץ

ירושלים תשס"ז. 13 + שסז עמודים.

שער הספר, דוגמא מהמבוא, דוגמא מגוף הספר.

מחיר: 45 ש"ח.

רשימת פרסומים

תמוז תשע"ד

ספרים אחרים

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

פנינים מאוצרות הר"ש אשכנזי: אמרות ומכתמים, מאמרים שגורים, משלים ומעשיות, גימטריאות ונוטריקונים, מקורותיהם ומקבילותיהם.

ירושלים תשע"א. שני כרכים, 9 + 952 עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, שני מאמרים מהספר: אב אחד מפרנס עשרה בנים; יהללך זר, ואם לא - פוך!

מחיר: 120 ש"ח (60 ש"ח לכרך).

אסופה: ארבעה מאמרים מאוצרות הר"ש אשכנזי

ירושלים תשע"ד. 2 + 166 עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, דוגמאות משני מאמרים: העלם דבר וטעות סופר; הגונב מן הספר. מחיר: 40 ש"ח. (נדפס ב־300 עותקים בלבד)

סגולה: עיונים ובירורים במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה

ספר ראשון, ירושלים תשע"ב. 153 עמודים.

שער הספר, תוכן העניינים, דוגמאות משני מאמרים: גילוח השער שבמקום קשר התפילין; תקיעת השופר שבתחיית המתים.

מחיר: 40 ש"ח. (נדפס ב־350 עותקים בלבד, נותרו עותקים מעטים).

לרכישת הספרים, ניתן לפנות אל: alfabita99@gmail.com

רשימת פרסומים

תמוז תשע"ד

מאמרים

את המאמרים ניתן לקבל (בפורמט PDF) בפנייה לאימייל: alfabita99@gmail.com

ילקוט פרפראות וטעמי מנהגים, ירושתנו, ספר שני (תשסח), עמ' לח-סז.

תשובה בענין הדין לרבינו יצחק אלפסי?, המעיין, מטב (טבת תשסט), עמ' 39-43. [להורדה](#)

תפילת נשמות הנפטרים בבית הכנסת, ירושתנו, ספר שלישי (תשסט), עמ' קעז-רלו. [להורדה](#)

דרשה לברית מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד, ירושתנו, ספר רביעי (תשע), עמ' לט-סב. [להורדה](#)

ייחוס סגולת אמירת 'נשמת' לרבי יהודה החסיד, המעיין, נב (טבת תשע), עמ' 49-67. [להורדה](#)

מסרק מקרני ראמים ליטול בו 'ביצי כינים', המעיין, נא, א (תשרי תשעא), עמ' 69-79. [להורדה](#)

אמירת 'נשמת כל חי' בימות החול ובכל יום: לתולדות מנהג ה'מעמדות' בקרב חסידי אשכנז, ירושתנו, ספר חמישי (תשעא), עמ' רא-רכג. [להורדה](#)

השם המפורש שנרשם על משענת אלישע, מוריה, שנה שלושים ואחת, גליון ז-ח (תשעא), עמ' קנז-קסז.

מספר בני ישראל לאחר תחיית המתים לדעת רב סעדיה גאון, המעיין, נב, א (תשרי תשעב), עמ' 31-36. [להורדה](#)

שמו של חודש ניסן על-שם הניסים, המעיין, נב, ג (ניסן תשעב), עמ' 15-23. [להורדה](#)

סופה של זרש, הפעמון, ד (תשעב), עמ' 74-80.

ענייני תפילה מ'ספר המשכיל' לר' שלמה שמחה מטרויש: תלמידים של מהר"ם מרוטנבורג ורבינו פרץ, ישורון, כו (תשעב), עמ' מ-סא.

הנס שביטל את גזירת המצרים על פריה ורביה, מוריה, שנה שלושים ואחת, גליון יא-יב (תשעב), עמ' רעט-רפ.

דרשה בענייני יציאת מצרים וחג הפסח לדרשן ביזנטי משלהי תקופת הראשונים, ישורון, כח (תשעג), עמ' נו-פג.

מספר חדרי הלב: עיון ספרותי, הפעמון, ה (תשעג), עמ' 29-40.

רשימת פרסומים

תמוז תשע"ד

הוראות והנהגות לרבינו יהודה החסיד, מוריה, שנה שלושים ושתיים, גליון ג-ה (תשעג), עמ' ג-כב.

'הכרחו' של הקב"ה בראש השנה שחל בשבת, המעיין, נד, א (תשרי תשעד), עמ' 22-28. [להורדה](#)

'צור תעודה': סימן חדש לסדר ליל פסח, מוריה, שנה שלושים ושלוש, גליון ג-ו (תשעד), עמ' ג-יג.

תינוק הנולד ב'שריון' המכסה את פניו, ירושתנו, ספר שביעי (תשעד), עמ' שכו-שמב.

בעזרת השם יתברך

ספר גימטריאות

לחד מן קמאי, עיר וקדיש

רבינו יהודה החסיד זלה"ה

בעל 'ספר חסידים'

תוכו כלול

ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות,
מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות, רמז וסוד,
הלכה ומנהג, חכמת המזלות והכוכבים
וענינים נוספים

כרך ראשון

מבוא • אותיות א - שסג

יוצא לאור לראשונה מכתב יד יחידי שהיה למראה עיני החיד"א
בצירוף מבוא, הערות והארות, ביאורים, מילואים ומפתחות
בעזר החונן לאדם דעת

מאת

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב שליט"א

סטל

ירושלים תשס"ה

תוכן

הקדמה

מבוא ל'ספר גימטריאות' 3 - 46

פרק א, תוכן החיבור. 3

פרק ב, כתב היד: א, תיאורו 4; ב, גלגולי כתב-היד 7.

פרק ג, המחבר וחיבורו: א, זיהוי המחבר: רבי יהודה החסיד 12; ב, עורך החיבור 14; ג, תופעת עריכת כתבי רבי יהודה החסיד על-ידי בנו ותלמידיו 14.

פרק ד, המזכירים את 'ספר גימטריאות': א, רבי צדקיה הרופא בעל 'שבלי הלקט' 17; ב, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א 18.

פרק ה, שמועות שהובאו בחיבורים שונים בשם ריה"ח שלהם מקבילות ב'ספר גימטריאות':

א, ספרים נדפסים: 'דעת זקנים' 25; 'הדר זקנים' 25; 'טעמי מסורת המקרא לר' יהודה החסיד' 26; 'מושב זקנים' 26; 'ספר חסידים' 26; 'ספר חסידים' (הוצאת מק"נ) 26; 'ערוגת הבושם' 26; 'פירוש הרא"ש על התורה' 27; 'פירוש הריב"א' 27; 'פירוש התורה לר' יהודה החסיד' 27; 'פירוש רבינו אפרים על התורה' 28; 'פירושים ופסקים לרבינו אביגדור הצרפתי' 28; 'פענח רזא' 28; 'שבלי הלקט' 28.

ב, כתבי-יד: כת"א אוקספורד 270 28; כת"א המבורג 40 28; כת"א וטיקן 45 29; כת"א פריס 260 29; כת"א מוסקבה 121 29; כת"א קמברידג' 669/1 29; כת"א שטרסבורג 44 29.

פרק ו, ענינות שונים: א, האישים הנזכרים בספר 29; ב, החיבורים הנזכרים בספר 30; ג, הפיוטים המובאים בחיבור 31; ד, שורות פיוט שהובאו מ'שיר היחוד', מחברו של 'שיר היחוד' 32; ה, גימטריא שלא לפי הכתיב של ה'מסורה' 39.

פרק ז, דרך ההדרה: א, חלוקת הפסקאות 42; ב, שיבוץ ביאורי פסוקים בסדר הפרשיות 42; ג, הדגשות 42; ד, מחיקה על-פי סימון הסופר 42; ה, 'שומר דף' ו'ממלא שורה' 43; ו, גליונות 43; ז, כתיב הפסוקים 43; ח, כתיב - ענינים שונים 43; ט, קיצורים 44; י, תיקונים והשלמות (מסברא) 44; יא, מראי מקומות 45; יב, הערות 45.

צילומי כתב-היד 47 - 50

רשימת ראשי תיבות שאינם שכיחים 51

רשימת ספרי מקורות 52

רשימת ספרי ראשונים המובאים בשכיחות 54

אותיות א - שסג א-שסו

פרשת בראשית שסט

פרשת נח שעה

פרשת לך לך שעח

פרשת וירא ת

פרשת חיי שרה תט

פרשת תולדות תטו

פרשת ויצא תכז

פרשת וישלח תמה

פרשת וישב תנב

פרשת מקץ תנו

פרשת ויגש תס

פרשת ויחי תסא

פרשת שמות תסג

פרשת וארא תסו

פרשת בא תסז

פרשת בשלח תסט

פרשת יתרו תפד

פרשת משפטים תצד

פרשת תרומה תקד

פרשת תצוה תקו

פרשת כי תשא תקיב

פרשת ויקהל תקלא

פרשת פקודי תקלו

פרשת ויקרא תקמו
מגילת אסתר-א תקמז
פרשת שמיני תקמט
פרשת תזריע תקנה
פרשת מצורע תקנט
פרשת אחרי מות תקס
פרשת קדושים תקסא
פרשת אמור תקסב
פרשת בהר תקסט
פרשת בחוקותי תקע
פרשת במדבר תקעא
מגילת רות תקעה
פרשת נשא תקעז
פרשת בהעלותך תקפב
פרשת שלח לך תקצא
פרשת קורח תקצה
פרשת חוקת תר
פרשת בלק תרז
פרשת פנחס תריט
פרשת מטות תרלב
פרשת מסעי תרלז
פרשת דברים תרמא
פרשת ואתחנן תרמב
פרשת עקב תרנ
פרשת ראה תרסז
פרשת נצבים תרעד
פרשת וילך תרעה

פרשת האזינו תרעו

פרשת וזאת הברכה תרפב

ליקוטים תרפה

מגילת אסתר-ב תרצז

ליקוטים (המשך) תשד

פרשת שופטים תשי

פרשת כי תצא תשיב

פרשת כי תבוא תשיח

מילואים תשכג-תתקצט

מאמר א תשכג; מאמר ב תשכד; מאמר ג תשלח; מאמר ד תשלט; מאמר ה תשנח;
מאמר ו תשנטי; מאמר ז תשס; מאמר ח תשסב; מאמר ט תשסד; מאמר י תשעה; מאמר
יא תשעו; מאמר יב תשעח; מאמר יג תשפא; מאמר יד תשפג; מאמר טו תשפח; מאמר
טז תשפט; מאמר יז תשצא; מאמר יח תשצד; מאמר יט תשצה; מאמר כ תתד; מאמר
כא תתה; מאמר כב תתו; מאמר כג תתז; מאמר כד תתח; מאמר כה תתט; מאמר כו
תתי; מאמר כז תתיא; מאמר כח תתיג; מאמר כט תתטו; מאמר ל תתיז; מאמר לא
תתיט; מאמר לב תתכא; מאמר לג תתכב; מאמר לד תתלא; מאמר לה תתלב; מאמר
לו תתמב; מאמר לז תתמד; מאמר לח תתמה; מאמר לט תתמו; מאמר מ תתמז; מאמר
מא תתמח; מאמר מב תתמט; מאמר מג תתנ; מאמר מד תתנא; מאמר מה תתנג; מאמר
מו תתנע; מאמר מז תתנב; מאמר מח תתנפ; מאמר מט תתנד; מאמר נ תתנו; מאמר
נא תתנא; מאמר נב תתנב; מאמר נג תתנז; מאמר נד תתנז; מאמר נה תתנז; מאמר
נו תתנז; מאמר נז תתנז; מאמר נח תתנז; מאמר נט תתקא; מאמר ס תתקב; מאמר
סא תתקד; מאמר סב תתקה; מאמר סג תתקז; מאמר סד תתקי; מאמר סה תתקיא;
מאמר סו תתקיג; מאמר סז תתקכג; מאמר סח תתקכה; מאמר סט תתקכז; מאמר ע
תתקל; מאמר עא תתקלא; מאמר עב תתקלא; מאמר עג תתקלב; מאמר עד תתקלה;
מאמר עה תתקלו; מאמר עו תתקלז; מאמר עז תתקלט; מאמר עח תתקמא; מאמר עט
תתקמד; מאמר פ תתקמו; מאמר פא תתקמט; מאמר פב תתקנב; מאמר פג תתקנב;
מאמר פד תתקנג; מאמר פה תתקנד; מאמר פו תתקנה; מאמר פז תתקנז; מאמר פח
תתקנט; מאמר פט תתקסג; מאמר צ תתקסה; מאמר צא תתקפה; מאמר צב תתקפז;
מאמר צג תתקצג; מאמר צג* תתקצד; מאמר צד תתקצה; מאמר צה תתקצו

מבוא

פרק א: תוכן החיבור

למרות ששם החיבור הנקוב בכתב-היד הוא 'ספר גימטריאות', אין עניני הגימטריאות והרמזים תופסים אלא כמחצית החיבור; יתרם עוסק בענינים שונים המוכרים משאר חיבורי חסידי אשכנז: הלכה ואגדה, ביאורי מקראות בדרכם היחודית, התפילה והתקבלותה, המלאכים והכבוד, עניני אמונות ודעות, חכמת הכוכבים והמזלות, חיזוי עתידות, ועוד.

כשני השלישים הראשונים של 'ספר גימטריאות' לא נסדרו באופן מסוים, אלא כל הנושאים האמורים מתגלגלים בו ללא כל משטר, וכל ענין הובדל ממשנהו בדרך-כלל בציון שתי נקודות באמצע השורה¹. שלישו האחרון של החיבור², נסדר על-פי סדר הפרשיות³ והמגילות (רק אסתר ורות)⁴. אמנם יצוין, כי גם בחלק זה לא הקפיד המחבר ועירב לתוכם ענינות שונים שלכאורה אין להם כל שייכות לפרשה בה נכתבו, וגם ביאורי הפסוקים שבתוך כל פרשה אינם כסדר המקראות, תופעה מצויה בחיבורים אחרים שמבני אשכנז שנסדרו על התורה. הפרשיות עצמן סודרו כהלכתן, פרט לפרשיות שופטים, כי תצא וכי תבוא, המופיעות אחרי פרשיות האזינו וזאת הברכה. כמובן, בההדרת החיבור לא שינתי כלל מסדר הענינים באופן שמופיעים בכתב-היד.

1. אמנם, יש יוצאים מן הכלל: פעמים סימן הסופר נקודות אלו במקום שגוי והפריד בין הדבקים, ולעיתים שכח מלציין במקום הנצרך. בעבודת ההדרה התייחסתי לנקודות אלו, אך לא כאל 'תורה מסיני'. ובפיסקאות מסוימות - אם כי בודדות ומועטות יחסית - סטיתי מקיומם או חסרונם של אלו.

2. מדף 39 סע"א בכת"י. ובאמת זה מעט יותר משליש - כארבעים אחוז.

3. ליתר דיוק, רוב הפרשיות בלבד, להוציא את הפרשיות: וארא, צו, מצורע, אחרי, קדושים, בהר, בחוקתי, נצבים, וילך.

4. עובדה זו נלמדת מגוף הנושאים המדוברים בשלישו האחרון, ובמיוחד מכך שקודם פרשיות יתרו ועקב כתב הסופר את שם הפרשה ('וישמע יתרו', 'והיה עקב'). אלא שכותב 'ספר גימטריאות' לא הקפיד משום מה לסמן כל תחילת פרשה; או, שאכן סימנם, והם נשמטו בהעתקה מאוחרת יותר, זו העומדת לפנינו. משום כך, לנוחיות המעיין, ציינתי בראש כל פרשה בתוך סוגריים מרובעות, את שם הפרשה. בזהווי כל תחילת פרשה נסתייעתי מגופי הענינים והמקראות המדוברים באותו מקום; אך יתכן כמובן, שטעיתי, ואיתי תלין משוגתי.

פרק ב: כתב-היד

א. תיאורו

חיבור זה יוצא לאור על-פי כת"י יחידי מסוגו בעולם המצוי במחלקת כתבי-היד שע"י הספריה הלאומית והאוניברסיטאית שבירושלים, שמספרו 7234 28°. משך שנים רבות לא התאפשר לעיין בכתב-היד משום שנחשב לאבוד, ורק לאחרונה זכינו לגילויו המחודש.

למרות עתיקותו של כתב-היד, הוא שלם לחלוטין - תופעה נדירה במקצת. כתה"י נכתב בכתובה אשכנזית רהוטה בסוף המאה הי"ג למספרם (או בראשית המאה הי"ד למספרם לכל המאוחר), והוא מחזיק 63⁵ דפי קלף ישן נושן⁶ הכתובים משני עבריהם, כשבכל עמוד 25 שורות⁷. וכנראה, שם סופר כתה"י היה שמואל⁸.

5. או יותר מדויק 62 וחצי דפים. כי בעמוד הראשון נכתב סופו של 'פסיקתא דרב כהנא', ראה בהמשך פרק זה.

6. כך תמיד מתאר החיד"א את הכת"י, ראה להלן במבוא פרק ד', סעיף ב'.

7. פרט לעמוד האחרון המחזיק 20 שורות.

8. שלושה פעמים הודגשו תיבות 'שמואל' המופיעות בגוף הטכסט ללא כל סיבה גלויה הקשורה לגוף הענין, ראה: דף 5 ע"א (=במהדורה זו: סוף אות מ"ב) ובדף 18 ע"ב (=אות קע"ה, שתי פעמים). והוא משום, שכידוע, כך היה דרך הסופרים להדגיש את שמם שפגשו בטכסט שהעתיקו.

אגב, תופעה דומה ניתן למצוא גם בספרים נדפסים. ב'קיצור של"ה' (מסכת חולין, עניני נטילת ידים שחרית, אשדוד תשנ"ח, עמ' קמ"ג), כותב המחבר רבי יחיאל מיכל עפשטיין: "מצאתי כתוב בכתובת יד על שם ספר 'רכב אליה' דף ה': תכף אחר שאמר 'מודה אני לפניך', יסלב אותיות 'נשמה' עם שמו... למשל: **מי שנקרא 'יצחק'**, כזה: 'נצשחמקה'. רצונו לומר, יצייר במחשבתו לעולם, אות אחת משמו ואחר-כך אות אחת מאותיות 'נשמה' עד גמירא. ואם שמו הוא חמש אותיות או יותר, **כגון אני נקרא יחיאל** - בפעם רביעי, יצרף שתי אותיות 'אל' ואחר-כך אות ה' של 'נשמה'. היינו, בפיסקה שהעתיק בעל קיצור של"ה מספר 'רכב אליה' הוא לא שינה את הדוגמא, אך כשיצא לנקוט דוגמא בענין שלא דובר ב'רכב אליה' הוא נטל כדוגמא את שמו - את השם **יחיאל** (!). אולם, רבי זכריה סימנר, 'ספר זכירה', ירושלים תשנ"ט, סוף עמ' ו', **שהעתיק את דברי 'רכב אליה' כפי שהובאו בקיצור של"ה** (ראה שם, הערה 2) אחז בדוגמא אחרת: "סגולה להנצל מהחטא - יסלב אותיות 'נשמה' עם שמו. כמו, **שמי 'זכריה'** כך: **'נזשכמהיה'**. ויכוון זה קודם שאומר 'אלקי נשמה' בבוקר...". ורבי ראובן ן' אברהם, בחיבורו 'דרך ישרה' (נדפס ע"י המחבר בשנת תקמ"ח), כותב: "...תכף אשר שניעור משנתו, יסלב במחשבתו אותיות 'נשמה' עם אותיות שמו. ... כמו **שמי: 'ראובן'** - בימי החול יכוון כזה:

דפי כתב-היד מוספרו בִּסְפָרוֹת בכתב מאוחר ביותר, כנראה במאה השנים האחרונות. אולם ראוי לציין, שמדף 30 ע"א⁹ נכתב בראש כל דף ודף "גימטריאות לד"י¹⁰ ומתחיל מיספור חדש באמצעות אותיות האלפא-ביתא, שמחזותו ניכר שהוא קדום יותר. לא ידעתי הסבר ברור לתופעה זו¹¹.

סופר כתב-היד דילג מספר פעמים בודדות תיבה או מספר תיבות, והשלימם בגליון. גליונות אלו שייכים אליו בוודאות, כי צורת כתיבתם כמתכונת כתיבת כל הספר. כמו כן, במקרה שקולמוסו פלטה תיבה מיותרת, העביר עליה קו למחיקה, והתייחסתי לכך בהתאם¹². מכיוון ש'ספר גימטריאות' התגלגל במשך השנים לרשות כמה וכמה בעלים ומעיינים, נרשמו בגליונותיו כמה סוגי הגהות ורשימות שמתוכם ניכר שנכתבו בקולמוסים וידים שונות¹³. את רובם הכנסתי להערות¹⁴.

'נרשמוהבן' קודם שתאמר 'אלהי נשמה' בבוקר... (דרך ישרה, שער הנהגת הבוקר, ירושלים תשנ"ח, עמ' י'). וזאת על שהוא העתיק את כל הענין מ'ספר זכירה' ו'קיצור של"ה' כמפורש בתחילת דבריו שם. והרבה אתה למד מכך.

דוגמא נוספת לתופעה זו: ב'ספר זכירה' לרבי זכריה סימנר, עמ' נ"ו, נאמר: "וקודם 'היו לרצון', סגולה שיאמר פסוק המתחיל באות משמו ומסיים באות משמו, כמו: 'זכריה' - פסוק (תהלים כ"ה ו'): 'זכור רחמך ה' וחסדיך כי מעולם המה'". וכמאה וחמישים שנה לפניו כותב המקובל רבי נפתלי טרויש בהקדמת סידורו (טיהינגן ש"כ): "נדבות פי רצה נא ה' ומשפטיך למדני' (תהלים קי"ט ק"ח), קבלה בידינו, פסוק המתחיל בשם איש, כמוני, נ' בראש וי' בסוף, טוב להזכירו...". ועיין היטב בליקוט המשובח לענין האחרון שערך הרב ברוך הכהן כ"ץ, דברי יוסף, בני-ברק תשמ"ז, עמ' קל"ז-קס"ב, ותמצא בו דוגמאות נוספות. כמובן, אין כל פסול בתופעה האמורה. ולא באתי אלא להפנות לה שימת לב.

9. במהדורה זו: אות רמ"ח, במילים 'השמאל כן עושה בכל השעות'.

10. לא ידעתי מובנו ומטרתו של כיתוב זה.

11. רחוק בעיני להסביר, שבשלב מסוים כתב-היד חולק לשנים במיקום זה והתגלגל לשני בעלים שונים וזה שקיבל את חציו השני מספרו באותיות אלו, ולאחר זמן התאחדו שני החצאים והיו שוב לאחד. כי דף 30 ממוקם באמצע קונטרס, מציאות המקשה על הפרדתו וחיבורו מחדש ללא שיסאר היכר גדול לכך, דבר שלא ניכר מהתבוננות בכתב-היד עצמו.

12. ראה להלן במבוא, פרק ז', סעיף ד'.

13. את תוכן ההגהות ניתן לחלק לכמה סוגים: הגהותיו של החכם אחי"ם (ראה להלן בפרק זה, סעיף ב'), ענינם לבאר פרטים תמוהים לכאורה שבספר. קיימים גם מספר הגהות - שלא יצאו מקולמוסו של החכם אחי"ם - שאין להם לכאורה כל שייכות לאמור בגוף הספר, ראה לדוגמא: דף 3 רע"ב (=במהדורה זו: אות כ"ג, הערה 65); דף 3 סע"ב (=אות כ"ח, הערה 94); דף 5 ע"א בראש העמוד ובצד השמאלי שלו (=לא ציטטתיו כי רובו מטושטש); דף 5 סע"א (=אות מ"ז,

פגיעתו הרעה של הצנזורה הנוצרית, שחתימתו המטושטשת מופיעה בשולי העמוד הראשון של כתב"י, נגעה מעט גם ב'ספר גימטריאות'. מספר מילים וביטויים נגד הנצרות ומלכות הרשעה, גורדו או נמחקו בדיו חום¹⁵. אולם, לאחר שעיינתי בגוף כתב-היד קראתי **בוודאות** את המילים שכתובות תחת המחק.

'ספר גימטריאות' פותח **בעמודו הימני** הראשון של כתב-היד, כשבועמוד **שלפניו מצוי סופו** של מדרש 'פסיקתא דרב כהנא'¹⁶; כלומר, במקורו, כלל כתב-היד את ה'פסיקתא דרב כהנא'¹⁷, **ומיד לאחריו** את 'ספר גימטריאות', ובשלב מסוים של גלגוליו הופרדו - כנראה מסיבות מסחריות - שני החיבורים זה מזה, כשהמפריד השאיר את עמודו האחרון של ה'פסיקתא דרב כהנא' כדי שלא לפגום ולחסר את תחילת 'ספר גימטריאות' שנכתב מעבר לעמוד. כפי שנראה להלן¹⁸, חשיבות גדולה טמונה בידיעה זו; שמתוכה מוכח, שלפני החיד"א המצטט רבות מחיבור זה, היה מונח אותו כתב-יד יחיד, ממנו יוצא עתה החיבור לאור עולם.

משום ש'ספר גימטריאות' התגלגל ללא כריכה חיצונית, עקב הפרדת חציו הראשון של כתב-היד, דבר שאינו מוסיף כבוד ושמירה לספר, הוסיף מאן דהו - כנראה אחד מבעליו הלא-ידועים - בתחילתו, דף **נייר עבה**, שישמש כריכה חיצונית לספר, וכתב עליו כך¹⁹:

הערה (25); דף 54 ע"א (פרשת בהעלותך, אות א', הערה 1); דף 55 ע"ב (=לא ציטטנו כי רובו מטושטש); דף 60 סע"א (=כנ"ל). יש גם מספר גליונות, שבהם העתיק חכם אלמוני דברים שנאמרו בגוף הספר **באותו דף** (!), כמו: דף 3 רע"א וסע"א; דף 3 אמצע ע"ב; דף 19 ע"א, ולא ראיתי כל צורך ותועלת בציטוטם. וראה עוד: דף 9 ע"ב (=במהדורה זו: אות פ"ג, הערה 22).

14. ראה להלן במבוא, פרק ז' סעיף ו'.

15. כמו: דף 22 ע"ב (=במהדורה זו: אות ר"ד, הערה 20); דף 56 ע"ב (=פרשת בלק, אות כ"ג, אות כ"ו); דף 58 ע"ב - 59 ע"א (=פרשת עקב, אותיות ז'-י); דף 61 סע"ב (=ליקוטים, אות י'); דף 62 ע"א (=ליקוטים, אות י"ז). קיימים גם שני "תיקונים" הנובעים כנראה מ'צנזורה פנימית', ראה: דף 59 רע"א (=פרשת עקב, אות י', הערה 29); דף 59 אמצע ע"א (=פרשת עקב, אות י"ד, הערה 43).

16. צילומו ראה להלן לאחר המבוא.

17. יתכן כמובן, שלפני ה'פסיקתא דרב כהנא' היה חיבור נוסף.

18. מבוא פרק ד', סוף סעיף ב'.

19. צילום ה'שער' להלן לאחר המבוא.

בינ"ו עמ"י עש"ן²⁰

ספר גמטריאות

לר' יהודה החסיד זללה"ה זי"ע

ברוך רחמנא דשבק לו אורייתא טמירא וגניזא להיות גליא בדרא
דמשיחא. נאור דנגיד ונפיק מצינורא קדישא עלאה, קדיש ועיר
מן שמיא. נחית מלעילא מן דרגי' להופיע ברוח קדשו על כל בני
ישראל עמא קדישא

נכתב בעיה"ק צפת תוב"ב שנת התרי"ג

ברור כשמש, ש'שער' זה נתווסף בתקופה מאוחרת ובשום אופן אין להוכיח ממנו
שגוף הספר נכתב ב'צפת תרי"ג'. עובדה זו אינה צריכה לפנים, מספקת העובדה שגוף
הספר נכתב על גבי קלף בכתב אשכנזי בן סוף המאה הי"ג בעוד שה'שער' כתוב בכתב
ספרדי מאוחר ביותר, ועל גבי נייר. וברור שכוונת כותב ה'שער' היתה זו בלבד, שה'שער'
עצמו נכתב בצפת בשנת תרי"ג, ותו לא מידי²¹. על כן התעלמתי מקיומו של 'שער' זה!

ב. גילגולי כתב-היד

כדרכם של ספרים המחליפים בעליהם מידי תקופה, גם כתב-יד זה עבר מרשות
לרשות. את שמות הבעלים הראשונים אין אנו יודעים, שכנראה הם חתמו את שמם²²
על גבי ה'פסיקתא דרב כהנא' שנכתבה ונכרכה יחד ולפני 'ספר גימטריאות'²³. ואין לדיון
אלא מה שענינו רואות.

20. = בשם ה' נעשה ונצליח. עזרי מעם ה' עושה שמים וארץ.

21. תמיהני על חכימא דיהודאי, רבי שמואל אשכנזי שליט"א, אשר לפניו היה 'ספר גימטריאות'
במהדורה הפקסמילית שלו, שלא שם ליבו שסוג הכתב של השער שונה ומאוחר ביותר מסוג
הכתב שבו רשום גוף הספר, וכתב ב'תקונים והשלמות' ל'ספר זכירה' לר"ז סימנר, ירושלים
תשנ"ט, עמ' ס"ג: "...אך ראה זה מצאתי בספר גימטריאות לריה"ח (כת"י צפת תרי"ג, דף י"ג
ע"א = לוס אנג'לס תשנ"ח, עמ' 45)...". וכיוצא בכך כתב שם, סוף עמ' שנ"ב: "...ובשבלי הלפט
(סי' קל"ז), בשם ספר גימטריאות לריה"ח (כת"י צפת תרי"ג, דף ל"ד ע"א ודף מ"א ע"ב. - ובין
כתיבה להדפסה הגיע לידי הספר הנדפס (לוס אנג'לס תשנ"ח), וראיתי בו את הגימטריאות
בעמ' 91 ובעמ' 106)...".

22. ראה צוואת רבינו יהודה החסיד, אות מ"ז: "לא יכתוב אדם על ספר 'שלי הוא', אלא יכתוב
עליו שמו בלי 'שלי הוא'". וכל המצוי בכתבי-יד ואפילו במעט יודע, שרישום שם הבעלים
שכיח ביותר.

23. ראה לעיל במבוא, פרק ב' סעיף א'.

אחד מבעליו המאוחרים יחסית של כתב-היד חתם את שמו בראש העמוד הראשון: "זה הספר שלי. הצעיר יעקב בלא"א מו' יצחק יוסף נוניס ואיס ז"ל"²⁴. אביו של רבי יעקב נוניס ואיס זה, מפורסם בחיבוריו החשובים: 'שיח יצחק' על מסכת יומא (ליוורנו תקכ"ו); 'שיח יצחק' על מסכת חגיגה (ליוורנו תקנ"ד); 'קונטרס תפילת כל פה'²⁵. בנו, הוא אחד מבעליו לשעבר של כתב-היד, התגורר בליוורנו שבאיטליה ולימים היה מרבניה, חיבר ספר 'חדות יעקב'²⁶ וביאור על ספר תהילים (ליוורנו תקנ"ב), וגם הדפיס את ספר 'מנחת יהודה' (ביאור על התורה מבעלי התוספות)²⁷.

החיד"א, במסעותיו כשלוחא דרבנן לטובת הישוב היהודי שבארץ-ישראל, נקלע לעיר ליוורנו ועשה בה כשלושים שנה עד ליום פטירתו בשנת תקס"ו. מספר שנים לאחר בואו לליוורנו, יסד שם החיד"א חבורת לימוד בשם 'חוק לישראל' שהיתה מיועדת ליחידי סגולה בעלי ידיעה גדולה בתורה ובחכמת הנסתר. על אנשי החבורה המעטים, נמנה גם רבי יעקב נוניס ואיס אשר היה מקורב בקירבה יתרה לחיד"א²⁸. בספרו הוא מזכיר את החיד"א ואת ספריו בכל סימן וסימן בהערצת תלמיד לרבו²⁹, וגם החיד"א כותב עליו: "אהובינו יקירינו החכם השלם והכולל"³⁰. בנוסף לכך הוא הצטרף וחתם יחד עם החיד"א על כתבי המלצה שונים³¹.

הארכת מעט בבירור תולדות ר' יעקב נוניס ואיס וקשריו עם החיד"א, משום שנראה בהמשך³² שהחיד"א השתמש רבות עם אותו כתב-יד יחידי של 'ספר גימטריאות' שממנו החיבור יוצא עתה לאור עולם. וכיוון ששמענו זה עתה שאחד מבעלי כתב-היד היה מתלמידיו הקרובים ביותר של החיד"א, מסתבר ביותר, שאצלו ראהו החיד"א³³.

24. לא ידעתי באיזה שנה הוא רכש את כתה"י. אך ברור שכתה"י לא היה ברשותו קודם שינת תקל"ג בו נפטר אביו, שהרי בחתימתו זו הוא מזכיר את אביו בברכת המתים.

25. נדפס בסוף ספר 'שיח יצחק' על מסכת חגיגה.

26. נדפס בסוף ספר 'שיח יצחק' לאביו, ליוורנו תקמ"ח.

27. ראה: חדות יעקב, פסחים ז' ע"ב, במהדור' ירושלים תשכ"ה, עמ' קע"ה טו"א.

28. מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי"ט, עמ' ס"ז.

29. מ' בניהו, שם, עמ' ס"ח, עמ' קכ"ב.

30. מ' בניהו, שם, עמ' ס"ח ובהערה 65.

31. עי' א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשס"ב, ראש עמ' 669.

32. ראה להלן במבוא פרק ד', סוף סעיף ב'.

33. על אף שברשות החיד"א היו כתבי-יד רבים וכידוע, לא נראה שגם כתב-יד זה היה ברשותו.

[ד] ומניין לגימטריא מן התורה? - שנאמר (דברים ל"ג מ"ו): "כי לא דבר רק הוא מכם", בגימטריא גימטריאות²⁴.

והגימטריאות שבכל ספר זה ישרים כמו שקיבלום אותם שחיברום ממוריננו רבינו הרב ר' יהודה החסיד, ואם אחד חסר או יתר, זה אינו מזיק²⁵, כי אמרו חכמים: אסתר בת ע"ה שנים היתה כשנילקחה לאחשורוש, כמניין הדסה²⁶; והוא אחד פחות²⁷, ויש לחשוב אות הדסה כאחד²⁸. וגם אמרו: שיתין תיכלי

התפילה: "כך מצאתי בכתב ידו של רבינו החסיד זצ"ל [=הוא רבינו המחבר], ...ואם נמנה הכפל שכופלין הציבור בתחלתו 'ה' אלהי ישראל' לאחר שהחזן אמרו, תמצא חזקיה' בנו אח"ז תיבות, אבל תיבה אחת יותר, וזה אין להקפיד על תיבה אחת יתירה ולא על תיבה אחת חסירה, כי הגימטריא אין נפסלת רק על תיבה אחת יתירה או חסר". ועוד מהקדמונים ציינו שאין הפרש אחד מעכב בגימטריא, ראה לדוגמא: מחזור ויטרי, סי' תק"ג, עמ' 642; לקט יושר, ח"א (או"ח), עמ' ג' ענין ב'. ובפירוש הרי"ד להגדה של פסח: "...ובין כולם עולה חמש מאות, ועל זה אמר ר' יהודה הסימן 'דצ"ך עד"ש באח"ב' שעולה חמש מאות ואחת, ובגימטריא לא קפדינן על אחת יתר או חסר" (הגדה של פסח תורת חיים, עמ' קכ"ב ראש טו"א). וכע"ז בפי' הרשב"ץ להגדה של פסח (שם, עמ' קל"א טו"א). וע"ע: בני יששכר, מאמרי כסליו-טבת, עמ' מ"ב; ספר עיטור ביכורים על בעל הטורים, הקדמה; פרדס יוסף לר"י פאצאנאווסקי, בראשית י"ח ל"ב, עמ' שכ"ד, אות מ"ג; שם, שמות כ"ה מ', עמ' תרי"ז, אות מ"ג, ובכל הנסמן שם.

26. בר"ר ל"ט י"ג: "ויהי אומן את הדסה היא אסתר" (אסתר ב' ז'), ...רבנן אמרי: בת שבעים וחמשה. אמר הקב"ה לאברהם, אתה יצאת מבית אביך בן שבעים וחמשה שנים; חיך! אף גואל שאני מעמיד ממך יהיה בן שבעים וחמשה שנים, כמנין 'הדסה'". וכ"ה ביל"ש, בראשית, רמז ס"ו. וראה עוד הערה הבאה.

מ"ג שנים, ראה לדוגמא: בראשית י"ח ז'; שם כ"א י"ב; שם כ"א י"ז; שם כ"ב ה'; שם מ"א י"ב. וראש לכולם (בראשית ל"ז ב'): "אלה תולדות יעקב, יוסף בן שבע עשרה שנה, היה רועה את אחיו בצאן, והוא נער את בני בלהה ואת בני זלפה וגו'. וכנראה, שרבינו ביאר את ה'נער' שבפסוקים אלו שהוא מלשון שירות ומשרת (כפירוש אבן עזרא ברוב הפסוקים), ביאור שלא ניתן להאמר על 'מנעוריו'. ודוק.

24. = 679. זה שאין הגימטריאות 'דבר ריק' מוכח, מכך שחז"ל למדו באמצעותה כמה וכמה גופי תורה, כמו: סתם נזירות היא שלושים יום (נזיר ה' ע"א); מלאכות שבת הן ארבעים חסר אחת (ראה: ירושלמי, שבת פ"ז ה"ב; רש"י, שבת ע' ע"א; שם צ"ז ע"ב); ועוד, ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך ו', ערך 'גימטריא', טור ל"ב-ל"ג. ועל הקשר שבין הענין לפסוק הנוכחי, השווה מדרש תנאים, דברים ל"ב מ"ד: "כי לא דבר ריק הוא מכם", אין לך בתורה אפילו אות אפילו תיבה, ואין צריך לומר פסוק, שאין לו כמה טעמים וכמה ענינים עמוקים, שנאמר: 'כי לא דבר ריק הוא מכם', ואם 'ריק הוא' - 'מכם', לפי שלא התבוננתם בו ופלתם בטעמו כהוגן". והרי גבי גימטריא שייך ביותר לומר 'אפילו אות'. ודוק [גימטריא זו הובאה בפי' הרוקח עה"ת, בראשית, ראש עמ' נ"ד. והחיד"א בחיבורו דבש לפי, מערכת ג' אות כ"ז, כותב: 'גימטריאות כמספר' כי לא דבר רק הוא מכם' (דברים ל"ב מ"ז). ס' ישן בשם רבינו יהודא החסיד ז"ל].

25. ראה סידור הרוקח, עמ' ת"ג, ב'סודות

לכנא דשמע דחבריה אכיל, ואיהו לא אכיל, דכתיב (מל"א ו' כ"ו): "ולי אני עבדך, ולצדוק הכהן, ולבניהו בן יהוידע" וגו'²⁹, אני - שיתין וחד³⁰; לכך³¹ דרשו 'אני', שהוא מיותר - 'ולי עבדך' היה לו לומר.

[ה] רמ"ח פעמים קורין בתורה בשנה³², כנגד רמ"ח איברים³³ - "זאת תורת האדם" (שם"ז ז' י"ט)³⁴.

דקאמרי אינשי, ולא דוקא הוא. ברם, כבר הביא שיטה מקובצת, שם, בשם תוספות שאנץ: "אית ספרים דגרסי: 'שתין וחד', ומפיק מ'ולי אני עבדך', 'אני' בגימטריא 'שתין וחד'". כלומר, יש נוסחאות שדורשים את הענין מגימטריא 'אני', אך גורסים: 'שתין וחד', ולפיכך הגימטריא אתי שפיר [כנוסחת התוספות שאנץ מובא גם במעלות המדות, מעלת ההסתפקות, הוצ' אשכול, ירושלים חש"ד, עמ' רס"ט, עיי"ש]. ורק לרבינו הגורס 'שתין' ולא 'שתין וחד', וסבירא ליה שהדרשה היא מכח הגימטריא, ניתן להביא ראיה מהתם שהפרש אחד בגימטריא אינו מעכב. ודוק.

31. מכאן מסביר רק את עצם הדרשה שמתכיבת 'אני' ללא שייכות לנושא קודם.

32. סכום זה יעלה יפה רק אם הוא יחושב לפי שנת חמה [לפי שנת הלבנה אין זה אפשרי, ראה: מילואים, מאמר א']. והרי החשבון: בשנת חמה 365 יום, שהם 52 שבועות ויום אחד. בכל שבוע קוראים בתורה 4 פעמים [=שני וחמישי, ובשבת שחרית ומנחה], הרי 208 קריאות. הוסף על כך את סך הקריאות שבימים מצויינים שהן כדלהלן: ראש חודש (את ראשי-החדשים שהם ב' ימים מחשבים כיום אחד) = 12 קריאות; ראש השנה, שנחשב יום אחד בלבד = 1 קריאה; יום הכיפורים (שחרית ומנחה) = 2 קריאות; סוכות ושמיני עצרת = 8 קריאות; חנוכה = 8 קריאות; פורים = 1 קריאה; פסח = 7 קריאות; שבועות = 1 קריאה; חמשת התעניות (הם: צום גדליה, עשרה בטבת, תענית אסתר, י"ז בתמוז, תשעה באב; שחרית ומנחה

27. = 74 [בפי' הרוקח לאסתר ב' ז', עמ' כ"ה: "ויהי אומן את הדסה" (!), בגימטריא ע"ה, היתה כאברהם כשיצא מחרן. הוא גימטר את 'הַדְסָה' בתוספת אל"ף ('הדסה') משום שתנועת פת"ח שתחת אות ד' מוסיפה בקריאתה אות זו, ולכך כוונתו בפירושו שערי בינה, אסתר שם: "הדסה"... בת הדסה שנים עם הקריאה"].

28. אמנם באחד המקורות נאמר, שמשום ש'הדסה' = 74, היא אכן היתה בת ע"ד שנה (!), ראה מדרש פנים אחרים, נו"ב, פר' ב', ד"ה 'ויהי אומן את הדסה': "ויהי אומן את הדסה היא אסתר בת דוד". מנין 'הדסה' - ע"ד, שהיתה בת ע"ד, לכך נאמר: 'ויהי אומן את הדסה'. וראה עוד: יל"ש, אסתר, רמז תתנ"ג [כל הענין האחרון הובא - בתוספת דברים - בערוגת הבושם, ב', עמ' 182-183: "רגיון נהר' בגימטריא נהר דיגור, חסר אחד; ...ועל חסרון אחד אין להקפיד, כי קריאת התיבה במקום אחד שחסר, וכן נמצא בפרקים דר' אליעזר: ר' עקיבא היה דורש בריבם, בזכות שרה שהיתה בת קכ"ז - זכתה הדסה למלכה על קכ"ז מדינה; ובזכות אברהם כשיצא מחרן היה בן ע"ה - זכתה שהרגו ישראל ע"ה אלף; 'הדסה' בגימטריא ע"ה. הנה חסר אחד, אלא שקריאת התיבה במקום אחד שחסר"].

29. בבא קמא צ"ב ע"ב בשינוי קל.

30. אני = 61. הנוסח שם לפנינו הוא: 'שתין תיכלי'. אך אינו נדרש מגימטריא 'אני', אלא מעצם הפסוק (ובדק"ס שם לא ציין נוסחה אחרת), עיי"ש. ולא עוד, אלא שלרש"י שם, מספר 'שתין' זה הוא לאו דווקא: "שתין", לאו מקרא נפקי, אלא מילתא בעלמא הוא

וגשמים³⁵ יורדים, כשרצופין ג' ימים מוציאים ספר תורה לקרות³⁶ - "יערף כמטר לקחי" וגו' (דברים ל"ג ז')³⁷.

[1] "יעשה שלום לי, שלום [יעשה³⁸] (ישעיה כ"ז ה'), [ראשי תיבות] ישליש, הרי ספר הפוך³⁹ - מי שעוסק בתורה ישליש: שליש במקרא, שליש במשנה,

קריאה בתורה רצופים זה אחר זה [כמו, ראש חודש החל ביום ראשון בשבוע, שאז קורים בתורה ג' ימים רצופים: שבת, ראשון, שני] - יהיו גשמים מרובין [ונראה, שאין כוונתו גם לשלושת ימי קריאה רצופים הבאים בכל שנה ושנה ללא יוצא מן הכלל, כמו: חנוכה, פסח וסוכות, שבהם שמונה או שבעה ימי קריאה רצופים, דאם כן אין לך שנה שחודש תשרי, כסליו וניסן לא יהיו גשמייהן מרובין, ואנן חזינן דלא הוו הכי. כן נראה לענ"ד]. כך עולה מדברי בנו של רבינו משם אביו: "כשקורין ד' ימים בתורה בזה אחר זה - הגשמים מרובים באותו חודש" (פי' התורה לר"י החסיד, דברים ל"ב ג', עמ' 210). והשינוי במספר הימים הרצופים הצריכים להיות נוצר מט"ס באחד המקורות [י"מ תא-שמע, מבוא, עמ' 15, שלא ידע לדברי בן רבינו, יצא להגיה ולתקן בדברי רבינו ללא כל צורך; וגם הסיע את הענין לנושא אחר, עיי"ש הערה 12].

37. איני יודע כיצד רימז את הענין בפסוק. ואולי משום שבפסוק נזכר ארבעה פעמים שהתורה משולה לגשם ומטר ["יערף כמטר לקחי, תזל כטל אמרתי, כשעירים עלי דשא, וכרביבים עלי עשב". שכל התיבות המודגשות ענינן גשם ומטר וכדו', ראה תרגומים ומפרשים על אתר], מוצא בכך רבינו רמז לענין. אמנם, כל ביאור זה הוא רק לנוסח המקבילה: 'כשקורין ד' ימים בתורה...', ראה הערה קודמת.

38. כ"ה בפסוק, ונוסף משום ראשי-התיבות שבסמוך.

39. לא הבנתי כוונתו. ואולי צ"ל: 'הרי סדר הפוך', כלומר, ראשי-התיבות 'ישליש' עולה שלא לפי סדר התיבות שבפסוק. וצע"ע.

= 10 קריאות. נמצאו כל הקריאות 259. מהם יש להפחית מספר קריאות שבוודאי נמנו פעמיים עקב חלולתם בימים מצויינים שבהם קריאה אחרת, כמו: סוכות, חנוכה ופסח, שמכל אחד מהם יש להפחית 3 קריאות, משום שוודאי חלים בהם שני וחמישי ושחרית דשבת; ובנוסף לכך יש להפחית מ-12 הקריאות של ראש-חודש את 2 הקריאות של ראש השנה וחנוכה, שראש-חודש חל בהם בוודאות; הרי, שיש להפחית 11 מ-259 הקריאות הנ"ל, נשארו בידך: 248 קריאות, וכדברי רבינו.

33. שיש לאדם. ראה משנה, אהלות פ"א מ"ח: "מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם". ועי' לעיל אות ב', הערה 15. ולגוף הענין, השווה תנוד"א, פ"י, סוף עמ' 189: "שנו חכמים: תשע מאות ושבעים וארבעה דורות קודם שיברא העולם, ישב הקב"ה ודרש וחקר וצרף וכתן את כל דברי תורה מאתים וארבעים ושמונה פעמים - כנגד מאתים וארבעים ושמונה אברים שבאדם; ואחר כך הוציאן הקב"ה וקבען בתורתו" וכו'.

34. שרומז, שהתורה והאדם מקבילים זה לזה. ודע, שכל ענין זה נכפל להלן אות ל"ז, ונוספו בו דברים, עיי"ש. ובערוגת הכושם, א', עמ' 235: "רמ"ח פעמים בשנה קורין בתורה כשימים טובים אחדים [=כלומר, כשלא נימנו יו"ט שני של גלויות], וזהו: 'וזאת תורת האדם' - לומר, קריאת התורה נגד רמ"ח איברים שבאדם".

35. איני יודע אם יש לענין הבא שייכות לאמור לפניו.

36. כלומר, בחודש שארע בו שלושה ימים של

שליש בהלכה⁴⁰. "הלא כתבתי לך שלישים במועצות - [בגימטריא] בברית⁴¹ - ודעת" (משלי כ"ז ז').

[ז] "אם נפש אחת תחטא בשגגה ממצות" וגו'⁴², ו' פעמים כתיב "לפני ה'" עד כהן משיח⁴³, וד' פעמים כתיב בכהן משיח "לפני ה'"⁴⁴; וזהו: "יקרה היא מפנינים" (משלי ג' ט'), "עץ חיים היא" (שם י"ח)⁴⁵.

תעשינה, ועשה מאחת מהנה". כי הוא הפותח את פרשת כהן המשיח שחטא בשגגה שעליו מדבר רבינו בפסוק זה.

43. מתחילת ספר ויקרא. ואלו הם: ויקרא א' ג': "יקריב אותו לרצונו לפני ה'" (1); שם ה': "ושחט את בן הבקר לפני ה'", והקריבו בני אהרן" וגו' (2); שם י"א: ושחט אותו על ירך המזבח צפונה לפני ה'" וגו' (3); שם ג' א': "אם זכר אם נקבה, תמים יקריבו לפני ה'" (4); שם ז': אם כשב הוא מקריב את קרבנו, והקריב אותו לפני ה'" (5); שם י"ב: "ואם עז קרבנו, והקריבו לפני ה'" (6).

44. פרשת כהן המשיח שחטא בשגגה, הוא בויקרא ד' ב'-י"ב. ו'לפני ה'" נאמר שם בפסוקים אלו: ד' (פעמיים), ו', ז'. הרי, שמתחילת ספר ויקרא עד סוף פרשת כהן משיח, כתוב 10 פעם 'לפני ה''. ו'כהן המשיח' הוא כהן גדול, ראה: תרגומים, שם פסוק ג'.

45. רבינו דורש מעין גזירה-שווה: 'היא' - 'היא', כדי להוכיח ש'יקרה היא מפנינים' נאמר על התורה שבה מדבר הפסוק 'עץ חיים היא' [עיקר הענין נזכר בסוטה ד' ע"ב: 'תורה דכתיב בה יקרה היא מפנינים' - מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים]. אך ל"מ מקור לגזירה-שווה [זו]. ודורש רבינו את הכתיב 'מפנינים', המוסיף יו"ד (ראה להלן בסמוך הערה 48), לרמז, שהתורה יקרה וחשובה יותר מכהן גדול שעד סוף פרשתו נאמרו עשרה פעמים לשון 'פנים' ו'לפני', וזהו: 'מפנינים' - 'מפנים'. כך נראה לענ"ד לבארו, וכך מובן מפי' הרוקח עה"ת, ויקרא, ראש עמ' ר"י, עיי"ש היטב.

40. עבודה זרה י"ט ע"ב: "לעולם ישלש אדם שנותיו, שלישי במקרא, שלישי במשנה, שלישי בתלמוד". וכ"ה בקידושין ל' ע"א; מדרש לעולם, פרק ה' (אומ"ד, עמ' 271 ט"ב); זוהר, ח"ג, רנ"ד ע"א. ורבינו דורש את 'עשה שלום לי' לענין זה, כי בסנהדרין צ"ט ע"ב, דרשוהו על הלומד תורה [אך לא שם ולא במקור אחר אינו נדרש לענין השלשת הלימוד]. ומה שכתב 'שליש בהלכה' בעוד שלפנינו נאמר "שליש בתלמוד" לא קשה מידי, שכמה מהראשונים נקטו שה'תלמוד' דהכא הוא הלכה, ראה: חידושי הריטב"א, עבודה זרה שם. והשווה רש"י, ברכות ה' ע"א: "גמרא, סברת טעמי המשניות שממנו יוצאה הוראה".

41. = 614 [בכתי' הודגשה ב"ט גם תיבת 'ודעת' כנכללת בגימטריא]. כלומר, לאחר הגימטריא כאילו כתוב בפסוק: 'הלא כתבתי לך שלישים בברית', ואין 'ברית' אלא תורה (שבת ל"ג ע"א), הרי, שכוונת הפסוק לומר, שה'עוסק בתורה ישליש' לימודו. והוא מדיליה, רק השווה תנחומא, יתרו, י': "הלא כתבתי לך שלישים במועצות ודעת", זו תורה שאותיותיה משולשים: אל"ף, ביי"ת, גימ"ל; והכל היה משולש - תורה משולשת: תורה, נביאים, וכתובים; משנה משולשת: תלמוד, הלכות, ואגדות; הסדרסור משולש: מרים, אהרן, ומשה" וכו', עיי"ש.

42. אין כזה פסוק. והקרוב ביותר הוא ויקרא ד' כ"ז, עיי"ש. אולם נראה יותר שכוונתו לויקרא ד' ב': "דבר אל בני ישראל לאמר: נפש כי תחטא בשגגה מכל מצוות ה' אשר לא

"יקרה⁴⁶ היא מפניניים" כתיב⁴⁷, מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים, שהוא עשר אמות⁴⁸.

[ח] "וראו כל עמי הארץ כי שם יהוה נקרא עליך" (דברים כ"ט י'), [ראשי תיבות]: שי"ן של תפילין⁴⁹.

[ט] "מצות אפה ויאכלו" (בראשית י"ט ג')⁵⁰, בגימטריא חג פסח⁵¹.

[י] "הלא כה דברי כאש" (ירמיה כ"ג כ"ט)⁵² - הלא מסכתות יש להם גמרא⁵³, וכה

שם ה' נקרא עליך, ויראו ממך, אלו תפילין שבראש". וברש"י על אתר: "שם ה' נקרא עליך אלו תפילין של ראש" - שכתוב בו רוב השם שי"ן ודל"ת. וראה עוד: ברכות ר' ע"א בתוס', ובתוס' הרא"ש שם. ולהלן אות קע"ז כפל רבינו רעיון זה, עיי"ש [רמז זה הובא גם בערוגת הברושם, ב', ראש עמ' 42].

50. הפסוק בשלמותו: "ויפצר בם מאד, ויסורו אליו ויבואו אל ביתו, ויעש להם משתה ומצות אפה ויאכלו".

51. 159 = והוא ע"פ מדרש שכל טוב, על אתר: "ומצות אפה", שהיה ליל שני של פסח, והיה שומר המצות מתדכות דורו". וע"ע: בר"ר נ' י"ב; רש"י, בראשית שם [גימטריא זו נכפלה להלן, פרשת וירא, אות י"ח. וכעין זו, ראה בפ' רבינו אפרים עה"ת, וירא, עמ' ס"ז].

52. משום שפסוק זה נדרש על התורה [ראה לדוגמא תענית ז' ע"א: "נמשלו דברי תורה כאש, שנאמר: 'הלא כה דברי כאש נאם ה'"] וכו'. וכע"ז בברכות כ"ב ע"א; סוכה נ"ב ע"ב; חגיגה כ"ז ע"א; קידושין ל' ע"ב], ונזכר בו 'דברי' השייך להאמר על תורה שבעל-פה, משום כך רומז בו רבינו את מניין המסכתות שבתלמוד שהם התורה שבעל-פה.

53. הלא = 36 [אין הגימטריא כתיב המסורה: 'הלוא', מלא ו']. ורבינו מחשב רק את המסכתות שיש עליהם גמרא בבלי. והארכתי במילואים, מאמר ב', לכוון דבריו, עיי"ש.

46. מענין לענין באותו ענין.

47. לפנינו ה'כתיב' שונה, ראה הערה הבאה.

48. ראה סוטה ד' ע"ב: "תורה דכתיב בה יקרה היא מפנינים" - מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים. וכ"ה בתוספתא, הוריות, פ"ב הל' ד'; הוריות י"ג ע"א; ירושלמי, שבת פ"ב ה"ג; במדב"ר ר' א'. ודורש רבינו, ש'מפניניים' הוא נוטריקון 'מפני מפנים י', שבית קדשי קדשים שבמשכן היה עשר אמות (שמות כ"ו ל"ג; מגילה י' ע"ב); כלומר, 'יקרה היא' - התורה, 'מפנינים' מכהן גדול הנכנס לפני ולפנים שהוא עשר אמות.

אמנם, לפנינו הקרי: 'מפנינים', והכתיב: 'מפנינים'. וכנראה שלפני רבינו היה הכתיב 'מפניניים', בשתי יודי"ן אחרי נו"ן בתראה, ועל כן דרשה כאמור. ומעניין, שבעל מנחת שי על אתר, גם-כן רומז בכתיב שלפי נוסחתו (השווה לנוסח שלפנינו!) דרשת חז"ל זו: "'מפנינים' קרי, והכתיב 'מפנינים'... ודרשו בבבלי סוף הוריות: 'יקרה היא מפנינים' - מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים. ונראה לי, דדרשו תחילה יו"ד קדמא אדלקמיה, דהוי 'מפני'; ובתר הכי דרשו יו"ד תנינא אדבתריה, דהוי 'מפנים'; והיינו, דאמר 'יקרה היא' מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים. וקרוי לזה ראיתי אחר-כך במסורת הברית הגדול והנאני" [ואולי, ב'מסורת ברית הגדול' דרשו ברבינו. ואינו תחת ידי].

49. מנחות ל"ה ע"ב: "וראו כל עמי הארץ כי

בלא גמרא⁵⁴. "ואת כל אלה ידי" (ישעיה ס"ו ז') - כ"ד ספרים⁵⁵, על התורה ועל התלמוד העולם עומד⁵⁶.

[יא] "נכבדות מדובר בך" (מסילס פ"ו ג'), בגימטריא בציון בירושלים⁵⁷ - שם מזכירין שם המפורש ולא בגבולין⁵⁸, דכתיב (מסילס ק"צ כ"ג): "לספר בציון שם ה', ותהילתו בירושלם"⁵⁹, והילול זה⁶⁰ איני יודע מהו, כשהוא אומר (ד"ה⁶¹ כ"ט י"ג): "ומהללים לשם תפארתך", בגימטריא לשם ארבע האותיות⁶¹. ומתי

ושבעל-פה - נבראו שמים וארץ, וכנראה שהוא הדין שהם עומדים בזכותם. ודוק.

57. =756. לרמז, שרק בבית המקדש מזכירים את השם המפורש, כדלהלן.

58. מדרש תהלים, פ"ז ה': "נכבדות מדובר בך", למה היו ישראל מזכירין את השם במקדש בפירוש, ובמדינה בכינוי? - דכתיב (דברים כ"ח נ"ח): 'ליראה את השם הנכבד והנורא הזה, את ה' אלקיך'. הוי: 'נכבדות מדובר בך'; ואן מתאמר - בקרייתא דאלהא, בקרייתא דציון; ואיכן? - 'עיר האלקים סלה'. ועל כך שרבינו קורא לשם הוי"ה ככתיבתו: 'שם המפורש', ראה: מילואים, מאמר ג'. והשווה עוד להלן פרשת ראה, אות ז'.

59. ראה זוהר, ח"ג, ע"ב ע"ב: "כגונא דא כתיב: 'לספר בציון שם ה' ותהלתו בירושלים', דהא בציון במקדשא, שרי לאדכרא שמא קדישא, כדקא חזי; ולבר - בכנויו".

60. שנאמר בפסוק האחרון: 'ותהילתו בירושלים'.

61. =1471. הרי, שנאמר לשון 'הילול' גבי 'שם תפארתך' שהוא שם המפורש; על כן גם מה שנאמר 'ותהילתו בירושלים' - איירי על הזכרת שם המפורש, וכדברי רבינו. אמנם ל"מ ש'לשם תפארתך' נדרש לענין שם המפורש, וכנראה סמך רבינו על דברי בן דורו רבי יהודה ב"ר קלונימוס - אביו של הרוקח - בפיוט המתחיל 'יקר גדלו כבודו מלא עולם', המפייט [פיוט זה לא נדפס. ובערוגת הבושם, א', עמ'

54. כה = 25. וראה: מילואים, שם, כיצד החשבון מכוון.

55. שבתורה שבכתב. ראה: שמו"ר מ"א ה'; במדב"ר י"ג ט"ו-ט"ז; שם י"ד ד'; ועוד.

56. 'ידי' הוא בגימטריא כ"ד, ורומז על כ"ד הספרים שבתורה שבכתב; ו'אלה' הוא כמניין המסכתות שיש להם גמרא. ודברי הקב"ה 'ואת כל אלה ידי עשתה' אזל על הנאמר בפסוק שלפניו (שם א'): "כה אמר ה': השמים כסאי, והארץ הדום רגלי". היינו, ש'אלה ידי' - הם המקרא והתלמוד, 'עשתה' - מקיימים את השמים והארץ.

והענין שבזכות התורה העולם עומד, נזכר בחז"ל במקומות רבים, ראה לדוגמא: אבות פ"א מ"ב; פסחים ס"ח ע"ב; במדב"ר י"א א'; ועוד הרבה. אך ל"מ במפורש, שדווקא התורה שבכתב והתורה שבעל-פה - כשהם יחד - מעמידים את העולם. אמנם השווה בר"ר י"ב ב': "לא בעמל ולא ביגיעה ברא הקב"ה את עולמו, שנאמר: 'ואת כל אלה ידי עשתה'. בזכות התורה, שנאמר (ויקרא כ"ו מ"ו): 'אלה החוקים והמשפטים והתורות, אשר נתן ה' בינו ובין בני ישראל בהר סיני ביד משה'". ובתו"כ, פר' בחוקותי, פר' ב', פרק ח' (י"ב), נדרש הפסוק 'אלה החוקים והמשפטים והתורות', כך: "החוקים" - אילו המדרשות; 'המשפטים' - אילו הדינים; 'והתורות' - מלמד ששתי תורות ניתנו להם לישראל, אחד בכתב ואחד בעל-פה". הרי, שבזכות התורה שבכתב

ספר גימטריאות ❖ יא

מזכירין אותו, ביום הכיפורים י' פעמים⁶² - כנגד י' הוויותיו⁶³ - במעיים ריקניות⁶⁴; "בהקבץ עמים יחדיו, וממלכות לעבוד את ה'" (פהלים ק"ג כ"ג)⁶⁵, וכתוב

מלך נאמן מושל בכולן, ממעון קדשו ועד עדי עד". השווה: סידור הרוקח, עמ' תס"ו, ע"י הערה 109; ערוגת הבורשם, ב', עמ' 23; פי' הרוקח עה"ת, יתרו, עמ' ק"ז.

64. גם בספר השם, עמ' ז' סוף טו"ב, נזכר ענין זה: "ואין מזכירין השם ככתבו אלא במעיים ריקניות, דכתיב (תהלים ק"ג א'): 'וכל קרבי את שם קדשו'. לכך כהן גדול מזכיר שם הנכבד ביום הכיפורים י' פעמים, זהו 'נכבדות מדובר' בך עיר האלהים". והשווה סידור הרוקח, עמ' תס"ד-תס"ה: "ואין מזכירין את השם כי אם בבגדי כבוד, ...ובמעיים ריקניות, שנאמר: 'וכל קרבי את שם קדשו'; וצריך שיהא קדוש בבשרו, שנאמר (שם קמ"ה כ"א): 'ויברך כל בשר שם קדשו'. ובחכמת הנפש, פרק ב', עמ' י"ד: "'ברכי נפשי את ה'" (תהלים ק"ג א') - 'את' לרבות כל הכינויים של השם. ...'וכל קרבי' - מלמד שבמעיים ריקניות צריך להזכיר את השם, בכל קרבו. 'את שם קדשו' - הוא שם הנכבד; 'את' - לרבות הכינויים וכל סוד המרכבה וסוד מעשה בראשית וסוד הייחוד, הכל אין מוסרין כי אם בתענית, כשכל הקרביים ריקנים". והרוקח בספר השם, עמ' א' טו"א, מפרט באריכות סדר מסירת השם מהרב לתלמידו, ובתוך דבריו הוא אומר: "וטרם ילמד הרב אל תלמידו, ירחצו במים ויטבלו במ' סאה, וילבשו בגדים לבנים, ויתענו יום שילמדו; ויעמדו במים עד קרסוליו, ויפתח הרב פיו באימה ויאמר" וכו'.

אמנם, ל"מ בחז"ל שאין מזכירין את השם אלא במעיים ריקניות; שמשום כך, ביום הכיפורים, שהמעיים ריקניות, הזכיר הכהן גדול את שם המפורש. רק השווה ברכות נ"א רע"א, שמשום שנאמר (תהלים ע"א ח') "ימלא פי תהלתך", אסור לאדם לומר ברכה כשיש לו דבר מה בפיו. על כן ניתן לומר, ששם המפורש

136-144 פירש את כולו, ומשם עמ' 139 הובא הציטוט הבא: "קדושתו שיר נואמים/ ברוך שם כבוד מלכותו אלקינו לעולמים/ ומהללים לשם תפארתך ארבע האותיות". ואחרי שהוכח ש'לשם ארבע האותיות' נלקח מאחד הפיוטים, תראה, ש"מ תא-שמע, מבוא, לקראת סוף עמ' 18, טעה בהחלט, עיי"ש ותבין.

ודע, שגימטריא זו הובאה גם בסידור הרוקח, ראש עמ' ר'; שם, עמ' תס"ד; ספר השם, עמ' ה' ראש טו"א. גימטריא דומה לזו הובאה בסידור הרוקח, עמ' ר"ב; שם, עמ' רל"ד, ע"י הערה 7; שם, עמ' תל"ט, ע"י הערה 96; ערוגת הבורשם, ב', ראש עמ' 154. וע"ע: סידור הרוקח, עמ' מ"ה, סוף עמ' קצ"ט, סוף עמ' ר"א; סידור ר"ש מגרמייזא, עמ' ס"ח; ספר שושן סודות, אות רפ"ג ('הסבר לשמות'). ואין עוד להאריך.

62. יומא ל"ט ע"ב: "עשר פעמים מזכיר כהן גדול את השם בו ביום: שלשה - בוידוי ראשון, ושלשה - בוידוי שני, ושלשה - בשעיר המשתלח, ואחד - בגורלות".

מהריטת דברי רבינו משמע, שהשם שהזכיר הכהן גדול עשר פעמים ביום-הכיפורים, הוא שם הוי"ה ככתיבתו, וכשיטת הרמב"ם, ה' עבודת יום הכיפורים, פ"ב ה"ו; פי' המשניות לרמב"ם, יומא פ"ד מ"א, עיי"ש [וכך גם איתא ברבינו ירוחם, תולדות אדם, נתיב ז', ח"ג, דף נ"ב סוף טור ד', עיי"ש. וע"ע: אנציקלופדיה תלמודית, כרך ח', ערך 'הוגה את השם', טור שפ"ח, הערות 109-110, מקורות נוספים]. ופליג על תוס' ישנים, יומא שם, ד"ה 'עשר פעמים', עיי"ש.

63. ספר יצירה, פ"א ה"ד: "עשר ספירות בלימה, מדתן עשר שאין להם סוף: עומק ראשית, ועומק אחרית, עומק טוב, ועומק רע, עומק רים, ועומק תחת, עומק מזרח, ועומק מערב, עומק צפון, ועומק דרום. ואדון יחיד אל

בתריה (סס כ"ד): "עינה בדרך כח"י, וגם עינוי מתיש כח האדם⁶⁶, לכך היו אומרים שם המפורש ביום הכיפורים⁶⁷.

"כי אם אל המקום" (דנריס י"ז ה')⁶⁸, באתב"ש [בגימטריא] בבית העולמים⁶⁹.

[יב] ⁷⁰ ט"ו שנים ראו אבות העולם זה את זה⁷¹, וט"ו שנים למדו התורה -

לשום את שמו שם, לשכנו תדרשו ובאת שמה".

69. 'אל המקום' באתב"ש הוא: תכ צידפי. והגימטריא היא: תכ צידפי = 614; בבית העולמים = 615 [בכת"י סומנו בט"ס גם התיבות 'כי אם' כנכללות בגימטריא]. והוא ע"פ ספרי, דברים, פיסקא ס"ב (ה'), על המשך הפסוק: "באחד שבטיך - זו שילה, 'מכל שבטיכם' - זו ירושלים". וכנראה, שבהבאת גימטריא זו בתוך ענין זה, כוונתו לרמז, שאין מזכירים את שם המפורש בגבולין אלא בבית עולמים, וכפי שנדרש המשך פסוק זה במדרש תנאים, דברים י"ב ה': "...אם כן למה נאמר 'לשום את שמו שם, לשכנו תדרשו' - במקדש אומר אותו בכתבו, ובמדינה בכנויו".

70. כל הענין הבא צוטט בשינויים קלים אצל החיד"א, מדבר קדמות, מערכת א' אות א'; מראית העין, שבת פ"ח ע"א, בשם 'קונטרס ישן על קלף כתיבת יד לתלמידי רבינו יהודה החסיד ז"ל שקבלו מרבם ז"ל'. ראה מבוא [ועי' בהגהות 'שמי קדם' שעל ספר מדבר קדמות שם, שציין לעוד מקומות רבים שהוסיף החיד"א לדון בענין שהאבות ראו זה את זה ט"ו שנים ולמדו ביחד ט"ו שעות כל יום].

71. ראה: סדר עולם רבה, סוף פרק א'. ובסידור הרוקח, עמ' תרס"ח, מחשב את השנים בפירוט: "...כנגד ג' אבות שהיו ביניהם ט"ו שנים; שהרי אברהם חי קצ"ה שנים, והיה בן ק' כשנולד יצחק; ויצחק בן ס' בלדת יעקב; נמצא, כשהיה יעקב בן ט"ו שנה, הלך אברהם לבית עולמו". וע"ע: שם, עמ' ר"א, עמ' רל"ז, עמ' שנ"ה. ראש עמ' שנ"ז. עמ' תרמ"ב.

שמעלתו גדולה יותר, צריך שכל גופו של אדם יהיה נקי. ועי' יומא ד' ע"ב, שמשו רבינו נשתהה בהר סיני ששה ימים קודם שעלה לקבל התורה, משום "למרק אכילה ושתיה שבמעיו, לשומו כמלאכי השרת". עוד השווה לאמור בכמה מקורות, שהרוצה לעלות לרקיע לצפות במרכבה, יש לו להתענות כמה ימים (ראה: פרקי היכלות רבתי, פ"מ אות ג'-ה', בתי מדרשות, א', עמ' קל"ד-קל"ה). והעליה למרום לצפות המרכבה היתה באמצעות הזכרת שם (ראה: רש"י, ברכות נ"א ע"א; שם, חגיגה י"ד ע"ב); הרי, שהזכרת השם נעשית רק ביום תענית. אך הענין שם עדיין רחוק מדברי רבינו, וצ"ע.

65. הוא יום הכיפורים, שישראל התקבצו לראות את עבודת כהן גדול.

66. לענ"ד צ"ל: 'וגם עינוי תענית מתיש כח האדם'. ראה מדרש תהלים, ל"א ט': "ארבעה דברים מתישין כחו של אדם: העון, והדרך, והתענית, ומלכות". וכ"ה במדרש שלושה וארבעה, פ"א אות ז' (בתי מדרשות, ב', עמ' מ"ט).

67. רבינו דורש את כל שלושת הפסוקים שבתהלים ק"ב כ"ב-כ"ד, על הזכרת השם שביום הכיפורים: 'לספר בציון שם ה', ותהילתו בירושלים' - הוא הזכרת שם המפורש שאינו אלא בבית המקדש; והוא נזכר 'בהקבץ עמים יחדיו' וגו' - ביום הכיפורים שכולם מתקבצים לבית המקדש, שאז 'עינה בדרך כוחי' - הוא עינוי תענית, שהמעיים ריקניות.

68. הפסוק בשלמותו: "כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלקיכם מכל שבטיכם

[פרשת בראשית]

[א] "בראשית" (בראשית א' ה') בגימטריא זה הם אברהם ישחק ויעקב¹, שבעבורם נברא העולם², שעתידין בניהם לקבל התורה שכתוב בה: "אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתי" (ירמיה ל"ג כ"ה)³.

ד"א, "בראשית" בגימטריא הוא היום ששפט העולם⁴ - שבאחד בתשרי נברא העולם⁵.

ד"א, "בראשית" בגימטריא שני עולמות⁶.

העולם". ובמדרש אלפא ביתות, פ"ג (בתי מדרשות, ב', עמ' תכ"ה): "ולא בראתי את עולמי אלא בשביל ישראל, שנאמר: 'כה אמר ה', אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתי', אלו ישראל שעושין את התורה ומקיימין את המצוות, שאין העולם קיים אלא בזכותן, שאינן פוסקין שעה אחת תורה מפיהן; שאין 'בריתי' האמור כאן אלא ישראל... ואין 'יומם ולילה' אלא תורה". וכע"ז בתנחומא, האזינו, ג'; מדרש תהילים, כ' ג'; שם, מ"ז ד'; אסת"ר ז' י"א; מדרש פנים אחרים, גו"א, אסת"ר א', ד"ה 'כלילה' שהוא נדדה'.

4. = 913. כלומר, העולם נברא באותו יום שבו עתיד לשפוט את העולם. ראה הערה הבאה.
5. כשיטת רבי אליעזר בראש השנה י' סע"א, שבתשרי נברא העולם; היינו, שאדם הראשון נברא ביום ראש השנה, ראה: שם כ"ז ע"א; ירושלמי, ראש השנה פ"א ה"ג; פסיקתא דר"כ, כ"ג א', ראש השנה עמ' 334; ועוד הרבה. וביום ראש השנה שופט את כל באי עולם, ראה: ראש השנה ט"ז ע"א [גימטריא זו נכפלה בקצרה לעיל אות שכ"ג. וכ"ה בפ' הרוקח עה"ת, עמ' נ"ג; פי' רבינו אפרים, עמ' ל"ד ('מכתיבת ר' אברהם טמץ זלה"ה)].

6. בראשית = 913; שני עולמות = 912. והוא ע"פ קטעי מדרשים מן הגניזה, א', נוסח

1. אני יודע לכוון את החשבון, כי 'בראשית' = 913, וזהו הם אברהם ישחק ויעקב = 911. ואולי יש לתקן כך: 'זה הם אברהם ישחק ויעקב' שעולה ל-913. או שאין רבינו מחשב את 'ב' של 'בראשית', ואז הוא עולה ל-911.

2. ל"מ מדרש מפורש שבזכות האבות נבראו שמים וארץ. אלא בב"ר י"ב ט'; ר"ר, פתיחתא, ד'; שם א' ז'; תנחומא (בובר), בראשית, ט"ז, איתא, שבזכות אברהם אבינו נברא העולם. ובב"ר (הוצ' תיאודור-אלבק), כ"ו, פ"ר צ"ו; ויק"ר ל"ו ד'; יל"ש, ישעיה, רמז תנ"ב, איתא, שבזכות יעקב נברא העולם. וגבי יצחק ל"מ מפורש, רק בתנחומא, תולדות, ב', איתא: "שבשעה שנולד יצחק היו הכל שמחים, שמים וארץ חמה ולבנה כוכבים ומזלות. ומפני מה היו שמחים? - שאלמלא לא נברא יצחק, לא היה העולם מתקיים". אך ליתא שם במפורש שבזכות יצחק נברא העולם. וצ"ע מקור רבינו. ומעניין, שגם בסידור הרוקח, עמ' מ"ט, כותב: "ואבות, בזכותם נברא העולם". והשווה: שם, עמ' ת"ב, ע"י הערה 89. וראה עוד מדרש תדשא, ראש פרק ג' (אומ"ד, עמ' 476 טו"ב): "כנגד השמים והארץ והים, נבראו שלשה אבות אברהם יצחק ויעקב".

3. שמו"ר מ' א': "צפה הקב"ה וראה שישאל מקבלין את התורה, שאלולי כן לא ברא

"בראשית" בגימטריא ישראל בחר בעמים⁷.

"בראשית" בגימטריא בתורה יצר⁸.

"בראשית" בגימטריא ביראת יצר⁹ - בעבור יריאי שמים נברא העולם¹⁰.

[ב] "יהי מארת" (בראשית 6 ד'), בגימטריא לא ברא המאיר אלא גלגל חמה¹¹.

"והוא כחתן יוצא מחופתו" (פסילים י"ט י'),¹² בן והוא שנים לחופה¹³.

10. ברכות ו' סע"ב: "כל אדם שיש בו יראת שמים דבריו נשמעין, ...אמר הקב"ה: כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה" [גימטריא זו הביאה הרוקח בפירושו עה"ת, סוף עמ' נ"ג, ומסמך לכך את ברכות שם. ועי' ספר השם, עמ' קכ"ג סוף טו"ב].

11. = 641 [בכת"י בט"ס הודגשה גם תיבת 'יהי']. והוא ע"פ פסיקתא דר"כ, ה' א', עמ' 78: "לא נברא להאיר אלא גלגל חמה בלבד, 'יהי מאורות' - 'מארת' כתב. אם כן למה נבראת לבנה? - אלא צפה הקב"ה שאומות העולם עתידין לעמוד ולעשות אותן אלוהות ואמר, אם בשעה שהם שנים והם מכחישין זה את זה אומות העולם עושין אותן אלוהות, אילו היה אחד על אחת כמה וכמה". וכ"ה בפסיקתא רבתי, פט"ו, דף ס"ו ע"ב; מדרש חסרות ויתרות, אות ח' (בתי מדרשות, ב', עמ' רכ"ד).

12. נראה, שאגב דבריו על 'יהי מארת' שהוא 'גלגל חמה', דן גם בפסוק זה הנאמר על החמה.

13. והוא = 18. כלומר, בן 'והוא' שנים, 'חתן יוצא מחופתו'. ראה אבות פ"ה מכ"א: "הוא היה אומר: בן חמש שנים למקרא, ...בן שמונה עשרה לחופה" [גימטריא זו הובאה רבות בספרי הקדמונים, ולדוגמא: סידור הרוקח, עמ' ע"ג; שם, עמ' ע"ד; ספר השם, עמ' קצ"ה ראש טו"ב; פי' הרוקח עה"ת, עמ' פ"א; תשב"ץ קטן, סי' תס"ה; בעה"ט, ויקרא כ"א י"ג; מגן אבות לרשב"ץ, אבות שם; מרכבת המשנה לר"י אלאשקר, אבות פ"ה מכ"ט].

ארוך של התחלת מדרש תנחומא לבראשית, עמ' י"ז: "'בראשית', אל תהי קורא 'בראשית', אלא 'ברא שתי עולמות' - ששתי עולמות ברא הקב"ה, ואחר כך ברא שית, ששת עולמו על הצדיקים". והשווה בר"ר א' י': "למה נברא העולם בב' - להודיעך שהן שני עולמים, העולם הזה והעולם הבא" [מפירושו הרוקח עה"ת, סוף עמ' נ"ג, המביא גימטריא זו, נראה, שסמך על הבר"ר הנ"ל ולא על התנחומא: "'בראשית' בגימטריא שני עולמות, בבראשית רבה: למה התחילה תורה בב' - על שם שני עולמות"].

7. = 913. כלומר, בזכות ישראל נברא העולם. ראה ויק"ר ל"ו ד': "שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות ישראל, דכתיב: 'בראשית ברא אלקים', ואין 'ראשית' אלא ישראל, שנאמר (ירמיה ב' ג'): 'קודש ישראל לה' ראשית תבואתה'". וכ"ה בתנחומא (בוכר), בראשית, ג' [הביאור נסמך על פי' הרוקח עה"ת, עמ' נ"ג-נ"ד: "'בראשית' בגימטריא ישראל בחר בעמים - בבראשית רבה, 'קודש ישראל לה' ראשית תבואתו'". ובבר"ר ליתא ענין זה. גימטריא זו הובאה גם בסודי רוזיא (מהד' ווייס), עמ' ק"ב].

8. = 913. והוא ע"פ בר"ר א' א': "כך היה הקב"ה מביט בתורה, ובורא את העולם; והתורה אמרה: 'בראשית ברא אלקים', ואין 'ראשית' אלא תורה". וכ"ה בתנחומא (בוכר), בראשית ה'; אבדר"ג, נו"א, הוספה ב' פ"ח, ראש עמ' 162 [גימטריא זו הובאה גם בסודי רוזיא (מהד' ווייס), ראש עמ' כ"ה; ספר השם, עמ' קכ"ג סוף טו"ב; פי' הרוקח עה"ת, עמ' נ"ג].

9. = 913.

[ג] "פישון" (נראשית ד' י"ח)¹⁴, בגימטריא זה הוא נבוכדנאצר¹⁵, על שם "ופשו פרשיו" (תנאק ח' ח')¹⁶.

[ד] "זכר ונקבה" (נראשית ח' כ"ו)¹⁷, בגימטריא אנדרוגינוס¹⁸.

[ה] "יקרא אל השמים" (תהלים נ' ד')¹⁹ - בגימטריא נשמה²⁰ - "מעל, ואל הארץ לדין עמו" (שם)²¹.

בראש". וכ"ה במדרש תהלים, קל"ט ה' [ועל 'תיקון' המהדיר שם, כבר העיר בתו"ש, בראשית, פרק ה' אות כ"ז, עיי"ש]. גימטריא זו הובאה גם בכללי המילה לר' יעקב הגוזר, זכרון ברית לראשונים, עמ' 34.

19. הפסוק בשלמותו: "יקרא אל השמים מעל, ואל הארץ לדין עמו".

20. = 395.

21. והוא ע"פ סנהדרין צ"א סע"א-רע"ב: "אמר ליה אנטונינוס לרבי: גוף ונשמה יכולין לפטור עצמן מן הדין, כיצד? גוף אומר: נשמה חטאת, שמיום שפירשה ממני - הריני מוטל כאבן דומם בקבר. ונשמה אומרת: גוף חטא, שמיום שפירשתי ממני - הריני פורחת באויר כצפור. אמר ליה: ...אף הקב"ה מביא נשמה וזורקה בגוף, ודן אותם כאחד. שנאמר: 'יקרא אל השמים, מעל ואל הארץ לדין עמו'. 'יקרא אל השמים מעל' - זו נשמה, 'ואל הארץ לדין עמו' - זה הגוף". וכ"ה במכילתא דרשב"י, שמות ט"ו א'; ויק"ר ד' ה'; תנחומא (בבב), ויקרא, י"ב. ועי' ספרי, דברים, פיסקא ש"ו [ונראה, שענין זה נכנס לכאן משום הפסוק "אלה תולדות השמים והארץ" (בראשית ב' ד'), שחסידי אשכנז פירשוהו על הנשמה והגוף (ע"פ יומא נ"ד ע"ב, עיי"ש). וכך מובן מפ' רבינו אפרים על פסוק זה, עמ' י"ב, עיי"ש].

וגימטריא זו הובאה גם בפירוש הרוקח עה"ת, עמ' ע"ח. ושם הסיום: "לדין בגימטריא הגוף, שהוא על הארץ". וכ"ה בפירוש רבינו אפרים ('מכתיבת ר' אברהם טמץ זלה"ה'),

14. לשון הענין (פסוקים י"י-י"א): ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים. שם האחד, פישון, הוא הסובב את כל ארץ החוילה אשר שם הזהב".

15. פישון = 446; זה הוא נבוכדנאצר = 447. 16. שנאמר על חילו של נבוכדנאצר מלך בבל. והוא ע"פ בר"ר ט"ז ד': "עתיד הקב"ה להשקות כוס תרעלה לאומות ממקום שהדין יוצא. מאי טעמא? - ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, ומשם יפרד... שם האחד פישון' - זו בבל, על שם: 'ופשו פרשיו'; 'הוא הסובב את כל ארץ החוילה' - [זה נבוכדנאצר הרשע] שעלה והקיף את כל ארץ ישראל". וכ"ה בויק"ר י"ג ה' (ומשם נוסף המוסגר). ועי' זוהר, ח"ב, ל"ד ע"ב.

17. אע"פ שציינתי בפנים לבראשית א' כ"ז, איני יודע אם כוונת רבינו לפסוק זה שבו נאמר: "ויברא אלקים את האדם... זכר ונקבה ברא אותם", או לפסוק ה' ב': "זכר ונקבה בראם, ויברך אותם וגו'. ומסדר הדברים קשה להוכיח, כי כלל אין סדר למשנה [ומכך שבפירוש הרוקח עה"ת, עמ' ס"ח, מביא גימטריא זו בפירושו לפסוק א' כ"ז, גם קשה להוכיח, כי בפירוש רבינו אפרים, בראשית ('מכתיבה אשכנזית'), ראש עמ' כ"ג, מביאה על הפסוק ד' ב' (כך מוכח מתוכו) בתוך דבריו לפסוק א' כ"ז (!!). אך דע, שבמדרש שעל פיו הגימטריא (ראה הערה הבאה) נדרש הפסוק ה' ב'.

18. = 390. והוא ע"פ בר"ר ח' א': "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון, אנדרוגינוס בראו, הדא הוא דכתיב: 'זכר ונקבה

[ו] "ואיד יעלה מן הארץ והשקה" (בראשית ז' ו'), בגימטריא ואיד לאחר ארבעים שנה²². זהו שפייט: "חזיו לארבעים שנה לפוקדה"²³.

[ז] "וזורע צדקה שכר אמת" (משלי י"א י"ח) - המפרנס עניים בצדקתו כאילו הוא קיים כל התורה, ונעשה כשותף להקב"ה במעשה בראשית שראשו וסופו חתום אמת: "בראשית ברא אלהים את" (בראשית א' א'); "אשר ברא אלהים לעשות" (שם ב' ג').
[פרשת אמור, אות י"א]

[ח] ק' של "ויקרא אלהים לאור יום" (בראשית א' ה'), וכן ק' של "בשכבך ובקומך" (דברים ו' ו') - כי בכל יום חייב האדם לומר ק' ברכות, ומזכיר בהם שכיבה וקימה. [אות רס"ז]

[ט] "ולמקוה המים קרא ימים" (בראשית א' י') - מאה שבחות נתנו המים להקב"ה, וישראל נמשלו כחול על שפת הים, לכך נותנין ק' ברכות בכל יום להקב"ה. [אות ק']

[י] "כל אשר ברא אלהים לעשות" (בראשית ב' ג'), ספר יצירה בול"א צירוף אותיות. בן סירא רצה לעסוק בספר יצירה, יצתה בת קול ואמרה: "לא תוכל עשוהו לבדך" (שמות י"ח י"ח). הלך לו אצל ירמיהו אביו - בן סירא בגימטריא בן ירמיהו - ועסקו בו, ולמקצה ג' שנים נברא להם אדם אחד וכתוב במצחו 'אמת', כמו במצח אדם הראשון. אמר להם האחד שבראו: אם יחיד הקב"ה ברא אדם הראשון, כשרצה להמית את אדם הראשון, מחק אות מ'אמת' ונמצא מ'ת'. כל שכן שאני רוצה לעשות כן, ולא תבראו עוד אדם, שלא יטעו בו העולם כדור אנוש; לכך אמר ירמיה "ארור הגבר אשר יבטח באדם" (ירמיה י"ז ה'). אמר להם אדם הנברא: היפכו צירוף האותיות למפרע, ומחקו 'א' מ'אמת' שבמצחי. ומיד נעשה לאפר. [פרשת יתרו, אות ח']

[יא] אמת ואמת בגימטריא זה שריר וקיים, וכתוב (בראשית ב' ג'): "אשר ברא אלהים לעשות", [סופי תיבות] אמת, וסמך ליה (שם ד'): "אלה תולדות השמים והארץ

מלמעלן". והשווה: פי' הרוקח עה"ת, עמ' ע"ח.

23. פיוט לתפילת-טל המתחיל 'אאגרה בני איש' לרבי אלעזר הקליר, שבו הפייטן מסדר איך הקב"ה הנהיג את העולם דור אחר דור ע"י טל, ומתחיל מאדם הראשון, ומסיים בתחיית המתים שתהיה באמצעות הטל. באמצעו מדבר על התקופה שלאחר בריאת העולם: "תְּבָלִים נָפְלוּ לָהּ אֶסְמֵי אוֹרוֹת טַל/ חַיִּת יִשְׁנִיָּה לְהַחְיֹת בְּאֵד טַל/ חֲשֵׁרֶת מִי גֶשֶׁם עָלֶיהָ לְהִיטֹל/ חֲזִיז לְאַרְבָּעִים שָׁנָה לְפָקְדָה יוֹטֵל" (מחזור פסח, מהדר' ר"י פרנקל, עמ' 217).

סו"פ בראשית, עמ' ל"ה [בסידור הרוקח, עמ' ט"ו, מביא גימטריא 'השמים' = נשמה' גבי פסוק אחר. וכ"ה בשם רבינו גם בפענח רוא כת"י (מובא בטעמי מסורת המקרא לר"י החסיד, ראש עמ' 13). וע"ע: ערוגת הברושם, ב', עמ' 214, ע"י הערה 8].

22. = 938 [אין הגימטריא בכתבי המסורה: 'ואד', חסר יו"ד]. והוא ע"פ בר"י י"ג ט': "כיצד היתה הארץ שותה? - ורבנן אמרי: כמין תוויי - נהר בבבל ושמו 'תוויי'..., שהוא חוזר ומשקה אחת למ' שנה. וכך היתה הארץ שותה מתחלה, דכתיב: 'ואד יעלה מן הארץ'. וחזר בו הקב"ה: שלא תהא הארץ שותה אלא

בהבראם - לכך סמכו לכתוב בסוף הכתובה "שריר וקיים", שחתן וכלה יש לעסוק בתולדות פרו ורבו.

[יב] "ויפל ה' אלהים תרדמה" (בראשית ב' כ"א), וברא מאדם חוה. לכך תשמיש אשה בשעת תרדימה; "בתנומות עלי משכב" (איוב ל"ג ט"ו), ואדם חולם אחר יגיע תשמיש. [אות רע"ט]

[יג] בג' פעמים האשה אסורה לבעלה: כשהיא ארוסה - "גן נעול"; כשהיא נידה עד שתטבול בגלי מים - "גל נעול"; כשהיא זבה ויולדת - "מעין חתום". כנגד האיש שנהנה אם ישמש בלילה ג' פעמים, נגד ג' "זאת" בפסוק (בראשית ב' כ"ג): "זאת הפעם [עצם מעצמי ובשר מבשרי], לזאת יקרא אשה, כי מאיש לוקחה זאת". [אות רפ"ג]

[יד] "והנחש היה ערום מכל" (בראשית ג' א'), בגימטריא **מצורע**. 'מצורע' - מוציא רע. [אות קי"ב]

[טו] ג' פתחו ב'אף: המן, ונחש, ושר האפים. מן "אף כי אמר" (בראשית ג' א') עד "טוב ורע" (שם ד'), ל' - שעל ידו נתגרש מגן עדן, שהוא מהלך ל' אלף שנה. וי' גזירות נגזרו על אדם, וי' על חוה, וי' על הנחש - ול' תיבות הוציא מפיו. ואבד העולם שנברא בו' ימים, ונתקלל בו'; ואדם נברא באמצע העולם - לכך ו' ד"גחוץ" (ויקרא י"א מ"ג) באמצע אותיות התורה.

[טז] "ונחמד העץ להשכיל" (בראשית ג' ו'), הח' מסומנת בתגין - בח' דברים תלויין החטאים: עיניים, וידים, רגלים, בפה לדבר או לאכול האסור, בחוטם להריח ברצונו דבר אסור, וכן באוזנים לשמוע ברצון, ובערוה. כנגדן ח' חימודים בי' דברות: "אשת רעך", "בית רעך", "שדהו", "עבדו", "ואמתו", "ושורו", "וחמורו", "וכל אשר לרעך" (דברים ה' י"ט) - ח'. כנגדן ביחזקאל ח' בין "ירכתי בור", ובין "יורדי בור" (יחזקאל ל"א י"ד-ל"ז ל'); וח' טמאות בפרשת סוטה (במדבר ה' י"ג-כ"ט).

[יז] אמר ר' יהודה: עץ שאכל אדם ממנו, חטים היו. חטים באתב"ש סנמי, בגימטריא עץ.

"ותתן גם לאישה עמה ויאכל" (בראשית ג' ו'), בגימטריא **חטים**. [פרשת כי תשא, אות כ"ט]

[יח] חוה גרמה מיתה וטומאה, לכך "וטמאה ז' ימים" (ויקרא י"ב ב') - ואבילות ז' ימים. קליטת זרע ג' ימים - לבכי ג' ימים.

"ויתפרו עלי תאנה" (בראשית ג' ז'), וניתקנו על ידי קילקולם - לכך אָבֵל קורע. אדם פירש ק"ל שנים מן חוה, והיו רוחות מתחממות ממנו ויולדות - לכך אין לשמש בז' ימי אבילות, שמלאך המות שורה ז' ימים עם הנשמה שחוזרת לביתה, "ונפשו עליו תאבל" (איוב י"ד כ"ג). וכן לא ישמש אדם כשחוזר מבית הכסא עד שיטול. [אות ש"ח]

בעזרת השם יתברך

אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות

לחד מן קמאי, עיר וקדיש
רבינו יהודה החסיד זלה"ה
בעל 'ספר חסידים'

בענייני
אמונות ודעות וסוד הייחוד
בדרך לימוד מתופעות טבע מופלאות

יוצא לאור מכתב יד יחידי בעולם
בצירוף מבוא, הערות והארות, ביאורים ובירורים, מילואים ומפתחות
בעזר החונן לאדם דעת

מאת
יעקב ישראל
בן הרב שמואל דב שליט"א
סטל
ירושלים תשסו

תוכן

הקדמה

מבוא

פרק א, תיאור כתב-היד 3-4.

פרק ב, המחבר וחיבורו: א, זיהוי המחבר: רבי יהודה החסיד 4-7; ב, תיאור החיבור, תוכנו וזמנו 7-9; ג, תופעת עריכת כתבי ריה"ח בידי תלמידיו; עורך ומלקט החיבור, ודרך עבודתו 9-12.

פרק ג, 'זכר עשה לנפלאותיו': א, הוכחה והקשה מ'זכר עשה לנפלאותיו' 12-16; ב, מקורות שיטת 'זכר עשה לנפלאותיו' 16-18; ג, קטעי 'זכר עשה לנפלאותיו' מחיבורים אחרים של חסידי אשכנז 19-20.

פרק ד, עניינות שונים: א, האישים החיבורים והלעזים הנזכרים בחיבור 21; ב, דרך ההדרה 21-28.

צילומי כתב-היד 29-31

ראשי תיבות שנעשה בהם שימוש תדירי 33-34

רשימת הספרים שנעשה בהם שימוש בההדרה 35-39

ספר 'אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות' א-רל'ו

הערות תיקוני נוסח רל'ז-רמ"ד

נספח: 'סוד הייחוד' לרבינו יהודה החסיד רמ"ה-רמ"ט

מילואים

תוכן ענייני המילואים רנ"ג-רנ"ז

מאמר א: מספר הצבעים והגוונים הקיימים בעולם רנ"ט-רס"ד

מאמר ב: תופעת המגנט, וההשתמשות בה כהוכחה והסבר לנושאי אמונה ודומיו רס"ד-ש

מאמר ג: מקבילות הענין שהבורא פועל כמה מעשים ביחד וכדומה ש"א-ש"ג

מאמר ד: אם ניתן לחשוב שתי מחשבות כאחד, ואלו שזכו לכעין 'שני מוחות' ד"ש-ש"ב

מאמר ה: 'אבן תקומה' - מהותה וענינה ש"ג-ש"כ

מאמר ו: הריון שארך יותר מתשעה חודשים שכ-שנח

מאמר ז: שינויי התנהגות בבעלי-החיים המראים פורענות עתידה שנח-שנא

מאמר ח: הריון מרובה וולדות שנא-שפח

מאמר ט: המקבילה שמ'חיבור קטוע' לריה"ח, לאותיות כב-כח שפט-שצה

מאמר י: הבחירה שביד האדם, הסתת המלאכים, וההנהגה בזמן נסיון שצה-תב

מאמר יא: ידיעת הבורא קודם העולם אם האדם יהיה צדיק או רשע תג-תז

מאמר יב: שמש ואש פועלים שתי תוצאות מנוגדות תח-תכב

מאמר יג: מקבילה לחיבורינו מ'ספר המלאכים' תכג-תכד

מאמר יד: אם דניאל הופל לכבשן האש תכה-תלד

מאמר טו: ניווט באמצעות אבן-שואבת, וביאור דברי רבינו בנושא זה תלה-תמד

מאמר טז: מקבילה מסודי רזיי, ב, לאותיות סז-עד תמה-תמז

מאמר יז: מקבילה מסודי רזיי, א, לאות פב תמח

מפתחות תפג-תקטז

מבוא¹

פרק א: תיאור כתב-היד

החיבור שלפנינו רואה אור לראשונה² בתוספת הערות והארות, מקורות ומקבילות, ביאורים ובירורים ונספחים מיוחדים, מתוך כתב-יד **יחידי בעולם** המצוי בספריה הבודליאנית שבאוקספורד, מס' 1208 בקטלוג נויבאוואר³. חיבור זה נכתב בתחילה בקונטרס נפרד, ורק בתקופה מאוחרת יותר צורף לקובץ כתב-היד בו הוא מצוי היום⁴.

כתב-היד - ששם מעתיקו היה ככל הנראה 'חיים'⁵ - נכתב בכתובה אשכנזית במאה ה-15 למספרם, ומחזיק 13 עמודים כפולי טורים, כשבכל טור כ-48 שורות.

1. יישר כח לידידי הרב **מדב"ש צ'צ'יק** שליט"א על סיועו בעריכה הלשונית של המבוא.
2. חיבור זה יצא לאור לפני כעשור על-ידי י"מ תא-שמע, קונטרס זכר עשה לנפלאותיו לרבי יהודה החסיד, קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יב (כב), ירושלים תשנ"ד, עמ' 123-146. אולם הוצאה זו לקויה מכמה בחינות, שמלבד שה**טקסט הועתק שלא במדויק** (!) בתוספת מבוא קצרצר, אין בו חלוקה הגיונית ומובנת לפיסקאות, אין שם מראי מקומות, ואפילו מראי מקומות מינמאליים כמעט שלא קיימים בו, וכמובן, שהשוואות ומקבילות, ביאורים ובירורים, מילואים ומפתחות, וודאי שאין למצוא ב'ההדרה' זו. כך שהספר נשאר סתום וחתום אפילו ללומדים המתמצאים בתורתם של חסידי אשכנז, בדיוק כפי שהיה בעודו בכתב-יד בלבד. על כן ניתן לומר, שצורת הדפסה זו היא העתקה של כתה"י באותיות דפוס, ותו לא!
לדברי שמהדיר זה לא העתיק את כתה"י במדויק, ציינתי להלן הערה 51 מספר מקומות, כרשימה חלקית בלבד, יעויין שם.
3. מספרו במכון לתצלומי כתב-יד עבריים: ס' 16668.
4. תוכן הקובץ לפי הרישום שבמכון לתצלומי כת"י עבריים הוא:
(1) דף א1 - א7: חיבורינו;
(2) דף א7: פירוש על פירוש רש"י לתורה (שמות יח ג);
(3) דף א8 - א37: פירוש יוצרות, פיוטים ותפילות;
(4) דף א37 - א40: ליקוטים בקבלה;
(5) דף א42 - א111: פירוש יוצרות, קרובות ופיוטים לימים נוראים וסוכות כמנהג אשכנז;
(6) דף א113 - א167: ספורנו, רבי שלמה שמעיה: פירוש נביאים וכתובים.
5. בכתה"י הודגשה מספר פעמים מילת 'חיים' באמצעות קישוטים, ציורי פרחים ועלים, או סתם נקודות, ראה בגוף החיבור, אות לה, ליד הערה 557; אות לה, ליד הערה 562; אות מט, ליד הערה 792; אות פב, ליד הערה 291. וכידוע, דרך הסופרים היתה להדגיש את שמם שנקרה

סופר כתב-היד דילג לעיתים נדירות תיבה או מספר תיבות והשלימם בגליון, ומצורת הכתב מוכח שהשלמות אלו יצאו מידי הסופר עצמו ולא מיד מגיה שעין בספר. כמו כן, במקום שקולמוסו פלטה תיבה מיותרת או מוטעית, העביר הסופר על גביה קו חלקי, כסימן למחיקה; וכשלפעמים העתיק שתי תיבות באופן הפוך, למפרע, סימן בנקודות את הסדר הנכון. לבעיות טקסטואליות אלו ואחרות, התייחסתי בהתאם בההדרה⁶.

פרק ב: המחבר וחיבורו

א. זיהוי המחבר: רבינו יהודה החסיד.

ברור לחלוטין שהחיבור המוגש בזאת לפני המעיין מקורו ברבינו יהודה החסיד. הוכחות רבות לכך, ואפרטם אחת לאחת.

♦ כל המעיין בגוף החיבור ומתמצא אפילו במעט בשיחם ושיגם של חסידי אשכנז הקדמונים, יוכח באופן מוחלט וללא כל פקפוק, שחיבור זה יצא מבית מדרשם ורוחם חופפת עליו, ולו רק מחמת רעיון 'זכר עשה לנפלאותיו' השזור ופתוך בו⁷, והמקבילות הרבות הקיימות בינו לשאר כתבי חסידי אשכנז⁸. על כן, כשחיבור זה פותח ב"אמר

לפניהם בחיבור שהעתיקו [על תופעה דומה בספרי דפוס, ראה: ספר גימטריאות לריה"ח, מבוא, עמ' 4 הערה 8].

8. ראה להלן במבוא, פרק ד.

7. על שיטה זו ראה להלן במבוא, פרק ג.

8. לדוגמא בעלמא: חיבורינו, אות ו (חציו השני) = סודי רז"י, ב, עמ' מז טו"א; חיבורינו, אות ז (חציו הראשון) = סודי רז"י, ב, עמ' מז טו"א. מקבילות רבות נוספות קיימות בין חיבורינו לכתבי חסידי אשכנז השונים, ואין כל צורך לציינם שכל המעיין בחיבורינו ובהערות שעליו ימצא גם ימצא.

ראוי במיוחד לציין לחלקו האחרון של חיבורינו (אות סז-עג) המדבר במהות הנבואה וענינה, הזהה - ענינית ולפעמים גם לשונית! - למובא אצל תלמידו הגדול של רבינו, רבי אלעזר מוורמייזא בעל ה'רוקח', בחיבורו סודי רז"י, ב, עמ' נא טו"א - נג טו"א. עי' בגוף החיבור, אות סז הערה 1.

כמובן, שאין להוכיח מקיומם של פיסקאות מחיבורינו - ואפילו פיסקאות גדולות, כענין הנבואה הנזכר לעיל - הזהות יחסית לכתוב בחיבורי בכתבי בעל ה'רוקח', שקטעים מסויימים מחיבורינו הועתקו מספרי בעל ה'רוקח', שכידוע, רוב ככל תורת רבי אלעזר מוורמייזא בעל ה'רוקח' שאובה מרבינו יהודה החסיד, וכפי שהוא עצמו מעיד על כך כמה וכמה פעמים. על

החסיד ומסיים ב"חסלת אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות מן החסיד ז"ל", ברור אפוא, שתורת רבינו יהודה החסיד לפנינו! שכידוע, סתם 'חסיד' הנזכר בספרותם של חסידי אשכנז מכון על רבינו יהודה החסיד⁹.

לאחר הנאמר, אין כל צורך להוסיף בהוכחות שרבינו יהודה החסיד חיבר ספר זה, שכן כלל נקוט אצל הבא לזהות מחבר ספר מסויים: חיבור ששם מחברו רשום עליו ואין יוצא עליו ערעור מתוכו או ממקור חיצוני, אין לנו אלא את הרשום בגוף כתב-היד. למרות זאת לא אמנע מלהביא כמה ראיות נוספות לרווחא דמילתא.

♦ לפני שבעים שנה נדפס חיבור קצר בשם 'סוד הייחוד'¹⁰ לרבינו יהודה החסיד¹¹. חיבור קטן זה¹², בלוע כולו¹³, עיתים בשינויים וקיצורים ועיתים בלשון זהה כמעט¹⁴, ובאותו סדר כמעט, בחיבורינו הנוכחי, אותיות מ-מג, נ-נא.

כן ברור, שהתלמיד שערך את חיבורינו (ראה להלן בפרק הנוכחי, אות ב) ובעל ה'רוקח' שאבו מאותו מקור או משתי מקורות דומים, ומשום כך נובעים גם השינויים הקיימים בין הפיסקאות הזהות. כי למרות שפיסקאות מסויימות מחיבורינו זהות לדברים המופיעים בכתבי בעל ה'רוקח' - קיימים ביניהם כמה וכמה שינויים חשובים שאינם נובעים משיבושי או טעויות סופרים.

9. דבר זה אינו צריך לפנינו, כי כל המעיין בחיבוריהם השונים יסכים לכך [רק בכתבי חסידי אשכנז מורה 'חסיד' לרבינו יהודה החסיד. שבספרי מקובלי ספרד מתקופת הראשונים, תואר זה נאמר על רבי יצחק סגי נהור].

10. יצא לאור לראשונה (ע"פ כת"י מינכן 325, דף 146 ע"א-ע"ב, מספרו במכון לתצלומי כת"י עבריים: 1171) על ידי ר' ישראל קאמעלהאר, בראש סודי רזיא לרבי אלעזר מוורמייזא שהוציא לאור, בילגורייא תרצו. חיבור זה הדפסתיו שוב כ'נספח' בסוף הספר, עמ' רמז-רמט.

11. זיהוי זה נקבע לפי כותרת כתב-היד: "אלה דברי רבינו יהודה החסיד וסוד הייחוד".

12. בכתב-היד הוא מחזיק דף קטן אחד (בעל שני עמודים, ובכל עמוד 22 שורות בממוצע) בלבד! בעוד שהחיבור הנוכחי מחזיק 13 עמודים גדולים (בתבנית פולין). לסיבור אוזן בן דורנו נציין, ש'סוד הייחוד' מחזיק רק כ-2,500 סימני דפוס לעומת חיבורנו המחזיק כ-45,000 סימני דפוס (ללא, כמובן, המקורות שבסוגריים וההערות).

הסיבה ש'סוד הייחוד' קצר מאד עד שאינו מחזיק אלא מספר פיסקות מחיבורינו, הוא משום, שאת שני החיבורים הללו - כשאר כתבי רבינו יהודה החסיד - לא ערך וסידר רבינו יהודה החסיד בעצמו, אלא תלמידיו השונים ביצעוהו (עי' להלן במבוא, פרק נוכחי, אות ג). ומחמת שאין דעת בני אדם שווה, אחד מתלמידיו ליקט מכתביו חומר מרובה, הוא חיבור דידן; והשני, ליקט מספר פיסקות וערך מהם את 'סוד הייחוד'.

אמנם גם יתכן, שעורך 'סוד הייחוד' ליקט את פיסקותיו ישירות מחיבורינו אנו. הוא זיהה את המחבר משום ה'אמר החסיד' שבראשו ותחילתו, אך כתב על מעשה עריכתו את שם

♦ לאחרונה הוכח, שכתב-יד אוקספורד 1566, דפים 1 ע"א - 32 ע"ב, הוא חיבורו של **רבינו יהודה החסיד**¹⁵. ולאחר שאנו מוצאים ב'אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות' **מקבילות לשוניות ועניניות** רבות לכת"י אוקספורד¹⁶, מוכח אפוא שוב, שהחיבור שלפנינו יצא מכתבי רבינו יהודה החסיד.

♦ פסקה חשובה ומשמעותית ששרדה מ'**ספר הכבוד**' - חיבורו האבוד של **רבינו יהודה החסיד** - בתוך 'תוספת' שב'שו"ת מהרי"ל'¹⁷, מצויה **בלשון זהה** כמעט בחיבורינו, אות יח¹⁸.

♦ קטע גדול המופיע ב'ספר המלאכים' **לרבינו יהודה החסיד**, ס"ע 110, מקביל **לשונית** כמעט לנאמר בחיבורינו, אות לח.

המחבר יותר במפורש. אולם דעתי נוטה יותר לאפשרות הראשונה - ששני תלמידים שונים ליקטו ממקור זהה, ואחד ליקט בארוכה והשני בקצרה. כי המצוי בכתבי חסידי אשכנז יודע, שתופעת ליקוטים שונים - קצרים וארוכים - **מאותו ספר ומקור** שכיחה ביותר, ופירושי התפילה לבעל ה'רוקח' (**שחלקם** נדפסו בסידור הרוקח) יוכיחו. שלפנינו קיימים כמה וכמה כתבי יד שליקטו חומר מהפירוש המלא באופנים שונים ומגוונים: מהם שליקטו רק עניני סודות, חלקם נטלו רק דברי פרפראות, ואחרים שאבו את הפסקאות ההלכתיות שבו.

13. להוציא את הפסקה האחרונה שבסוד הייחוד (אות ח במהדורתי שב'נספח'), שאינו מחזיק אלא כשתי שורות.

14. פרט למשפטים שסורסו ושובשו מחמת טעויות מעתיקים אשר סוד הייחוד לקוי בהם מאד.

15. ראה י' דן, עיונים בספרותם של חסידות אשכנז, רמת-גן תשל"ה, עמ' 147-134.

16. אלו הם: חיבורינו, אות ד-ה = חיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א; חיבורינו, אות לז = חיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א; חיבורינו, אות נו-נט = חיבור קטוע לריה"ח, דף 2 ע"א-ע"ב.

במיוחד יש לציין את המקבילה הבאה: חיבורינו, **אות כב-כח** = חיבור קטוע לריה"ח, דף 30 רע"ב - דף 31 רע"ב. שמכמה לשונות במקבילה האחרונה מוכח לחלוטין ששניהם העתיקו ממקור אחד משותף, עי' בפנים הספר, אות כב, הערה 373, וש"נ.

17. שו"ת מהרי"ל, מהדורת מכון ירושלים, סי' קיא, עמ' רט (ב'תוספת'), מתוך "לשון ספר הכבוד".

18. על פסקה נוספת שמ'ספר הכבוד' המובאת בשינויים בחיבורינו, ראה להלן בסמוך.

כמובן, אין בדעתי לטעון שחיבור דידן הוא 'ספר הכבוד' האבוד! שהרי רובם המכריע של הפסקאות ששרדו ממנו בחיבוריהם של חסידי אשכנז (ראה לדוגמא: ערוגת הבושם, ד, עמ' 114-115, עמ' 272, ערך 'ספר הכבוד', ושם נסמן) אינן מצויות בו. אלא, שמהשוואה לשונית זו מוכח, שעורך 'אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות' ליקט את החיבור מתוך כתביו ורשימותיו השונות של רבינו יהודה החסיד, ומתוכם גם מ'ספר הכבוד' או מחיבור אחר של רבינו יהודה החסיד שנכפל בו ענין זה.

♦ שני קטעים שהביא רבי אברהם ב"ר עזריאל - תלמיד ה'רוקח', בספרו 'ערוגת הבושם' בשם רבינו יהודה החסיד או מ'ספר הכבוד' שחיבר, מצויים בחיבורינו, אלו הם:

'ערוגת הבושם', א, עמ' 200 (ריה"ח) = חיבורינו, אות עב.
'ערוגת הבושם', ב, עמ' 130 ('ספר הכבוד') = חיבורינו, ראש אות סא.

♦ רבי אליהו הכהן מאיזמיר, מביא "מרבֵי יהודה החסיד מצאתי בענין רפוף האברים... מכתֵיבֵת יד"¹⁹. וכל הענין²⁰ שהביא שם, ענין רחב יחסית, מצוי באותו לשון כמעט בחיבור זה, אות לו.

ב. תיאור החיבור, תוכנו ושמו.

החיבור שלפנינו שלם מבחינה ספרותית. יש בו פתיחה מתאימה, וקטע סיום חגיגי, הבנויים שניהם על דברי רב סעדיה גאון אשר חסידי אשכנז שאבו ממנו רבות²¹. בפתיחה נזכר רס"ג בשמו המפורש²², וגם סיום החיבור (אות פא במהדורה זו): "כי זיו שכינתו מונהרה ומוצהרה ומובהקה, מאורה ומבוררה ומהודרה, ומוזהרה ומטוהרה, ומובהרה ומפוארה. אורה הדרה ברה מכל האורות..."²³, הועתק - בשינויים קלים - מתוך חיבורו של רס"ג²⁴. גם על פיסקאות ונושאים שונים שבאמצעו של החיבור מרחפת רוחו של רס"ג²⁴.

ספר זה מוקדש בעיקרו לבירורים עיוניים בנושאים מגוונים: ייחוד הבורא, כח ורצון הבורא, שליטתו, השגחתו ופעולותיו, העלמותו מכל ומציאותו בכל. אולם נבללו בו ענינים אחרים ושונים מענין לענין שלא באותו ענין, וכדרכם של חסידי אשכנז בחיבוריהם השונים, כגון: כסא הכבוד, השכינה והמלאכים שלפניה; הנבואה, לה הוקדש דיון רחב מאד ומסודר יחסית; טעמי המצוות החוקיות, כמו: פרה אדומה המטהרת טמאים ומטמאת טהורים, איסור כלאים, חובת הקרבנות; ביאת הנשמות

19. ראה: מדרש תלפיות, ווארשא תרלה, דף יג סע"ג-רע"ד.

20. פרט לאמצעו, כנראה משום שכך היה נוסח כתה"י לפני בעל 'מדרש תלפיות'.

21. במיוחד מספרו 'אמונות ודעות' שהיה לפנייהם בתרגום שונה מזה שלפנינו, וגם ניתן לו שם שונה: 'פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות'. ראה בגוף החיבור, אות א הערה 2.

22. נאמר שם: "הנה הבננו מדברי רב סעדיה ז"ל".

23. ראה פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות, עמ' 110. גם בערוגת הבושם, א, עמ' 199, הובאה פיסקה זו בשינויים קלים בשם "זה לשון רבינו סעדיה", הוא רס"ג.

24. לדוגמא: רובו של אות ה, כל אות סט.

למקום הגמול - גן עדן או גהינם; טעם בריאת עולם; סיבת בריאת יצר הרע; מעלת הצדיקים; רשע וטוב לו, צדיק ורע לו; ידיעת עתידות באמצעות שינויים המופיעים בגוף האדם; השפעת המזלות והכוכבים; המלאכים ותפקידיהם; שינויים בטבע המראים על פורענות עתידה; הטעם לחוקיות הקבועה של הטבע; מטרת חלום רע; הגזירה הקדומה והבחירה שניתנה לאדם, ועוד נושאים אחרים.

אולם ייחודיותו של החיבור שלפנינו הוא שימוש חוזר ונשנה בשיטת ההקשה וההוכחה הבנויה על 'זכר עשה לנפלאותיו'. שיטה זו הוסברה להלן במבוא, פרק ג, יעויין שם.

בכתיבה המקורית של סופר כתב-היד לא נקב בראש החיבור שמו של הספר²⁵, אלא הוא מתחיל בפסוק "ה' צבאות עמנו, משגב לנו אלהי יעקב סלה"²⁶, והמשפט הבא כבר פותח את גוף החיבור. את שם החיבור ל'אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות' קבעתי לפי חתימתו שבכתה"י: "סליקא, חסלת אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות"²⁷ מן החסיד ז"ל. אמנם יתכן, כמובן, שמשפט זה נכתב כתיאור לתוכן החיבור ולא על שמו, אך לענ"ד, עדיף שם זה שיש לו אחיזה בכתה"י וניתן לטעון שזהו שמו הנכון שקבע מחברו, משם אחר²⁸ שאין לו כל אחיזה בכתה"י ואין כל צד לומר שהוא השם שטבעו המחבר.

אמנם, אפילו אם 'אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות' הוא שם החיבור, ודאי שהוא גם מורה על תוכנו. שמפני שבחיבור נתבארו ענינים 'פנימיים' שבכבשונו של

25. הדגשתי לומר 'בכתיבה המקורית... לא נקב... שמו של הספר', כי בכתיבה מאוחרת מאד נרשם בראש החיבור: "פירוש על יוצרות"(!), כנראה מחמת פירושי יוצרות המצויים בהמשך כתב-היד, לאחר חיבורינו (עי' לעיל הערה 4). כתובת זו שנרשמה על חיבורינו, שאין בה שמץ של אמת, שאין כאן שום פירוש טקסט כלשהו וודאי לא פירוש על 'יוצרות', היטעתה את כל המעיינים בכתב-היד ובקטלוג הספרייה מלעמוד על טיבו האמיתי של החיבור. ותשואות חן ל"מ תא-שמע, מהדירו הראשון של החיבור (עי' לעיל הערה 2), אשר עמד תוכנו ומחברו האמיתי של הספר והודיע טבעו לרבים.

26. תהלים מו ח.

27. הדגשה זו אינה בכתה"י!

28. כוונתי ל"מ תא-שמע, מהדירו הראשון של חיבור זה (עי' לעיל הערה 2), שמשום מה החליט שעדיף לקוראו 'קונטרס זכר עשה לנפלאותיו' מחמת שימושו המרובה בשיטת 'זכר עשה לנפלאותיו' (עי' להלן במבוא, פרק ג).

ראוי גם לציין, שאף בקטלוג הממוחשב של מכון תצלומי כתי"י עבריים ניתן לו השם 'אמרות טהורות' (לא 'אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות'!).

בלשון רבים. בלק אמר (נמדנר כז ו): "אולי אוכל נכה", אף על פי שהוא יחיד²⁸.

[ב] ואם תאמר, איך הוא מצוי בכל²⁹ ואין עין שולט בו?³⁰ - ויש לומר, ברא דוגמא בעולמו: אבן שואבת קש וברזל אצלו³¹ - בלשון אשכנז: מנגניט³², או אויגשטיין³³ - ואין אנו רואים דבר מי מושכו או במה מושכו אצלו, אלא יש ממש דק שהוא מושך אצלו אף על פי שאינו נראה³⁴. וכן, כלב

ג, טו, טז, כט, מ, מא, והשווה להלן אות יג], ובחלקם מוכיח רבינו בדרך ההגיון מדוע לא ניתן לראות את הקב"ה, ראה להלן אותיות ל, מג, נא.

31. אבן המושכת ברזל, היא הידועה כיום בשם 'מגנט'; והאבן המושכת קש, נקראת בפי כמה מחברים 'דיאמנטי', ראה מילואים, מאמר ב, פרק יב אות א [רבינו מזכיר בחיבורינו את האבן המושכת קש פעמים נוספות, ראה להלן אות מט, ליד הערה 794; אות נו, ליד הערה 883; אות ס, ליד הערה 918. והשווה גם להלן אות נח, ליד הערה 892].

32. התעתיק הלועזי (גרמנית): MAGNETEN. הוא הידוע גם היום בשם 'מגנט'.

33. התעתיק הלועזי (גרמנית): AUGSSTEIN, או: AUGCHTEIN. ולא ידעתי לאיזה אבן כוונתו, וראה לעיל הערה 31.

מחמת שהנסיון מוכיח שה'מנגניטין' מושך ברזל ולא קש, ברור שאין כוונת רבינו לומר שיש אבן אחת המושכת הן ברזל והן קש, אלא ה'מנגניטין' מושך את הברזל, וה'אויגשטיין' מושך את הקש.

34. ומכך מסבר רבינו את אוזן האדם, שהקב"ה מצוי בכל וכוחו בכל למרות ש'אין עין שולט בו', וכיוצא בזה כתב בקצרה להלן אות סו, ליד הערה 1011. הוא גם השתמש בתופעת המגנט לסיכור האוזן בנושאי אמונה וענינים חופפים אחרים, ראה במילואים, מאמר ב, פרק א. ושם, פרק ב-ג, נתבאר גם השימוש במגנט אצל קדמונים נוספים כדי לבאר ענינים שונים, יעויין שם.

28. מקורו מאמו"ד, מאמר שני אות ו, ס"ע צג [=פתרון ספר האמונות וחרצב הבינות, ס"ע 98]: "וראיתי אחרים נתלים במה שאמר השם 'נעשה אדם בצלמנו', ואומרים, כי הלשון הזה מורה על רבים. ואלה יותר סכלים מן הראשונים, לפי שאינם יודעים כי שפת בני ישראל מרשה לנכבד לומר 'נפעל' ו'נעשה' והוא אחד, כמו שאמר בלק: 'אולי אוכל נכה בו'..." וכ"ה באבן עזרא, בראשית א כו (בשם 'הגאון', הוא רס"ג); רבינו בחיי, בראשית שם; חזקוני, בראשית שם; רבי יוסף אופיצ'אל, ספר יוסף המקנא, חומש אות ג, עמ' 31 [השווה עוד שם, עמ' 30, כשמיישב את 'בראשית ברא אלהים' (בראשית א א) שבלשון רבים: "ולשון הקודש ככל הלשונות, שיש לשון רבים על היחיד ויש לשון יחיד על הרבים. וכן השיב ה"ר נתן נ"ע [הוא אביו של רבי יוסף אופיצ'אל], שהוא כמו שקורין העולם לאגוז אחד בלשון רבים 'נויץ'". וראה עוד: ספר חסידים (מק"נ), סי' תתתר"ז, ס"ע 433, עיי"ש היטב.

29. כדכתיב בירמיה כג כד: "הלוא את השמים ואת הארץ אני מלא, נאום ה'". ורב סעדיה גאון בפירושו לספר יצירה כתב: "הבורא יתברך לעד מצוי בכל הר ובכל גבעה, ובכל מקום, ובכל דבר קטן וגדול שבעולם", ראה להלן סוף אות מא הערה 713, בו הובאו מקורות אחרים המדברים בענין זה.

30. קושיא זו הקשה רבינו בעוד מקומות בחיבורינו. ברוב המקומות הוא מיישבו באמצעות הוכחה, שקיים בטבע ובמציאות כח שאינו נראה [כך תירץ בפיסקה זו, ולהלן אותיות

מריח גנב אחר פסיעותיו³⁵, ואין אנו רואים שום דבר נשאר מן הגנב על מקום פסיעותיו, ואין פסיעותיו רשומות בקרקע, אך יש דבר דק במקום פסיעותיו¹ שאינו נראה³⁶, ובו יכיר הכלב הגנב³⁷.

וכן, ביום¹ הכיפורים, שאין דבורים בבית הכנסת, ובאין מרחוק לריח השעוה הדולקת³⁸. הרי, יש ממשות בריח, אך שאין אנו רואים אותו. וכן הסוס, מרחוק

נשימה וכמעט לא ירגישו בזולתה". ומשום חוש ריחם המפותח אינן יכולות לסבול ריח רע, על כן "אם תמות אחת מהן בתוך הכוורת, מיד יוציאוה לחוץ, כי מאד הן מרגישות בריח רע... וזה המין נקי וטהור מכל בעלי חיים אחרים, ולזה יוציאו צואתם בעת שפורחים חוץ לכוורת, כי הריח רע יזיק להם" (שער השמים, שם, דף כב ע"א) [אגב, אם כדבריו ש'הדבורים יש להם חוש הריח חזק יותר מכל בעלי חיים המריחים על ידי נשימה', מדוע בסנהדרין קט ע"א אמרו: 'ומריחין אותו ככלב' (עי' לעיל הערה 35), ולא 'ומריחין אותו כדבורה'? רצ"ע קצת].

מנהג הדלקת נרות שעוה בבית הכנסת ליום כפור, נזכר כבר אצל רבינו גרשום מאור הגולה: "ואם אנשי כפרים שאין להם מנין בעירם באים במקום קהילה, ומביאים נרות של שעוה... שמדליקים ביום הכפורים, יניחו המותר באותו בית הכנסת שהיו מדליקים בו, כי יש חרם בדבר..." [הובא במחזור ויטרי, סי' תקעו, עמ' 798; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, סי' תתרכב; מנהגים ישנים מדורא, עמ' 151; כלבו, סי' קטז. ועי' עוד: הרב יחיאל גולדהבר, מנהגי הקהילות (בדפוס), ליל יום הכפורים, סעיף ד הערה 1, עמ' פח, וש"נ עוד מקורות. בחיבור האחרון השתמשתי רבות לצורך תיאור מנהג זה, ותודתי נתונה למחבר על טובת העין שנהג בי ומסר לעיוני פרק זה קודם צאתו לאור]. וראה עוד מהר"ם מרוטנבורג, מנהגים דבי מהר"ם, עמ' 53: "ונהגו לעשות נרות של שעוה כמניין בניהם הזכרים, ולהניח בבית הכנסת ולהדליקם"; רבי יהודה בן הרא"ש, צוואה [בתוך: י' אברהמס,

35. חוש הריח המפותח של הכלב נזכר כבר בסנהדרין קט ע"א: "מלמד, שהיו נותנים עיניהם בבעלי ממון, ומפקידים אצלו אפרסמון, ומניחים אותו בבית גנזיהם, לערב באים ומריחין אותו ככלב...". ועי' פסחים ח סע"ב; שם לא ע"ב, וברש"י; בבא מציעא מב ע"א, וברש"י; נפש חיה לר"ר מרגליות, סי' תלג, סעי' ח.

36. הוא ריחו של הגנב, ראה המצויין בהערה הבאה.

37. כיוצא בזה כתב רבינו להלן סוף אות מא, ושם הערה 710, הובאו מקורות נוספים. וראה עוד סודי רו"י, ב, עמ' מז סוט"ב: "ואם יאמר הלב, איך אאמין שיש אלוה בעולם, והלא לא שזפתהו עין רואה? - ישיב אל לבו, הלא אור החמה כשזורחת בנקב או בחלון נראה בו דק דק עולה ויורד, וברחובות לא נראה, חלילה לנו לכפור, כן הבורא... או הכלב יריח את הגנב, או הולד יריח אבן תקומה...".

38. הם נהגו להדליק בבית הכנסת קודם יום כפור נרות שעוה, והדבורים שהריחו ממרחק את השעוה המותכת, באו לבית הכנסת. ועי' להלן סוף אות כא, בו מוכיח רבינו פרט נוסף באמצעות חוש הריח המופלא של הדבורה.

על חוש ריחה המפותח של הדבורה, עי' שער השמים, מאמר ד, דף יג סע"ב: "כי הדבורים יש להם חוש הריח חזק, יותר מכל בעלי חיים המריחים על ידי נשימה. שהחוש הזה בשאר בעלי חיים המריחים על ידי נשימה, הוא החלוש, על כן לא יריחו כי אם על ידי

יריח מלחמה³⁹. וכן, אם תשים דשן חם על צואה חמה - יזיק לבעליו⁴⁰, ואין אנו רואים שום חיבור מן הצואה לגוף, אפילו הכי ינזק הגוף מכוח של הצואה⁴¹, אלא אי אפשר שלא יהיה חיבור, אך הוא דק לראותו. וכן, באחד שנחתך חוטמו⁴², וחיבר⁴³ חוטם של אדם¹ אחר אליו בסם, וכשמת אותו אדם - נופל חוטם זה, לפי שמריח במיתת גופו⁴³. הרי, בשום ממש נגע בו, אך שהוא דק מלראותו⁴⁴.

חזקוני גאוני ישראל, פילדלפיה תרפז, עמ' 186: "זקני הר' יחיאל [=אביו של הרא"ש], נולד בשנת תתק"ע, וכשהיה בן עשר שנים היה לו חבר נאמן ר' שלמה הכהן. וכתרו ברית יחד, שכל אחד יהיה לו חלק במעשה חבירו, הן במצוות הן בעניינים אחרים... ויהי בליל יום כפורים בשנת כ"ד, בתחילת הלילה, כבה הנר של זקני ז"ל שהיה לו בבית הכנסת, כי נהגו באשכנז, שכל זכר מדליקין בשבילו נר של שעה בבית הכנסת בערב יום כפורים שיש בו שיעור שידלוק יום ולילה, ובחול המועד סוכות נפטר זקני ז"ל" [מעשה זה הביא גם ר"י סמברי, דברי יוסף, ירושלים תשנ"ד, עמ' 265, עיי"ש]; רבי יוסף ב"ר משה, לקט יושר, עמ' 142: "וזכורני שאמר לי [=רבי ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן'] פעם אחת, הנר של שעה שלך הדלוק ביום הכפורים, הנח אותו בבית הכנסת כדי שידלוק בחול בשעת התפילה...". וראה עוד: ר"י שמש, מנהגי וורמייזא, סי' קנג; מג"א, או"ח, סי' תערב, ס"ק ב; שו"ת יד אלעזר, סי' נח; חיי אדם, כלל קמד, סעי' טו; מטה אפרים, סי' תרג, סעי' ז.

40. כ"ה בספר חסידים, סי' תתקט: "...ואם השתין, יקח מים וישפוך עליו. ואין מכסין הצואה באפר חם, כי מזיק לגוף שיצא הצואה ממעיו".

41. זה משום, שאם שורפים דבר הבא מגוף האדם - ניזוק אותו אדם [כך התבאר בהגהות עבודת הגרשוני על ספר חסידים, שם (הובא בהגהות מקו"ח, שם, ס"ק ד), והוא ע"פ תוס', נדה יז ע"א, ד"ה 'שורפן', בשם הערוך, ערך 'שלש': "ב'ערוך' פירש, ששריפת צפורן מזקת לאדם, וכן כל דבר הבא מן האדם, כדאמר (עי' שבת עה ע"ב) גבי דם הנדה, אידי דחלשא לא מצנעה לשונרא. ולכך הוא חסיד, שמחמיר לשורפן אע"ג שמזיק לו". וראה גם: ר"ח סופר, זכות יצחק, ב, סי' ד, ירושלים תשנ"ד, עמ' כב-כז].

42. מעניין, שגם בספר חסידים, סי' שפ [=ספר חסידים (מק"נ), סי' תתשיא], נזכר גבי ענין אחר מום נדיר זה: "...אם יש ישראל שנחתך חוטמו, או יש בו מום אחר...".

43. נראה, 'שמריח במיתת גופו' ביאורו שמרגיש במיתת גופו, ואין כוונתו דווקא להרגשה באמצעות חוש ריח.

ואת גופה של תופעה הנזכרת כאן, השווה לדברי בנו של רבינו בשם אביו: "כי ירוק הזב בטהור, [וכיבס בגדיו ורחץ במים, וטמא עד הערב], זה הטעם נתן אבי, למה הרוק מטמא

מנהג זה כבר נזכר בתרגום על אסתר (ושם ליתא נרות שעה!), עי' אליה רבה, או"ח, סי' תרי, ס"ק ד; מחזיק ברכה, שם, ס"ק ג; ר"י גולדהבר, שם, עמ' פט.

39. כך נאמר עליו באיוב לט כה: "כְּדִי שׁוֹפֵר יֹאמֵר הָאֶחָד, וּמִרְחוֹק יִרְיַח מִלְחָמָה, רַעַם שָׁרִים וְתִרְעוּעָה". ובאבן עזרא, שם: "מִרְחוֹק יִרְיַח מִלְחָמָה", כמשמעו, כי כן הוא" [גם בסודי רוזי, ב, עמ' מח רטו"א, מביא את תופעת הסוס

הרי כל אלה, יש בהם ממש אך אין עינינו שולטות בהם, כל שכן יוצרנו יתעלה שמו, אף על פי שלא ראינוהו, הוא עצם ממש בתעצומות עוזו וכוחו, ומצוי בכל ועושה כל⁴⁵.

[ג] ואם תאמר, אחר שאינו נראה, איך נאמין שיכולתו בכל? ⁴⁷ - הנה, דוגמא אראך, שמשביעין החרב ולא יחתוך, ואת ברזל¹ המלובן חם שלא יכווה. ואף על פי שלא ראינו שום מחיצה בין החרב והברזל ובין הגוף, יש להאמין שיש כן דבר חוצץ מלחתוך ומלשרוף, אך הוא דק מלראות⁴⁸.

44. כלומר, יש קשר מסויים בין החוטם ש'נשתל' לגוף הראשון בו היה קיים, אלא שקשר זה 'דק מלראות' בעיני בשר.

45. כלומר, מחמת שהקב"ה 'מצוי בכל' הוא 'עושה כל', ע"י להלך אות ג, ליד הערה 53 ובה.

46. לאות זו השווה את הנאמר להלן אות סב.

47. כדבריו סוף אות קודמת: "יוצרנו יתעלה שמו... ומצוי בכל ועושה כל".

48. ה'דבר חוצץ שהוא דק מלראות' הוא המלאך הממונה החוצץ ומפריד בין החרב והברזל המלובן לבין גוף האדם, והמלאך הוא 'דק מלראות', ראה להלן אות סב: "ויש ממונה בין הגוף ובין הברזל, ויש מלחש ולא ישרפו ברזל חם בידו, דע, כי הממונה מפריד בין הגוף ובין הברזל, אף על פי שאינו נראה לעין", וראה בהערות שם.

עוד לענין שהמלאך הממונה הוא זה שחוצץ בין החרב לגוף האדם, ע"י ספר המלאכים, ס"ע 108: "וכן השבעות שאדם משביע בשם, או שלא ישלוט בו חרב, הרי בין חודו של חרב ובין בשר - המלאך מונעו". מלאך ממונה זה בא לחצוץ ולהגן על האדם, משום ש"על כל דבר מלאכים ממונים, ואין לך פינה בעולם שפנוי מן המלאכים השומרים, שנאמר: 'מלא כל הארץ כבודו'. והקב"ה גוזר הכל, ואחר הגזירה שולח מלאך לעסוק בדבר". כך נאמר בספר המלאכים, שם, וע"י עוד להלן

או שאר מעיינות של זב לאחר שפירשו ממנו? - ואמר, יש בו חיות עדיין. ותדע לך, שהיה אומר מורי אבי, אדם אחד חתכו לו חוטמו, והנה חתכו גם לגוי אחר את חוטמו, והנה נתחלף לו חוטמו של חבירו בשלו, וחיברו לפניו ועלתה לו ארוכה. וכשמת אותו הגוי בעל החוטם, אז נפלה לזה החוטם. הרי אתה רואה שיש חיות באיברי האדם, ואפילו כשהן מופרשין" (פירושי התורה לר"י החסיד, ויקרא טו ח, עמ' 144; עבסח"א, עמ' 25, אות לא; מושב זקנים, ויקרא טו ח, עמ' שטו, בשינויי לשון).

גם רבי יוסף שלמה הרופא (=היש"ר) מקנדיאה, הזכיר תופעה זו אך אינו מסכים באמיתותה, שבעיניו "אלה רחוקים מן השכל". הוא כותב בספר אילם, חלק מעין חתום, אודסה תרכ"ד, עמ' 407, בזה הלשון: "וכגון מה שאומרים, שאם בקצה הארץ איזה איש נחתך חוטמו או אוזנו, והדביקו לו בשר זולתו - שזה דבר ידוע באיטליאה שעושים אברים חדשים אם נחתכו, אבל עושים מבשר עצמו - ואם אחר רוצה לתת לו מבשר זרועו, כגון, שהוא עבדו, או בשביל ממון יתרצה לו. אחר כך, כל התפעלות שיהיה לאיש האחד - ירגיש זה באבר החדש; עד שלפי סיפורם, התוחב מחט בבשר זה - ירגיש כאב האחר בבשרו. ואלה רחוקים מן השכל. ואומרים, שאם ימות העבד, כשנפסד גופו - יפול חוטמו של זה. וסיפורים אלו גורמים שחוק, לא ידיעה!".

אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות ❖ אות ג

ואל תאמר, על ידי לחישה לבד⁴⁹, דאפילו אם ישים על⁵⁰ נפשו נחש מת כבר, וחגור על שלו⁵¹ - לא ישלוט בגופו חרב⁵². ובכל שכן שנאמין ביוצר כל, שעושה רצונו, "כל אשר חפץ עשה" (מהלס קטו ג)⁵³ - כי הוא אצל כל⁵⁴ אדם - פעולתו הוא⁵⁵ בלי סוף, ואחר פעולתו לא חסרה הווייתו⁵⁶, שלא

מכת חרב, אבל ברומח וחנית יוכל להכותו. כי צידי הרומח והחנית אינם מחודדים כבחרב, אלא רק ראשם מחודד. היינו, הרומח והחנית מזיקים והורגים רק באמצעות דקירה ולא גם על ידי חיתוך כדרכו של החרב. ואם דברינו כנים, יתכן שגם חיבורינו מסכים שסגולה זו אינה מועילה כנגד דקירת חרב. שבדבריו הסתמיים 'לא ישלוט בגופו חרב' כוונתו לומר, שלא ישלוט בו מכת חרב המתבצעת באמצעות צידי החרב המחודדים - הוא שימוש הרגיל והשכיח של החרב, בעוד שהדקירה בחודו היא שימוש חריג (יחסית) בחרב. ודוק].

52. עי' עוד תהלים קלה ו: "כל אשר חפץ ה' עשה, בשמים ובארץ, בימים וכל תהומות".

53. מבאר בדרך אגב, שביכולת הקב"ה לעשות הכל כי הוא 'מצוי אצל כל אדם' ובריא. כלומר, אדם אינו יכול לפעול שני מעשים בו-זמנית, כי כשהוא מצוי בעשיית דבר אחד אינו מצוי אצל מעשה שני. אך הבורא המצוי בכל באותו זמן - 'כל אשר חפץ עשה'. והשווה להלן אות יד, ליד הערה 243 ובה, וש"נ.

54. כלומר, כפי שקודם בריאת העולם היתה הוויית יחודו שלימה ומוחלטת, כי אז לא היה כל נמצא בעולם והבורא היה יחיד, כך גם אחר פעולתו - בריאת העולם - לא חסרה הוויית יחודו. שלא יטען טועה, שהבריאה מיעטה וחסרה את ייחודו. השווה שמו"ר כג א: "כך אמרו ישראל: באמת, עד שלא בראת עולמך היית אתה, משבראת אותו אתה הוא". ובמטבע ברכת 'קידוש השם' (תפילת שחרית, קודם פרשיות הקרבנות): "אתה הוא עד שלא נברא העולם, אתה הוא משנברא העולם". היינו, ללא שינוי כלל. וראה עוד בהערה הבאה.

אות לא הערה 493, שם צוטטו עוד פסקאות מענין זה.

הוכחה נוספת על 'מחיצה רוחנית ו'דקה' המגינה מפני דבר מזיק, הביא רבינו להלן אות יג מהסלמנדרא שאין אש שולטת בה, עיי"ש.

49. כלומר, אל תאמר שניתן להוכיח שיש כח שאינו נראה רק באמצעות מעשה השבעה, כי גם על ידי פעולה שאין בה השבעה מוכח שיש כח שאינו נראה, וכדלהלן.

50. = חגור במכנסים שלו מבפנים. ראה הערה הבאה, ולהלן ראש אות סב.

51. משום שהממונה על הנחש חוצץ בין החרב לגופו, ראה להלן אות סב.

לגוף הענין, השווה פירוש רבינו אפרים עה"ת, בראשית ('מכתיבה אשכנזית'), עמ' כו: "'והנחש היה ערום' (בראשית ג א). סגולה. מי שיקח גוף הנחש שלם, ויתן אותו חגור במכנסים שלו, לא יזיקנו חרב לעולם רק בדקירה. ומי שלוקח נחש, ארסו וראשו, ונותנו בקתא של סכין, אם יש סם המוות או בפת או תבשיל, מיד יזיע כשיתחוב בו הסכין, אפילו יש בו כישוף. כי ערום הנחש בחייו ובמותו" [ענין נתינת ארס הנחש 'בקתא של סכין' וכו', נזכר גם בספר חסידים, סי' תסח]; ספר המלאכים כת"י [=התורה והחיים בארצות המערב, א, עמ' 168 הערה 2]: "יש ממונים בדבר שמשמין על המתנים במקום ברוצגורטן במכנסים, שלא ישלוט מכת חרב, אבל ברומח וחנית יוכל להכותו. ויש שבדברים יעשה, שלא ישלוט בו מכת חרב ולא מכת ברזל" [ככל הנראה, הנאמר בפירוש רבינו אפרים עה"ת, שבסגולה זו 'לא יזיקנו חרב לעולם רק בדקירה', וזה לדברי ספר המלאכים (כת"י) 'שלא ישלוט

יפעל חכם לבב דבר הממעט הווייתו⁵⁵, ואומר (מהלס מ ו): "אין ערוך אליך"⁵⁶.

[ד]⁵⁷ ואדם לא יוכל לחשוב שתי מחשבות כאחד⁵⁸, ולא לדבר שני דברים כאחד⁵⁹, אך מחשבה אחר מחשבה ודבור אחר דבור. וה' יתעלה זכרו,

חסידים, סי' תתח [=ספר חסידים (מק"ג), סי' תקיב]; ספר הכבוד, כת"י אוקספורד, דף 44 רע"א.

כל מקורות אלו (פרט לנאמר בחיבורינו) צוטטו במילואים, מאמר ג, כדי שיהיו לעיני המעיין. אמנם, מכל המקבילות, הנאמר בחיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א, הוא הקרוב ביותר לדברי פסקה זו, עיי"ש.

58. כך הוא בחיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א (ראה הערה קודמת). ברם יש להעיר מסוד היחוד לריה"ח, אות א: "ואם תאמר, איך יאמין הלב שהקב"ה יודע כל דבר ודורש חוקר ברגע אחד? - הרי לבו של אדם יחשוב שתי מחשבות כאחת, ורואה בפעם אחת כמה מיני צבעים, ולא יחשוב זה אחר זה אלא ביחד, כל שכן הבורא יתעלה שרואה ופוקד הכל" [עיי' גם חכמת הנפש, פרק צ, עמ' קמט: "הנשמה, חושבת כמה מחשבות ברגע אחד; הכבוד, יחד לבם ומבין אל כל מעשיהם" (תהלים לג טו)]. אמנם דברי סוד היחוד לריה"ח הובא בשינויים להלן בחיבורינו, אות כח, ושם נזכר רק: "וכן אדם רואה כמה דברים בפעם אחת", ללא ענין המחשבה, עיי"ש. וצריך עוד עיון.

עוד בענין שאין ביכולת האדם לחשוב שתי מחשבות כאחד, ועל כך שהיו מגדולי הדורות שיצאו מן הכלל, שזכו לכעין 'שני מוחות' עד שעסקו בשני ענינים שונים בו זמנית, עיי' מילואים, מאמר ד.

59. עיי' תנחומא, יתרו, יא: "שעשרת הדברות כולן בקול אחד יצאו מפי הגבורה, דבר קשה עד מאוד, מה שאין הפה של הדיוט יכול לדבר ולא האוזן יכולה לשמוע". וכע"ז בראש השנה כז ע"א; ספרי, במדבר, פסקא קב, ועוד.

55. אם כן, אחרי שהבורא פעל דבר מה, עלינו להכריח שאחר פעולתו לא חסרה הווייתו. עיי' חיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א [=עבסח"א, עמ' 148]: "קודם שעשה מעשה פעולתו, הוא היה הכל, ואחר פעולתו לא נתמעטה הווייתו. שאילו היתה ממעטת ומחסרת הוויית יחודו - לא היה פועל פעולות". ובשיר היחוד (ליום שלישי, סדור עבודת ישראל, ס"ע 139): "וְלִפְנֵי הַכֹּל כָּל הָיִיתָ, וּבְהִיּוֹת הַכֹּל כָּל מְלֹאכֶת לֹא לְחֻצוֹךְ וְלֹא הַטּוֹף יִצְרִיךָ, אֵף לֹא מְעֻטּוֹךְ / בְּעִשְׂוֹתְךָ כָּל לֹא נִבְדָּלְתָּ, מִתּוֹךְ מְלֹאכֶתְךָ לֹא נִחְדָּלְתָּ". ובהמשך שם (עמ' 140): "לְהוֹיֹתְךָ אֵין חֲסֻדְךָ, וְלִיחְוֹדְךָ אֵין יִתְרוֹן / כִּמּוֹ הָיִיתָ לְעוֹלָם תְּהִיָּה, חוֹסֵר וְעוֹדֶךָ בָּךְ לֹא יִהְיֶה". עוד נאמר שם (ליום ששי, עמ' 148): "כִּכְתָּךְ אֶזְכֵּן עֲתָה וְדַעְתָּךְ, וְלְעוֹלָם כָּל כְּבוֹדְךָ אֲתָךְ / וְלֹא יַעֲפֶת וְלֹא יִגְעַת, כִּי בְּמִלְאכֶתְךָ לֹא עָמְלְתָּ". ועיי' לקמן סוף אות לו [את הכלל 'שלא יפעל חכם לבב דבר הממעט הווייתו', השווה לנאמר להלן ריש אות נג].

56. מבאר מדוע אכן לאחר בריאת העולם, שיש עוד נמצאים, 'לא חסרה הווייתו' וייחודו. כי מחמת ש'אין ערוך אליך', היינו ש'אין מי להעריך ולהדמות אליך' (פירוש מצודת דוד, תהלים שם), כל הבריאה והנמצאים חשובים ככלום לעומתו.

57. הענין הבא נידון בשינויים והרחבות להלן אות יד, אות כח, אות מ; סוד היחוד לריה"ח, אות א; חיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א [=עבסח"א, עמ' 149]; חיבור קטוע לריה"ח, דף 31 ע"ב [=עבסח"א, עמ' 142]; שיר היחוד, ליום שלישי (סדור עבודת ישראל, עמ' 138). וראה עוד: ספר השם, עמ' ו סוט"א; ספר

"היוצר יחד לבם, המבין" אל כל מעשיהם" (תהלים לג טו)⁶⁰; "שומע תפלה, עדיך כל בשר יבאו" (תהלים סה ג)⁶¹, והרבה בריות מתפללים, זה בכה וזה בכה⁶² - והקב"ה מבין ביחד, כי הוא אצל כל⁶³.

אחרת]. אולם הבורא המצוי בכל בו זמנית הוא ממילא גם 'מבין ביחד' את כל המעשים, המחשבות והתפילות [על כך ש"הוא אצל כל מעשים" (לשון רבינו להלן אות יד) אע"פ שהם במקומות שונים, השווה סנהדרין לט ע"א: "אמר ליה כופר לרבן גמליאל: אמריתו כל בי עשרה שכינתא שריא, כמה שכינתא איכא? קרייה [=רבן גמליאל] לשמיעה [=של הכופר], מחא ביה באפתקא [=הכדו על צוארון], אמר ליה: אמאי על שמשא [=חמה] בביתיה דכופר? - אמר ליה: שמשא אכולי עלמא ניהא. ומה שמשא דחד מן אלף אלפי רבוא שמשי דקמי קודשא בריך הוא ניהא לכולי עלמא, שכינתא דקודשא בריך הוא על-אחת-כמה-וכמה"].

רעיון זה נרמז בספר יצירה עם פירוש רב סעדיה גאון, סוף עמ' קז, עיי"ש היטב. השווה גם ספר חסידים, סי' תתח [=ספר חסידים (מק"נ), סי' תקיב]: "לפי כשיושבין לארבע קצוות בבית כנסת, כל אחד מכיון כאלו שכינה כנגד פניו. שלא יאמר אדם, כיון שפונה חברי אצלי ואני יושב במזרח וחברי במערב, איך הקב"ה ברגע אחד לכל צד? ...ובשכינה, אין לומר איך יתכן שיפנה לארבע רוחות כאחת... שבשעה אחת בוחן כל הלככות, וברגע אחד שומע תפילה מזה ושומע תפילה מזה, ואע"פ שזה מתפלל מה שאין זה מתפלל".

ובשיר היחוד (ליום שלישי, סדר עבודת ישראל, עמ' 138) אומר הפייטן הלא-ידוע: "כָּל הַיְצוּרִים וְכָל מַעֲשֵׂיהֶם, וְכָל דְּבָרֵיהֶם וּמַחְשְׁבוֹתֵיהֶם / מֵרֹאשׁ וְעַד סוֹף תִּדְעַם בְּלֹא תִשְׁפָּח, כִּי אַתָּה אֲצִלָּם / ...הֵן אֵין דְּבָר מִמֶּךָ נִעְלָם, כִּי לְפָנֶיךָ נִכְוָנִים בְּלֹא / ...כִּי אַתָּה הַכֹּל בְּאַחַת תְּרָאָה, לְבַדְּךָ תַּעֲשֶׂה כָּל וְאֵינְךָ נִלְאָה / ...כִּי עַל כָּל גּוֹי וְעַל אָדָם יָחִיד, עַל כָּל תְּדַבֵּר

60. כלומר, לבם של כל בריות העולם נסקרין לפניו ברגע אחד, הרי שהקב"ה יודע בו-זמנית את כל המחשבות השונות של בריות העולם.

ועל כך שכל בריות העולם נסקרין לפניו ברגע אחד, עי' ראש השנה יח סע"א: "וכלן נסקרין בסקירה אחת... 'היוצר יחד לבם, המבין אל כל מעשיהם'... הכי קאמר: היוצר, רואה יחד לבם, ומבין אל כל מעשיהם". ועי' שם ברש"י. ובשיטה מקובצת, בבא מציעא נט ע"א, ד"ה 'הכל על ידי': "אבל בשערי אונאה הקב"ה דן בכבודו ובעצמו, הפורענות ממחרת לבוא, לפי שברגע אחד הוא דן כל העולם".

61. ביאורו: הקב"ה אשר הוא שומע תפילה, כל בני אדם באים לפניו ביחד להתפלל. עי' שמו"ר כא ד: "שומע תפילה [עדיך כל בשר יבאו]", אתה מוצא, בשר ודם אינו יכול לשמוע שיחת שנים כאחד, אבל הקב"ה אינו כן - אלא הכל מתפללין לפניו, והוא שומע ומקבל תפילתן"; פסיקתא רבתי, פרשה כא, דף ק ע"ב: "בנוהג שבעולם, קול אחד נכנס לתוך עשר אזנים, שמא עשרה קולות נכנסים לתוך אוזן אחת? ! ומה אם תפילות כל ברייה הוא שומע כולם כאחת; 'שומע תפילות' אינו אומר כאן, אלא 'שומע תפילה, עדיך כל בשר יבאו'". והשווה: מכילתא, בשלח, מסכתא דשירה, פרשה ח, עמ' 143.

62. כלומר, "זה מתפלל על דבר אחד, ובאותו רגע זה שואל דבר אחר" (לשון חיבור קטוע לריה"ח, דף 1 ע"א).

63. כלומר, אדם אינו יכול לשמוע ולהקשיב לכמה בקשות ביחד, כי כשהוא מצוי אצל אחד - אינו מצוי אצל שני [כמו כן, כשמצוי אצל מחשבה אחת, אינו מצוי אצל מחשבה

תשובות רבינו אלעזר מזורמייזא ה'רוקח'

שיר מחורז
בהנהגת התשובה ודרכיה,
מנוקד, מפורש ומבואר
בתוספת מבוא, עיונים ובירורים ומפתחות

יוצא לאור לראשונה ע"פ כתב־יד

בעזר החונן לאדם דעת

על־ידי

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב

סטל

פה ירושלים תובב"א

בשנת תשעד לפ"ק

תוכן העניינים

פתח דבר

מבוא

פרק א: תורת התשובה של חסידי אשכנז 3-6

1. ארבעת חלקי התשובה 3 | 2. הוידוי לפני החכם 4 | 3. מטרת כתיבתם של חיבורי התשובה 5

פרק ב: חיבורי התשובה המרכזיים 6-10

1. חיבורי ר' שמואל החסיד ור' יהודה בנו 7 | 2. חיבוריו של ה'רוקח' 9

פרק ג: שיר ה'תשובות' ומחברו 10-17

1. שיר ה'תשובות' 10 | 2. מחברו 14 | 3. הייחוס המוטעה לר' יהודה החסיד 16

פרק ד: תוכנו ומקומו של שיר ה'תשובות' 17-36

1. הקף השיר 17 | 2. דרכי שירה וחריזה 18 | 3. תוכנו ויחסו לסדרי התשובה האחרים של ה'רוקח' 21 | 4. מוקדם ומאוחר בחיבורי התשובה של ה'רוקח' 25 | 5. מקומו בשירת ה'רוקח' 26 | 6. מקומו בעולמה הפייטני של אשכנז וצרפת 29 | 7. תפוצתו 32

פרק ה: דרך ההדרה 36-37

שיר ה'תשובות' וביאורו

- א. תשובה לרואה בנשים ג-ו
- ב. תשובה לבא על הזונה ז-ט
- ג. תשובה לבא על הזונה י-יא
- ד. תשובה לבא על הנידה יב-יז
- ה. תשובה לרוצח יח-כא
- ו. תשובה לחושד בכשירים והמבזה את המועדות כב-כג
- ז. תשובה למעיד שקר ולדובר שקר כד-כה
- ח. תשובה למקלה אביו ואמו כו-כח
- ט. תשובה לפוסק צדקה ואינו נותן כט
- י. תשובה לשותה יין נסך ל-לג
- יא. תשובה לאוכל חזיר או לעובר [על לאו] לד-לה
- יב. תשובה לעובר על נדרו לו-לז
- יג. תשובה למלעיג על המצות או על דברי חכמים לח-לט
- יד. תשובה לעובד עבודה זרה מ-נח
- טו. תשובה למבייש את חברו נט-סס

עיונים ובידורים בשיר ה'תשובות' עא-קלה

מילואים למבוא

מאמר א: דברי הרב ודברי התלמיד: עניינים שנחלקו בהם ה'רוקח' ורבו ר' יהודה החסיד

קלט-קמט

1. אייחתימת שם המחבר על יצירתו קלט | 2. פתיחת פיוט שלא בשם קודש קמא | 3. זהות שמו ושם חמיו קמד | 4. "לא יקרא איש מזרעו את בנו 'יהודה' ולא 'שמואל'" קמו | 5. הידע ה'רוקח' לכל קפידות רבו? קמז | 6. כתיבת הסודות קמז | 7. סיכום קמט

מאמר ב: זיהוי 'טעמים מרבינו יהודה חסיד' כחלק מפירוש ה'רוקח' לתפילות קנ-קנב

מאמר ג: קונטרס 'תשובות' רבינו יהודה החסיד: יחסו לחיבור המקורי, הקפו, תפוצתו ויחסו

ל'סדר התשובה' של ה'רוקח' קנג-קעט

פרק א: תיאור כללי קנג

פרק ב: יחס המהדורה הנדפסת לקונטרס ה'תשובות' המקורי קנג-קנו

פרק ג: קונטרס ה'תשובות' לחסיד ו'סדר התשובה' לתלמידו קנו-קס

1. ליקוטי הלכות ומנהגים, כת"י אוקספורד-בודלי 784 קנז | 2. מהרי"ל קנט

פרק ד: קדמות הייחוס המוטעה קס-קעב

1. ר' שמשון בר' צדוק, בעל 'ספר תשבץ' קסא | 2. בעל השמועה שהביא הרא"ש קסה | 3. ר' משה בר' אלעזר הכהן בעל 'ספר המשכיל' קסו | 4. ר' מרדכי בר' הלל, ה'מרדכי' קסט

פרק ה: בדורות מאוחרים קעב-קעח

1. ר' אליהו קפשאלי ו'שערי תשובה' לר' יהודה החסיד קעב | 2. מ'סדר התשובה' ל'ספר

חסידים' קעז

פרק ו: סיכום קעח-קעט

רשימת המקורות וקיצוריהם קפא-קצ

מפתחות

עניינים קצג-רג

אישים רג-רד

ספרים רה-רז

שירים ופיוטים רז-רח

ביטויים ולשונות רח

פרק א: תורת התשובה של חסידי אשכנז¹

1. ארבעת חלקי התשובה

חסידי אשכנז שאפו לקיים את רצון הבורא ברמה הגבוהה ביותר, הרבה מעבר לחובות הבסיסיות שמחייבת שורת ההלכה. הם דרשו מעצמם אורח חיים מוסרי בתכלית, הן בכל הנוגע לבין האדם וחבירו והן בדברים הנוגעים בין אדם לקונו. אין פלא אפוא, שעניינה של התשובה תפסה מקום נכבד במשנתם הדתית-מוסרית, בבחינת 'סור מרע' תחילה ולאחר מכן 'עשה טוב'. כך אנו מוצאים לשלושת האישים המרכזיים בחסידות אשכנז שהקדישו חיבורים מיוחדים לתורת התשובה, לפי תפיסתם הייחודית: רבינו שמואל החסיד, בנו רבינו יהודה החסיד, ותלמידו של האחרון - רבינו אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, הידוע יותר בכינוי 'הרוקח'.

דרך התשובה לשיטת חסידי אשכנז עומדת על 'ארבעה גדרים':

- ארבעה שמות תשובה: תשובת הבאה, תשובת הכתוב, תשובת הגדר, תשובת המשקל.
- תשובת הבאה**, פירושה, שאם העבירה הזאת באה לידו, שימנע עצמו מלעשותה עוד.
- תשובת הכתוב** - שיחמיר עליו ויעשה בעצמו דין, כאשר כתוב בתורה.
- תשובת הגדר**, פירושה, שיגדור עצמו מכל דברים שמביאים לידי עבירה זו שחטא בה.
- תשובת המשקל** - [כנגד] הנאת עבירה יעשה לעצמו צער (ספר חסידים, מ"ו, סי' לו, עמ' 39).

בסדרי התשובה של חסידי אשכנז אין עיסוק רחב ב'תשובת הבאה'. תשובה זו תלויה במצב בלתי יזום ולא-רצוני שהשב עלול למצוא בו את עצמו, ואין אפוא סיבה לעסוק בה בפרוטרוט, פרט לאזהרתו, כי בשעה שמזדמנת לידו אותה עבירה - עליו להשמר ולא לשוב ולהכשל בה.

עיסוקם המרכזי של חיבורי התשובה החסידיים הינו ב'תשובת הגדר' וב'תשובת המשקל', ובמיוחד בזו האחרונה, הקרובה ל'תשובת הכתוב' (שהבחנה בין השתיים אינה חדה, ובשתייהן באים סיגופים גופניים קשים²). לשם כך באים בחיבורי התשובה החסידיים רשימות חטאים שונים, קלים וחמורים, ועל כל חטא וחטא נרשם בפירוט מספר התעניות ומיני סיגופים אחרים שיש לחוטא לנהוג בהם כ'תשובת המשקל', ואף צויין מאלו עניינים יש לשב להרחיק את עצמו, בשביל 'שיגדור עצמו מכל דברים שמביאים לידי עבירה זו שחטא בה'.

1 על תורת התשובה החסידית-אשכנזית וספרותה נכתבו מחקרים רבים, מהם יש לציין את מחקריו של פרופ' ישראל (איבן) מרקוס, שחלקם יוזכרו בהערות הבאות. לספרות נוספת ועדכנית בעניין, ראה: קוזמה, פרקטיקת התשובה, א, עמ' 422-453.

2 וראה את הסברו המעניין של אלבוים, תשובת הלב, עמ' 14-15.

2. הוידוי לפני החכם

אמנם, לדעת החכמים הראשונים בקרב חסידי אשכנז, השלב הראשוני של תהליך התשובה הוא הוידוי לפני חכם. החוטא בא לפני החכם – המכונה גם 'המורה' – מתוודה לפניו, ומקבל ממנו את סדר תשובתו, לפי חומרת חטאו. מטרת הוידוי לפני 'המורה' היא בשביל שיסדר עבורו את דרך תשובתו אך גם כדי שבכך יתבייש החוטא ויתבזה על חטאיו; ש"ש לכם לבייש עצמיכם ולהתוודות על עוונותיכם כדי שתהיה לכם כפרה שלימה"³. בחיבורי התשובה של ר' שמואל החסיד ור' יהודה בנו קיימות התייחסויות רבות לאותו 'מורה', הנה שתיים מהן:

א. והמורה ישאל לו תחילה, אם מתחרט. אם יאמר: 'כן'. אם בעוון אישה הוא, יאמר לו [המורה] תחילה: 'אם מתחרט אתה, יש לך להרחיק מאותה אשה מלראותה ומלדבר עמה שנה אחת; אם תעשה זה, ותעמוד בזה, אז אתן לך דברים להסיר עוונך'... ואם יאמר לו [החוטא למורה]: 'תן לי כפרות אחרות, וזה לא אוכל לעשות' – אין נזקקין לו, שאין תשובה אלא בשב ממעשיו ועושה סייג (ספר חסידים, מ"ו, סי' מג, עמ' 41).

ב. מי שבוועל ארמאית או שפחה. אם בעל אפילו פעם אחת, יצום שלושה ימים, לילה ויום רצופים, שלא יאכל לא ביום ולא בלילה. כן יעשה שלוש שנים... לכך, אם בא לפני חכם ושואל, היאך יש לו לעשות תשובה שיתכפר לו, יש לו להורות לו, שיצום שלושה ימים ושלושה לילות רצופים (שם, סי' יט, עמ' 24)⁴.

כמסתבר היו חוטאים שנתחללו מהחובה לגלות לחכם את חטאיהם הצפונים בלבם, ותרעומתם כלפי חובה זו עולה מבין השיטין של הקטע הבא:

...אבל מה שאמרו: חציף עליה איניש דמפרש חטאיה, שמגיד לכל חטאיו. אבל אם מגיד לחכם אחד את כל עוונותיו, כדי שיורה לו מה לעשות והיאך יעשה תשובה – מותר. אך יאמר לו מה שעשה: כך וכך עשיתי. כדי שיורה לו באיזה דרך לעשות תשובה (ספר חסידים, מ"ו, סי' עב, עמ' 50-51).

הכותב מתעמת כאן עם הטענה, שההוראה להתוודות לפני חכם נוגדת את קביעתם של חכמים 'חציף עלי מאן דמפרש חטאיה' (ברכות לד ע"ב), שכנראה עלתה בפי אי אלו חוטאים שהעדיפו שלא לגלות את חטאיהם לבשר ודם. בעל 'ספר חסידים' אינו מסכים כי דברי החכמים סותרים לחובת הוידוי לפני 'המורה'. הוא מסיעם לאופן בו החוטא 'מגיד לכל

3 דרשות לימי התשובה, סי' כד, עמ' יז-יח.

4 סימן זה הוא מתורתו של ר' שמואל החסיד, ראה להלן, פרק ב סעיף 1. עוד בנוגע להתוודות לפני המורה, ראה: דרשות לימי התשובה, סי' לד, עמ' כג-כו והערה 130; וראה גם: I.A. Agus, 'The Use of the Term Hakham by the Author of the Sefer Hassidim, and Its Historical Implications', *JQR*, 61 (1970), pp. 54-62.

[את] חטאיו, בעוד שמעשה ההתוודות 'לחכם אחד את כל עוונותיו, כדי שיורה לו היאך יעשה תשובה' - מותרת בהחלט ואף ראוייה ונכונה.

3. מטרת כתיבתם של חיבורי התשובה

נראה אפוא, שר' שמואל החסיד ובנו ר' יהודה העלו על הכתב את תיקוני התשובה החסידיים כחלק מכתביבתם המוסרית-דתית, ואין לראות בכתיבותיהם ספרות הדרכה לבעל תשובה החפץ לשוב לבוראו בכוחות עצמו ובלא לפרט את חטאיו לפני החכם. אולם ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח', תלמידו של ר' יהודה החסיד, היה ער למצוקת החוטאים הנרתעים מלשוב בתשובה מפני בושת הווידוי באוזני 'המורה', ולפיכך יצא והעלה על הכתב את תיקוני התשובה באופן מפורט וסדור, כדי שהחוטא יוכל לפלס דרכו לתשובה בכוחות עצמו. ובמיוחד הקפיד ה'רוקח' להשמיט את חובת הווידוי לפני 'המורה' מכל סדרי התשובה שיסד.

הסיוע לאותם חוטאים הבושים לספר חטאיהם לפני החכם מופיע כסיבה המרכזית לכתיבת חיבורי התשובה שמיסודו של ה'רוקח'. בראש אחד מהם נאמר:

בעוונותינו שרבו, הרבה מבני עמינו חוטאים עבירות חמורות, כגון, חייבי כריתות וחייבי מיתות בין דין וחייבי מלקות, ומיעוט דמיעוטא השבים ונותנין אל לבם שהעולם הזה הפוך ועובר כצל שאין בו ממש. ובברור, הרבה בני אדם שפשעו ואחר כך נתחרטו ודואגים על חטאתם, וברצון היו שבים, אלא שבושים וחפריים לבאר ולפרש חטאם לגדול מהם, והם אומרים, דחציף איניש דפריש חטאיה. על כן הרבה מונעים מלשוב. לכן כל אדם החרד על דבר קונו / ישוב מעונו / בעוד יִשְׁנו, ויראה ויבין וידע / על כל דבר פשע, בזה הקונטרס, ויעשה ככל הכתוב בתוכו, וישוב על כל דבר ודבר לפי עניינו / אולי ישוב השם מחרונו / ויכפר לו על זדונו, וינצל מרדת שחת / ויושע בשובה ונחת (סדר התשובה, עמ' ה-1).

כיוצא בכך נאמר בחיבור תשובה אחר מיסודו של ה'רוקח':

יש אדם שתוקפו יצרו לחטוא, וחטא ליוצרו, ובוש לבוא לפני חכם להורות לו מה יעשה [על] עבירה שבידו, ובמה יתכפר לו. על כן, כל אדם אשר נשאו לבו לעשות תשובה שלימה מחטאו אשר חטא, יעיין ביסוד הזה וימצא תשובה וכפרה כפי אשר חטא, ולא יצטרך לבייש את עצמו לבוא לפני חכם להורות לו מה יעשה (הלכות תשובה, מהדורה ב)⁵.

ה'רוקח' ביטל את תקנתם של ראשונים – רבו, ר' יהודה החסיד ואביו, ר' שמואל החסיד –

5 הובא אצל: מרקוס, חיבורי התשובה, עמ' 372. מהדורה זו נדפסה לאחרונה ע"י קוזמה, פרקטיקת התשובה, ב, עמ' 11 ואילן, והמובאה הנזכרת נדפסה שם, עמ' 11.

שקבעו את ההתוודות לפני החכם כחלק מהותי מתהליך התשובה.⁶ אפשר כי בזמן קודמיו לא היו כה הרבה אנשים שנמנעו מן התשובה מפאת בושות הווידוי, אך בדורו של ה'רוקח' - 'הרבה בני אדם... בושים וחפרים לבאר ולפרש חטאם לגדול מהם', ומציאות זו הביאתו לוותר על חובת הווידוי לפני 'המורה'.⁷ אולם כמשקל נגד לביטול חובת הווידוי המביאה לידי בושות המכפרת על החטא, הוסיף ה'רוקח' על השב תעניות וסיגופים, הרבה יותר מדרישת קודמיו, וזאת על מנת למלא את החסר שנגרם מביטול ההתוודות לפני החכם.⁸

פרק ב: חיבורי התשובה המרכזיים

המטרות השונות שעמדו לנגד כותבי חיבורי התשובה החסידיים-אשכנזיים הביאו גם להבדלים תוכניים בין החיבורים. חסידי אשכנז לא הכירו את דרכי החשיבה המבוססות על תורת ההגיון היוונית, אשר הטביעו את חותמן על הספרות הפילוסופית-היהודית. הקטעים המעטים מן הספרות הפילוסופית שהגיעו אל חסידי אשכנז לא הספיקו בעיצוב דרכי חשיבה וכתובה שיטתיות ומסודרות, וכתוצאה מכך רוב כותבי החסידים נושאים אופי דרשני, עוברים מעניין לעניין במהירות רבה, אינם נתונים בסדר עקבי של מוקדם ומאוחר, ורבות בהן החזרות

6 בהקשר לכך חשוב לציין, כי אע"פ שה'רוקח' נחשב כתלמידו של ר' יהודה החסיד, הוא לא קיבל את כל הוראות רבו. ראה: מילואים למבוא, מאמר א.

7 ראה גם: מרקוס, חסידות וחברה, עמ' 109-134. ייתכן גם, שרצונו של ה'רוקח' להפיץ את תורת התשובה החסידית בקרב קהלים רחבים, שלא נמנו על הקבוצה המצומצמת של חסידי אשכנז, הביא אותו להקל בדרישת הווידוי לפני 'המורה'. אך חכמי הדורות הקודמים לא כיוונו את כתיבותיהם לקהל הרחב אלא אך לחוג הקטן של החסידים, והם לא חששו כליך מן הבושות, שכן: "למה נקרא 'חסיד'? על שם 'והחסידה' (דברים יד יח), תרגומו: 'חוורתא'... לפי שמביישין ומלבינין פניו, והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו, לא יבייש פני אדם..." (ספר חסידים, מ"ו, סי' תתקעה, עמ' 240-241); וכן: "עיקר חוזה החסידות, שאע"פ שמתלוצצין בו - אין מניח חסידותו וכוונתו לשמים" (שם, סי' תתקעה, עמ' 241).

לכך שר' שמואל החסיד ובנו ר' יהודה כיוונו את כתיבותיהם לחוג המצומצם של החסידים ולא לקהל הרחב, ראה, לדוגמא, את הודעת ר' שמואל בפתיחתו ל'ספר היראה': 'ליראי השם ולחושבי שמו אכתוב זה ספר זכרון לפניהם" (ספר חסידים, מ"ו, ר"ס א, עמ' 1). ועל תהליך הפצת תורת החסידות בקרב הקהל הרחב, שהתגברה בעיקר בזמנו של ה'רוקח' שהיה מראשי מפיצי תורתה, ראה: דן, עיונים בספרות, עמ' 73-74; הנ"ל, תולדות תורת הסוד, עמ' 150-154; ד' אברמס, 'כתיבת הסוד באשכנז והמעבר לספרד', מחניים, 6 (תשנ"ד), עמ' 100-101. ועל הסיבות שהביאו את ה'רוקח' לעסוק בכך, ראה: ד' אברמס, 'השכינה המתפללת לפני הקב"ה: מקור חדש לתפיסה תיאוסופית אצל חסידי אשכנז ותפיסתם לגבי מסירת הסודות', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 522-525, ובספרות הרשומה שם, עמ' 523 הערה 64.

8 ראה: מרקוס, חסידות וחברה, עמ' 125-126; הנ"ל, חיבורי התשובה, עמ' 372.

[ח] תשובה למקלה אביו ואמו

אִישׁ אָב וְאִם כְּבֹד / לְבָד אֶל נָא תְּכַבֵּד.
עַל כְּבוֹדָם לֹא תִהְדּוֹף / זְכוֹר מֵהֶם אֶל תִּהְדּוֹף.
וְאִפְּלוּ אִם מְקַבְּלוּ / יַחֲרִישׁ, בְּטוֹב מְקַבְּלוּ.
אִם אָב וְאִם הוּא צִיעַר / בָּא בְּתוֹפֶתָה סוֹעֵר.

[ח] כותרת: **למקלה אביו ואמו:** ע"פ דברים כז טז: 'אָרוּר מְקַלָּה אָביו וְאִמוֹ'. 126 **איש אב ואם כבד:** ע"פ שמות כ יב ('כְּבֹד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ') בשילוב ויקרא יט ג ('אִישׁ אִמּוֹ וְאָביו תִּירָאוּ'). **לכן אל נא תכבד:** המשורר פונה אל הבן: אל יכבד לבן בטורח הכיבוד, אלא תכבדם בשמחה וברצון. השווה קידושין לא סע"א-רע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "יש מאכיל לאביו פסיוני - וטורדו מן העולם [שנענש עליו, שמראה לו צרות עין על סעודתו]". ובפירוש רש"י: "ובגמרת ירושלמי (פאה, א א) גרס: מעשה באחד שהיה מאכיל לאביו פסיוני. פעם אחת אמר לו אביו: מאין לך כל אלה? אמר לו: סבא! מה איכפת לך?! טחון ואכול. כלומר, לעוס ואכול. הראהו שקשה לו". 127 **על כבודם לא תהדוף / זכור מהם אל תהדוף:** ההופעה הכפולה של 'תהדוף' בשתי צלעות הטור מחשידה שאחת מהן טעות, שהרי בכל השיר אין מילה החוזרת פעמיים כחרוז. ושמא לתקן את הצלעית הראשונה: 'עַל כְּבוֹדָם תִּהְדּוֹף', בהשמטת 'לא'. אך נראה יותר לקיים מילה זו ולתקן: 'עַל כְּבוֹדָם לֹא תִגְדּוֹף', כלומר: משום כבודם הזהר שלא לגדפם ולקללם. והוראה זו מתאימה לתוכן הסימן הנוכחי שהוא 'תשובה למקלה אביו ואמו'. **זכור מהם אל תהדוף:** כלומר: זכור לכבד את הוריק ולא להדוף ולסלק מצווה זו. ושמא הוא רומז כאן ל'אִישׁ אִמּוֹ וְאָביו תִּירָאוּ וְאֶת שְׁבִתִּי תִשְׁמְרוּ' (ויקרא יט ג), והפירוש יהיה: את מצוות 'זכור', כלומר 'זְכוֹר אֶת יוֹם הַשְּׁבִיט לְקִדְשׁוֹ' (שמות כ ח), אל תהדוף מפני ציוויים של הוריק. ראה יבמות ה סע"ב: "יכול יהא כיבוד אב ואם דוחה שבת? תלמוד לומר: 'אִישׁ אִמּוֹ וְאָביו תִּירָאוּ וְאֶת שְׁבִתִּי תִשְׁמְרוּ' - כולכם חייבים בכבודי" (תודתי לפרופ' ש' אליצור על ביאור הטור). 128 **יחריש:** ישתוק. **בטוב מקבלו:** אולי צ"ל: 'בְּטוֹב יְקַבְּלוּ'. וכל הטור ע"פ קידושין לא סע"א: "פעם אחת היה [דמא בן נתינה] לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי, ובאתה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו, ולא הכלימה". ובנוסח אחר בירושלמי, פאה, א א: "שאלו את ר' אלעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: ולי אתם שואלין?! לכו ושאלו את דמה בן נתינה! דמה בן נתינה ראש פטרבולי היה. פעם אחת היתה אמו מסטרתו בפני כל בולי שלו, ונפל קורדקן שלה מידה, והושיט לה, שלא תצטער". ועי' קידושין לא ע"ב, שאמרו לר' טרפון שהשתבח על שמכבד את אמו: "כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה?!". 129 **בא בתופתה סוער:** כלומר: יבוא בגיהנם הסוער. ע"פ ישעיה ל לג: 'כִּי עָרוּךְ מֵאֲתָמוֹל תִּפְתָּה', והוא הגיהנם. ראה: עירובין יט ע"א; בר"ר, ד ו, ועוד. ולשון 'סוער' הוא ע"פ ירמיה כג יט: 'הִנֵּה סֹעֶרֶת יִי חֲמָה יִצְאָה, וְסֹעֵר מִתְחוֹלָל, עַל רֹאשׁ רְשָׁעִים יְחוּל', והוא מפורענותם של הרשעים בגיהנם, ראה: חגיגה יג סע"ב.

130 לָכֵן רַב חִיבּוּטוֹ / וּמִלֶּאךְ מִכָּה בְּשֶׁרְבִיטוֹ,
וְשֵׁם הַמִּלֶּאךְ קוּשִׁיאֵל / עָשָׂה תוֹעֵבוֹת הָאֵל,
כִּי עִם גֶּס אִיוֹם / מִכָּה שְׁבַע בְּיוֹם
וּשְׁלוֹשָׁה בְּלֵילָה.

עָשׂוּ כִּיבַד הוֹרָתוֹ / לָכֵן נִמְשָׁכָה מַלְכוּתוֹ.

135 ר' טֶרְפוֹן כִּיבַד הוֹרוֹ / הֵלֵךְ וְגָדַל עוֹשָׁרוֹ.

לָרַב אִם זָקִינָה / כְּשִׁשְׁמַע קוֹלָהּ ° אָמַר: 'שְׁכִינָה!'

° 138b

130-133 **לכן רב חיבטו** [...] **ושלושה בלילה**: ע"פ מעשה ריב"ל, נו"ב, עמ' 27: "בית ראשון [של גיהנם]... כשבאים שם יורדי גיהנם... עומד מלאך, שמו קושיאל, ומכה כל אחד בשבט של אש ומשליכם לאש, עד שמסיים את כולם... וחוזרים הרשעים לקדמתם, ונראין כאילו לא נשרפו. וחוזרין ומכין אותם ושורפין נשמתם. וכך עושים בכל יום שבע פעמים, ובלילה - שלוש". למדרש זה נוסחאות שונות (עי' עיונים ובירורים, סעיף מו), אך לכולם, אבשולם בן דוד מצוי באותו מדור ואף הוא דינו ללקות (אלמלא זכות דוד אביו או אמירת 'נעשה ונשמע' המצילתו) בגלל שהוא 'זלזלית לאבא', כדבריו (מעשה ריב"ל, נו"ג, ס"ע רפד), כלומר: 'שמרדתי באבי' (מעשה ריב"ל, נו"ב, עמ' 27). וכנראה בעקבות כך קובע רבינו את המצער לאביו ואמו במדור זה דווקא. 130 **רב חיבטו**: רבות מכותיו, כמתואר בהמשך. **ומלאך מכה בשרביטו**: בשרביט של אש. ועל מלאך זה והכאותיו, עי' גם: עיונים ובירורים, לעיל סעיף לב. 131 **קושיאל**: אינני יודע כיצד לנקד. **עשה תועבות האל**: חוזר אל החוטא, הנענש כמתואר מפני שעשה את התועבות הנזכרות, שציער את אביו ואמו. ושמא יש לפרש: 'תועבות האל', את המתועב לפני הקב"ה. והלשון ע"פ ויקרא יח יז. 132 **כי עם גס איום**: קריאת 'גס' אינה בטוחה, ושמא כתוב: 'כי עם גס איום'. אך לשתי הצעות הקריאה העניין לא מובן. ואולי צ"ל: 'כי עם שָׁבַט אִיוֹם', והכוונה ל'שבט' האש עמו המלאך מכה את הרשעים בגיהנם (עי' לעיל, ביאור לטורים 130-133). אפשר גם לתקן: 'כִּי עֶבֶר גִּזְיֵי תֵּי אִיוֹם' (כדוגמת הנחרז להלן, טור 224), אך להצעה זו הצלעית חורגת מהמשקל. 133 **ושלושה בלילה**: כנראה צ"ל: 'ושלוש בלילה'. השווה לעיל, ביאור לטור 79. 134 **כיבד הורתו**: כיבד את אביו, את יצחק. **לכן נמשכה מלכותו**: ראה דב"ר, מהדורת ליברמן, פרשת דברים, סי' כג, עמ' 24: "וכשהיה [עשו] משמש לאביו היה משמשו בכבוד, ולא שמש אדם את אבותיו וכבדן כשם שכבד עשו לאביו, שכשהיה נכנס לשמש את יצחק אביו היה לובש בגדים נאים ונכנס לשמשו בהם, לכך זכה למלכות". וכך בשיה"ש זוטא, א טו: "עשו שעשה עם אביו, אע"פ שלא היה צריך, שהיה יצחק עשיר, נתן לו הקב"ה המלכות בשכרו". 135 **ר' טרפון כיבד הורו** / **הלך וגדל עושרו**: איני יודע מקורו; עי' עיונים ובירורים, סעיף מז. **הורו**: בכת"י: 'תורו', ואין לו מובן, ותקנתי ל'הורו'. 136 **לרב**: לאמורא רב. **לרב אם זקינה** / **כששמע קולה אמר: שכינה**: בקידושין

אַקבֿלָהּ וּלְמַד / מִדְּמָה בֶּן נְתִינָה,
שְׂכִיבֵד הוֹרוּ / לָכֵן פָּרָה אֲדוּמָה נוֹלְדָה לוֹ בְּעֶדְרוֹ.
וְכָל הַמְכִּיד יִתְּנוּ לוֹ שְׂכָרוֹ / בְּגֵן עֵדֶן יִקְרוּ.

לא ע"ב, אמרו כן על רב יוסף: "רב יוסף כי הוה שמע קל כרעא דאמיה, אמר: איקום מקמי שכינה דאתיא". וכנראה שיש לתקן כאן: 'לרב יוסף אם זקינה', המסתבר גם ממשקל הצלעית. אמנם בקידושין שם ליתא 'אם זקנה', רק על אישים אחרים ולא בהקשר לעניין כיבוד אם, ראה: מגילה כז ע"ב (אמו של ר' זכאי); קידושין לא ע"ב (אמו של רב אסי). ונוסח התלמוד שלפנינו, בנוגע לשני הפרטים הנזכרים, מקויים בכל עדי הנוסח שבדקתי (ע"פ רשומי 'מאגר עדי הנוסח' שע"י המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן): כת"י אוקספורד, אופ' 248 (367); כת"י וטיקן 111; כת"י מינכן 95; תלמוד בבלי, וינציאה רפ. 137 **אקבלה ולמד**: משובש, וכנראה צ"ל: 'אַקבֿלָהּ וְאַלְמִדָּנָה'. כלומר: אקבל ואלמד על מעלת מצוות כיבוד אב ואם. 137-138 **מדמה בן נתינה** [...] **נולדה לו בעדרו**: ע"פ המסופר בקידושין לא ע"א; ירושלמי, פאה, א א. גם בסדר התשובה, עמ' מו, דורש ללמוד את מעלת כיבוד ההורים מדמה בן נתינה: "...וילמוד מדמה בן נתינה / ויזכה לרעות ביד שבעה ושמונה". 139 **יתנו לו שכרו / בגן עדן יקרו**: יתנו לו שכרו בעולם הזה ובעולם הבא, כדכתיב (דברים ה טז): "פֶּבֶד אֶת אֲבִיךָ וְאֶת אִמְךָ... לְמַעַן יֵאָרִיכוּ יְמֶיךָ וְלְמַעַן יֵיטֵב לָךְ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר יְיָ אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ". ובקידושין לט ע"ב: "'למען ייטב לך' - לעולם שכולו טוב; 'ולמען יאריך ימך' - לעולם שכולו ארוך". ועי' משנה, פאה, א א, שכיבוד אם ואם הוא מכלל ה"דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא".

בעזרת השם יתברך

סודי חומש ושאר

מתלמידי רבינו יהודה החסיד
בעל 'ספר חסידים'

תוכו כלול

פירושים, גימטריאות ופרפראות
על התורה, שיר השירים, איוב ורות

יוצא לאור לראשונה על-פי שני כתבי יד
בצירוף מבוא, הערות והארות, שינויי נוסחאות
ומפתחות בעזר החונן לאדם דעת

על-ידי

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב שליט"א

סטל

ירושלים תשס"ט

תוכן

	הקדמה
	מבוא
	ספר סודי חומש ושאר
5-3	סודי חומש
א-קנח	סודי שיר השירים
ג-נב	ענין חמש מגילות
נג-פח	ענין ברכת כהנים
פט-צ	סודי איוב
צא-קי	סודי רות
קיא-קלה	שינויי ותיקוני נוסחאות
קלו-קנח	נספח: מאימתי התינוק מתחיל לדבר
קנט-קסב	פרק א: השנתיים הראשונות אינן בכלל שבעים שנה
קסג-רו	פרק ב: תחילת הדיבור מגיל שנתיים, מהפסקת היניקה
קסה-קע	פרק ג: שיטות אחרות לתחילת זמן דיבור התינוק
קע-קפ	פרק ד: הסיבה שאין התינוק מדבר מיד בהוולדו
קפ-קפד	פרק ה: תינוקות שדיברו מיד אחרי לידתם
קפד-קפט	פרק ו: תינוק מדבר מעצמו לאחר שבע שנים
קפט-קצו	מפתח העניינים
קצו-רו	רשימת הספרים וקיצוריהם
רו-רכא	
רכג-רכח	

מבוא

בכתב-יד קמברידג', ספריית האוניברסיטה ADD 852,2¹, שנכתב – בידי סופר אנונימי² – בכתיבה אשכנזית נאה במאה החמש-עשרה (ומחמת סוג השגיאות שבו ניתן להסיק שאינו אוטוגרף), דפים 1 ע"א – 15 ע"א³, מצוי חיבור הדורש פסוקים מן התורה, מספר איוב וממגילות שיר השירים ורות⁴, בדרכם של חסידי אשכנז, ונרשם בתחילתו "כ"י מתלמידי ר"י חסיד ז"ל"⁵. ואכן מכל שורה ושורה של החיבור עולה ומשתקפת רוחו של רבינו יהודה החסיד ובית מדרשו, וכפי שיראה המעיין במקבילות הרבות שנשמנו בהערות.

על החיבור לא נקוב שם מלקטו, כי כנראה אינו חיבור עצמאי, אלא מדובר בליקוט ועריכת שמועות מרבינו יהודה החסיד, והוא כדוגמת הספרים המרובים השייכים ל'דבי רש"י', שלא רש"י כתבם אלא תלמידיו כתבו משמו את שמועתיו ותורתו⁶.

כמו כן, לא ניתן לחיבור זה שבכת"י קמברידג' כותר מרכזי, רק בכל חטיבה וחטיבה נרשם בפתיחתה (ובראשי הדפים שלאחריו) שם אחר בעל יסוד משותף: 'סודי חומש', 'סודי שיר השירים', 'סודי איוב'⁷, 'סודי רות'. ולפיכך קבעתי את כותרו של החיבור: **סודי חומש וש"א'ר', ראשי-התיבות: שיר השירים, איוב, רות.**

1. מספרו במכון לתצלומי כתה"י העבריים בירושלים: ס' 17013. בהודמנות זו אביע תודתיי הכנים לעובדי המכון על עזרתם התמידית, ובפרט ל'י אוקון וע' שבט.
כתה"י היה ברשותו של החכם ר' נחמן נתן קורניל (אמשטרדם-ירושלים, תקע-תרנ), שהעתיק מתוכו את 'מעשה דר' שמעון הגדול' (ראה: י"י קאבאק [עורך], גנזי נסתרות, ג, במברג תרל"ב, עמ' 1, הערה 1). ולאחר מכן מכרו בשנת 1871 לספריית אוניברסיטת קמברידג'. בכתה"י, דף 35 ע"ב, בשוליים, מופיע גם רישום בעלים אחר: "בכסף מלא קניתי לי מאשת המת זנויל פיראן ז"ל, נאם מרדכי בר אשר הלוי שלי"ט", ומתחתיו מעין חתימה. על אפשרות זיהוי 'מרדכי בר אשר הלוי' זה, ראה: ספר קושיות, מבוא, עמ' 6, הערה 26.
2. בקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כתה"י העבריים בירושלים נטען: "השם שמעון מסומן בסוף (כתה"י), ואולי הוא המעתיק". וזו טעות. ראה: ספר קושיות, מבוא, עמ' 5, הערה 23.
3. לאחר ספר זה מצוי חיבור נוסף מתורתם של חסידי אשכנז: פירוש הפיוט 'האוחז ביד מדת משפט' לרבי אלעזר מוורמייזא (דף 15 ע"א – 16 ע"ב); ולאחריו (דף 17 ע"א – 41 ע"ב) מצוי 'ספר קושיות', שזכיתי להוציאו לאור בשנת תשס"ז, שאף הוא בעל זיקה לבית מדרשם של חסידי אשכנז, ראה: ספר קושיות, מבוא, עמ' 4, עמ' 11-12.
4. סידרן של חטיבות הפירושים בכתה"י: חומש, שיר השירים, איוב ורות.
הפירושים לתורה הם רק על מעט פסוקים וגם אינם כתובים על סדר הפרשיות. גם הפירושים לספר איוב אינם מקיפים את רובו, אך רובם המכריע נרשמו לפי סדר המקראות. לעומת זאת, הפירושים לשיה"ש ורות שבדרך-כלל גם-כן נרשמו לפי סדר המקראות, מקיפים את רובן של המגילות.
5. ראוי גם לציין, שגם לשאר החיבורים שבקובץ כת"י זה קיימת שייכות של ממש (או זיקה) לתורת רבינו יהודה החסיד. ראה לעיל, הערה 3.
6. כמו: **איסור והיתר לרש"י**, מהדורת י' פריימאן, ברלין תרצ"ח; **ליקוטי הפרדס**, מהדורת רד"ב לוריא, לבוב תרכ"ו; **לקוטים מספרי דבי רש"י**, מהדורת א"א אורבך, בתוך: י"ל פישמן (עורך), ספר רש"י – קובץ תורני-מדעי, ירושלים תש"א, עמ' מד-צז; **סדור רש"י**, מהדורת ש' בובר, ברלין תרע"א-תרע"ב; **ספר האורה**, מהדורת ש' בובר, לבוב תרס"ה; **ספר הסדרים לרש"י**, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו-יורק תשי"א; **ספר הפרדס**, מהדורת רח"י קובו, קושטאנדינה תקס"ב. כן מצוי בכת"י וטיקן 318 (מספרו במתכ"י: ס' 368) **קובץ הלכות ומנהגים מבית מדרשו של רש"י**, אשר ידידי ה"ה יואל בינדר עוסק בההדרתו.
7. ככל הנראה, לחסידי אשכנז היה ספר איוב חביב ומשום כך נפרש גם בידי רבי אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח'. ראה ר' חיים מיכל, אור החיים, ערך 'רבינו אלעזר מגרמייזא' (מס' 487), אות ו, מהדורה שניה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 232: "...ונמצא אתי פירוש על משלי ואיוב כ"י ישן, כמעשהו בגמטריאות ונוטריקון, וקרוב אצלי מאוד שהם מעשה רוקח". לא ידוע לי אם כת"י זה שרד ולהיכן הוא התגלגל בימים שעברו מאז שכתב ר' חיים מיכל את דבריו, ולפיכך לא היה באפשרותי להשוות את 'סודי איוב' שבחיבורינו לאותו כתה"י.

ל'סודי שיר השירים' ו'סודי רות' קיימות מקבילות, מדוייקות ושוות למדי, בכת"י פריס, הספרייה הלאומית HEB 334⁸. קובץ כת"י זה שבכתיבה ביזנטית מן המאות יד-טו, מכיל שלושה-עשר חיבורים שונים מכמה מחברים⁹, וכאמור שניים מהם זהים לחלקים מ'סודי חומש ושאר'. הדפים 188 ע"ב – 192 ע"א מכילים פירוש למגילת רות¹⁰, ובדפים 194 ע"ב – 198 ע"א קיים פירוש לשיר השירים¹¹, ושני פירושים אלו – שאין להם כל כותרת בכתה"י¹² – מקבילים ל'סודי שיר השירים' ו'סודי רות' אלא שלפעמים מוסיפים או גורעים ממנו, וכפי שצויין בהערות¹³.

בחיבור לא נזכר כל שם אדם¹⁴, תופעה חריגה מעט, וגם לעזים אין בו; לעומת זאת נזכרו בו כמה חיבורים מספרות חז"ל.

* * *

טסקט הספר ניתן לפי כת"י קמברידג' ובהשוואה לכת"י פריס (בחלקים לשיה"ש ורות), אלא שציינתי רק את השינויים המשמעותיים ולא שינויי לשון קלים¹⁵, שגם הם לא רבים.

כדי להקל על בן דורנו את העיון בספר, נפתחו ראשי-התיבות והקיצורים (כשפתרונם וְדָאֵי מְהֻקְשֶׁר הַעֲנִין)¹⁶, ושונו מספר כתיבים שסופרי כתבי-היד היו רגילים בהם ואין בני דורנו מצויים

8. מספרו במכון לתצלומי כתה"י העבריים בירושלים: ס' 2937.

9. כמו: פירוש הרמב"ם לפרק 'חלק' ולפרקי אבות (דף 1 ע"א – 57 ע"א); פירוש מעשה בראשית לרד"ק (דף 57 ע"ב – 65 ע"ב); פירושי אבן עזרא לחמש מגילות ולספר איוב (דף 66 ע"א – 149 ע"ב); פירוש שיה"ש לר' שמריה בן אליה האיקריטי (דף 149 ע"ב – 188 ע"א), ועוד.

10. בדפים אלו כלולים שני פירושים למגילת רות. הפירוש האחד, הראשי, הכתוב באותיות גדולות יותר וכולל מעין הקדמה, הוא הפירוש המקביל ל'סודי רות' שלפנינו. הפירוש השני, כתוב באותיות קטנות ובתוך 'חלונות', לוקט ממקורות שונים ואין לו שייכות לחיבור הנוכחי.

בהמשך כתב-היד (דפים 192 ע"א – 194 ע"א) קיים פירוש אחר למגילת רות, שלוקט ברובו מן המדרשים ומפירוש רש"י (ראה: מ"ב לרנר, אגדת רות ומדרש רות רבה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"א, עמ' ט), וגם לו אין כל שייכות ל'סודי רות'.

11. גם בדפים אלו ישנם שני פירושים לשיה"ש שנסדרו האחד בצמוד לחברו, בשני טורים. הפירוש הראשון הכתוב בטור הימני של העמוד מתחיל במילים "שיר השירים אשר לשלמה, אמרו חכמים כל הספרים...", והוא המקביל ל'סודי שיר השירים' שלפנינו. הפירוש השני מצוי בטור המקביל, והוא מלוקט מפרשני צרפת ואשכנז השונים. אגב, בקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כת"י עבריים בירושלים, בתיאור הפירוש הראשון, המקביל ל'סודי שיר השירים', נאמר בין היתר: "כולל פירושים מר' יהודה חסיד המובאים בשמו 'לרי"ח' (דף 195א) ושלא בשמו (דף 195ב)..." כותבי הקטלוג הבינו ש'לרי"ח' הנאמר באותו דף שצינו משמש כראשי-התיבות: לרבינו יהודה החסיד, וכמצוי הרבה בספרי ראשוני אשכנז, ולא היא! שם גומטרה מילת 'לריח' שבפסוק: "לריח שמניך טובים" (שיה"ש א ג), והסופר הדגישה באמצעות הנחת נקודות על גבה וכדרכו בשאר הגימטריאות. הערה זו היא הוכחה נוספת שאין לסמוך בעצימת עינים על הקטלוגים השונים אלא לבדוק כל דבר במקורו.

12. בשונה מכת"י קמברידג'.

13. תלותם של שני כתבי-יד אלו זה בזה מוכחת גם מטעויות-סופר זהות שהחפץ בהם יעיין בהערות הטקסטואליות למגילות שיר השירים ורות, וגם מכך, שהחטיבה העצמאית של כעשרים גימטריאות שנספחה בכת"י קמברידג' בסוף 'סודי שיר השירים' מצויה גם (בשינויים קלים) בסוף הפירוש לשיה"ש שבכת"י פריס. ראה בגוף הספר, סודי שיר השירים, עמ' נג, הערה 1.

14. על שמו של רבינו יהודה החסיד הנזכר בכת"י פריס לטענת הקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כת"י עבריים, ראה לעיל, הערה 11.

15. כמו: חילופי כתיב חסר למלא ולהפך, שינויים בין ן' ל-ם, או שינויי סדר המילים במשפט (לדוגמא: "וכי שייך לומר בכלותיה לשוב" וכת"י קמברידג'; "וכי שייך בכלותיה לומר לשוב" וכת"י פריס).

16. אלו ראשי-התיבות והקיצורים – ללא אותיות השימוש – שנפתחו (לפי סדר א-ב): א' = אחד; א"כ = אם כן; אלפי' = אלפים; אמרי' = אמרין; אע"פ = אף על פי; בקצ' = בקצה; גי' = גימטריא; ד"א = דבר אחר; היית' = הייתה;

אצלם¹⁷. כיוצא בכך, כדי שלא להקשות על הקורא, תוקנו – אם מסברא ואם ממקבילות – שיבושי הסופר בגוף הספר, כשסמוך–לאחר התיקון צויין נוסח כתב–היד (או: נוסח כתבי–היד) בהערות מיוחדות, שמוספרו באותיות ולא בספרות¹⁸. לעומת זאת, מחיקות סופר וודאיות לא הובאו ולא הוער עליהם.

בנוסף לכך: כל הניקוד שבספר הוא ממני, פרט למקום שצויין במפורש אחרת¹⁹.

* * *

אחתום בהודאה לבורא עולם על שזיכני להגיש חיבור רביעי²⁰ מתורת רבותינו הראשונים לפני חובבי תושיה בכלל ובמיוחד לנגד שוחרי תורת חסידי אשכנז הקדמונים, חיבור היוצא לאור לראשונה²¹ על–פי שני כתבי–יד.

הש' = השם; חכמ' = חכמה; חכמיו' = חכמים; ט"א = טעם אחר; יו' = יום; ישר' = ישראל; כ"ג = כהן גדול; כמ' = כמו; לומ' = לומר; מ"מ = מכל מקום; מא' = מאה; מיד' = מידת; ס"ת = סופי תיבות; ע"א = ענין אחר; ע"ז = עבודה זרה; עול' = עולם; פי' = פירוש; פעמיו' = פעמים; פר' = פרשת; קק"ק = קדוש קדוש קדוש; ר' = רבי; ר"ה = ראש השנה; ר"ת = ראשי תיבות; רבותיו' = רבותינו; שא' = שאמר; שנ' = שנאמר; ת"ל = תלמוד לומר; תנחומי' = תנחומא. השלמות של אות אחת, בדרך–כלל בסוף המילה, שסופרי כתבי–היד הרבו להשתמש בהן, כמו: אומ' (=אומר), אומרי' (=אומרים), אית' (=איתא), כמעט לא צוינו ברשימה זו. כמו כן, חלק מההשלמות שציינתי ברשימה הן קיצורי תיבות המופיעות בציטוטי פסוקים, כך שנכונות הפיענוח מוחלט.

17. מילים אלו שונו מסגנון הכתיב שבכתה"י, והנרשם בסוגריים הוא הכתיב ה"מתקן": אילו (=אלו), אחריכן (=אחרי כן), א"ת ב"ש (אתב"ש), בנייך (=בניך), עידה (=עדה), שיני (=שני). שינתי גם את צורת ההדרגה, שבכתה"י הודגשו אותיות ותיבות באמצעות גרשיים או גרש יחיד ובמהדורה זו הן הודגשו על–ידי הדפסתן בגופן עבה ומודגש. כמו כן הפרדתי את חיבורן של האותיות א"ל, הסמוכות זו לזו בכתבי–היד (אפילו ה'אל' שב'אליהו' או שב'ישראל').

18. פיסקאות הקיימות בכת"י אחד (כת"י קמבריג' או כת"י פריס), כמו רובו של הספר (הקיים בכת"י קמבריג' בלבד), ויש בהם שיבוש שתיקנתי בגוף הספר, ציינתי בהערה שם: בכתה"י: – – – . אבל פיסקאות הקיימות בשני כתבי–היד וקיים ביניהם שינוי משמעותי, בחרתי את הנוסח הנכון ביותר לענ"ד והצבתי בגוף הספר, ובהערה על אתר ציינתי (בהערות שצויינו באותיות) את נוסח כתב–היד השני שנדחה, כך: בכי"ק: – – – ; או: בכי"פ: – – – . וכשנוסח שני כתבי–היד זהים אך לענ"ד נפלה בשניהם אותה טעות, בוצע הטעון תיקון בגוף הספר, ובהערות המיוחדות צויין: בכתה"י: – – – . היינו, בשני כתבי–היד הנוסח הוא: – – – , אלא שתיקנתי בפנים.

19. אם בכתה"י הניקוד אינו לפי כללי הדקדוק (לדוגמא: סודי חומש, אות ג), תיקנתי את הניקוד בגוף הספר ובהערה על אתר ציינתי כיצד הניקוד בכתה"י.

20. קדמו לו חיבורים אלו: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, ירושלים תשסה; ספר אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות לרבינו יהודה החסיד, ירושלים תשסו; ספר קושיות לאחד מן הראשונים, ירושלים תשסו.

21. נכון שהרב ר' גליס ועוזריו, עורכי הסדרה 'תוספות השלם' על התורה והמגילות, ידעו על כת"י קמבריג', הם כמעט ולא השתמשו בו, שלא הביאו ממנו ל'תוספות השלם' לשיה"ש ורות אלא קטעים מועטים ביותר שגם הם לוקים בשיבושים גלויים ושאר חסרונות הנובעים מהעתקה רשלנית, וחבל; מה עוד, שככל הנראה, הם כלל לא הכירו את כת"י פריס.

סודי חומש ושאר

לתלמידי רבינו יהודה החסיד זלה"ה

סודי חומש

[א]

א'ב'¹, אל"ף הוא לשון אילוף ולימוד². כלומר, למוד ב' תורות, תורה שבכתב ותורה שבעל פה³. ובאל"ף יש ג' אותיות: א'ל"ף, והף' רפי⁴, והל' דגושה⁵; כלומר, תחילה למוד לעצמך, ואחר כך תלמוד לאחרים ותוציא הדיבור בפה⁶ - "כי חיים הם למוצאיהם" (משלי ד כג)⁷.

בר"ר, א יא; ספר גימטריאות, א, אות דשמ, עמ' שנ, הערה 90].

אות ל' דגושה רומזת ל'למוד לעצמך' משום, שהדגש הינו נקודה בודדת הממוקמת בפנים ותוך האות. על כן ניתן לדמות לה את האדם הלומד לעצמו, כי הוא לומד בדר, ולימודו הוא לעצמו ולפנימיותו בלבד.

7 מבאר ש'כי חיים הם למוצאיהם' נאמר על המוציא תורה מפיו כשמלמד לאחרים, וצירף שתי דרשות ביחד, ראה דב"ר, ח ד: "כי חיים הם למוצאיהם", למי שמוציאן מפיו... דבר אחר, 'כי חיים הם למוצאיהם', למי שמוציאן לאחרים". וכך בדב"ר (ליברמן), נצבים, ד, וראה עוד: עירובין נג רע"ב; תנחומא, עקב, ה [ולדברי חיבורינו השווה: או"ז, אלפא ביתא, סי' יא, ודוק].

ולא ניתן לבאר דברי רבינו שרק על המלמד אחרים ומוציא דיבורו מפיו נאמר 'כי חיים הם למוצאיהם', משני טעמים: הראשון, את המלמד אחרים אין צורך להזהיר שיוציא לימודו מפיו, שהרי לא יתכן כמעט ללמד אחרים שלא באופן כזה; השני, והוא העיקר, דמעירובין ודב"ר שם, מוכח, שאפילו יחיד השונה לעצמו מחויב להוציאו בפיו. לכן נראה, שאין כוונת רבינו לשלול מהלמד יחידי

1 אותיות אלו הודגשו משום שבסמוך הן נדרשות.

2 'אילוף' הוא לשון לימוד, כמו איוב לג לג: "וְאַאֲלֹפֶף חִכְמָה", שביאורו: אלמדיך חכמה. ולכך שאל"ף הוא לשון אילוף ולימוד, ראה שבת קד ע"א: "אל"ף ב"ת - אלף בינה" (ועיי"ש ברש"י); מדרש לקח טוב, קהלת, פתיחה, ר"ע 4: "ומצינו 'אלף' שהוא לימוד, כענין שנאמר (שיה"ש ד ד): 'אלף המגן תלוי עלי'".

3 כך באו"ז (אלפא ביתא, סי' יט): "אלף בית, אלף [=למד] ב' תורות - תורה שבכתב ותורה שבעל פה". ונכפל שם, סי' כד.

4 =רפה. כלומר, אין בה דגש.

5 כיום מקובל לנקד א' מלאה, כך: אֶלֶף, ואין הלמ"ד שבה דגושה. לפיכך לא ידעתי פשר דברי רבינו.

6 נראה שדורש את שלושת האותיות א'ל"ף' כך: תחילה למוד [=אות א', שבמילואה היא 'אלף', לשון לימוד] לעצמך [=אות ל', הדגושה, ראה להלן], ואחר כך תלמד אחרים באמצעות הוצאת תורתך בפ"ך [=אות פ', הרומזת לפה, ראה אותיות דרבי עקיבא, נו"א, אות פ (בתי מדרשות, ב, עמ' שפו): "פ"י, אל תקרא 'פי' אלא 'פה'". וראה:

סודי חומש ושאר

[ב]

והא' ⁸ היא אותיות הגרון א'ה' ח'ע' ⁹, והל' בלשון ¹⁰, והף' בשפתים ¹¹, הרי בג' מקומות. ללמדך, הקב"ה שהוא אחד ¹², הוא בראש ובאמצע ובסוף ¹³. ולכך פתח בעשרת הדברות בא' ¹⁴, כלומר, שהוא אחד ¹⁵.

ולכך שאות א' היא אחד, ראה יל"ש, בראשית, רמז ב: "ומנין שאל"ף נקרא אחד? שנאמר: 'איכה ירדוף אחד אלף'"; מדרש מנין, אות כד (אומ"ד, עמ' 306 טו"א): "מנין שאל"ף ראש לכל האותיות והוא אחד, והקב"ה אחד והתורה אחת? מנין שהאל"ף אחד? שנאמר (דברים לב ל): 'איכה ירדוף אחד אלף'..." ; מדרש עשרת הדברות, דבור ראשון (אומ"ד, עמ' 450 טו"ב): "...והאל"ף כשראתה שרצה הקב"ה לבראות את העולם בבי"ת... אמר לה הקב"ה: אל תתמה, שאתה ראש לכולם ומלך, שאני אחד ואתה אחד, ולפי שהשפלת את עצמך אני מגדל אותך..."

13 אות א' רומזת לאחד, ובמילואה היא אל"ף. לכן ניתן לדרוש: הקב"ה שהוא אחד, הוא בראש [=אות א' שמהגרון, המוצא הפנימי שבגוף האדם] ובאמצע [=אות ל' שמהלשון, הממוצע בין הגרון לשפתיים] ובסוף [=אות ה' שמהשפתיים, המוצא הסופי והחיצוני ביותר].

וכך במקורות נוספים, ראה סודי רז"י, א, עמ' י טו"ב [הוא כת"י מינכן 81 שצויין בערוגת הכושם, א, עמ' 141, הערה 6; ספר רז"ל המלאך, אמשטרדם תסא, דף ט ע"ב (=ירושלים תשיח, עמ' כב)]: "וקריאת א' בשלש אותיות - אל"ף, א' אותיות הגרון, ל' אותיות בראש הלשון ובאמצע החיך, ה' אותיות השפתיים, הרי בראש בית הבליעה, הוא הגרון, ובאמצע החיך והלשון, ובסוף השפתיים, קריאת אל"ף, להודיע, שהשם אחד ראשון ואמצעי ואחרון"; פירוש רבינו אפרים, ויקרא, עמ' א: "אל"ף, א' ממוצא הגרון שהוא מוצא ראשון, ל' מוצא הלשון שהוא אמצעי, פ' מאותיות השפה שהוא מוצא האחרון, לרמז, שהקב"ה הוא ראשון ואמצעי ואחרון, היה והיה ויהיה... וכן הקדושה משולשת [קדוש, קדוש, קדוש, ה' צבאות...], וכן ה' מלך, ה' מלך, ה' ימלך, משולש"; פירוש הרוקח לתורה, ואתחנן, עמ' קפ: "והתחיל [את עשרת הדברות] באל"ף, א' נשמעת בגרון, ל' בלשון, פ' בשפתיים, על שם 'השם אחד', היה והיה ועתיד להיות, כמו א' שנשמעת בגרון בבית

את 'כי חיים הם למוצאיהם', דאכן גם הוא מחויב להוציא תורתו בפיו; אלא שנקט את 'למוצאיהם' על המלמד אחרים, מחמת שכמעט אין מציאות שהמלמד אחרים לא יוציא תורתו בפיו, בעוד שליחיד מותר לפעמים ללמוד במחשבה בלבד, כמו כשברצונו לעיין ולהפך בסברה כלשהי, שאז אין בכך כל חשש איסור (עי' שו"ע הרב, הלכות תלמוד תורה, פ"ב סעיף יב).

8 ממשיך לדרוש את האותיות אל"ף, אך עתה דורשם על הקב"ה, כי אות א' [=אל"ף] רומזת להקב"ה, ראה ספרי זוטא, פיסקא טו: "לחטת" (במדבר טו כד), חסר אל"ף, ללמדך, שקרבן זה על שגגת עבודה זרה הוא. מה אל"ף ראשון לכל האותיות, כך זה כפר ביחידו של עולם שהוא ראשון לכל בריותיו". ועי' גם להלן, הערה 12.

9 מעניין שנוקט את אותיות הגרון כסדרן באלפא-ביתא, ולא כמקורו המציין בסידור: א'ח'ה'ע'. עי' להלן, הערה 11.

10 ראה: פירוש הרוקח לתורה, ואתחנן, עמ' קעא; ספר קושיות, אות קפו, עמ' קנב, ליד הערה 125 ובה.

11 ספר יצירה, פ"ב מ"ו: "כ"ב אותיות יסוד, חקוקות בקול, חצובות ברוח, קבועות בפה בחמש מקומות: אחה"ע, בומ"ף, דטלנ"ת, זסשר"ץ, גיכ"ק. גרון וחיך, זה ישפיל וזה ירום; ושאר המוצאות הם באמצע, לפיכך סדרם דרך האותיות הראשונות".

12 כי אות א' רומזת הן על הקב"ה והן על אחד, ראה ספרי זוטא, פיסקא טו: "מה אל"ף ראשון לכל האותיות, כך זה כפר ביחידו של עולם שהוא ראשון לכל בריותיו"; ירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א: "בבי"ת נברא העולם... אומרין לבי"ת, מי בראך? והוא מראה להן בנקודה, ואומר, זה שלמעל; ומה שמו? והוא מראה להן בנקודה שלאחריו, ואומר, ה' שמו אדון שמו" [וכך ביל"ש, בראשית, רמז ב. ושם הסיום: "והוא מראה להם עוקצו של אחריו, ואומר להם: ה' אחד ושמו אחד"]

והא' 16 הפוכות 17 פניה מכל האותיות 18, א' לצד ימין 19 ולמעלה 20; א' רואה כלפי האותיות 21, להודיעך, שאל אחד הוא רואה הכל, ואינו נראה לכל חי 22.

[לפי ציורה בכתה"י, ראה לעיל, הערה 16] אשר צדה השמאלי סתום וצדה הימני פתוח, היינו, אות זו הפוכה לימין בשונה מכל האותיות.

הרעיון שאות א' הפוכה לימין, נזכר בעוד כתבים שמחסידי אשכנז, ראה: להלן, אות ט; ערוגת הבושם, ג, עמ' 49: "ראיתי בספר הכבוד, תואר מגמת פני א' הפוך לצד ימין ואינו פונה לצד [אות] ב'"; ספר רוקח, סי' ריו, עמ' קה: "א' זה הקב"ה, שהוא אחד ומהפך עצמו כביכול..."; ספר רוקח (מהדורת רוזנפלד), הלכות חסידות, עמ' צ (צוטט להלן, הערה 22); סודי רז"י, א, עמ' י סוט"ב: "א' הופכת פניה משאר אותיות, לומר לך..."; ספר השם, עמ' פה סוט"ב [=ספר גימטריאות, א, אות קצו, עמ' רח]: "א' וב' פונים אחריהם גב אל גב"; פירוש ספ"י לרוקח, עמ' ט טו"ב: "כמו הא', שהיא ראשון לחשבון, והיא יחידה, ולפניה אין חשבון ומנין, והופכת פניה לצד ימין מן האותיות...".

19 מפני שלשון הקודש נכתב מימין לשמאל, הרי שאם נכתוב את כל האותיות זו אחר זו כסדרן, תמצא אות א' בצד הימני הקיצוני ביותר.

20 אם נכתוב את האותיות כסדרן זו אחר זו מלמעלה למטה, תהיה אות א' העליונה מכלם.

21 לביאור הענין, ראה הערה הבאה.

22 משום שאות א' הפוכה לימין, היא עולה לכאן ולכאן - לתחילת ולסוף האלפא-ביתא (עי' להלן, אות ט, הערה 92). וכשאות א' ממוקמת בסוף האלפא-ביתא, היא 'רואה כלפי האותיות' מצידה הימני הפתוח (עי' לעיל, הערה 18); ובהיותה בראש האלפא-ביתא - שום אחת מהאותיות אינה רואה אותה, כי הן פתוחות מצידן השמאלי. לפיכך רומזת א' על הקב"ה ש'הוא רואה הכל, ואינו נראה לכל חי'.

וכעין זה בספר רוקח (מהדורת רוזנפלד), הלכות חסידות, עמ' צ: "א', היא ראש לכל החשבונות, והיא יחיד, ולפניה אין מנין; והופכת לפניה מן האותיות, שהוא פתוחה לימין וכולן הפוכין לשמאלך, ככה לא תדע כלפי אחד להעמיק ראשית

הבליעה, ל' בלשון באמצע, פ' בשפתים בסוף. על שם, שהקב"ה ראשון ואמצעי ואחרון"; ערוגת הבושם, א, עמ' 141: "וכשם שיש בא' ל'ף שלש אותיות: ראשונה א', שניה ל', שלישית פ'; ראשונה בתחילת החיך, שניה בקצה הלשון, שלישית חוץ השיניים - כך הקב"ה היה הוה ויהיה".

14 שמות כ ב: "אנכי ה' אלקיך...".

15 ראה מדרש תדשא, פרק א (אומ"ד, עמ' 475 רט"ב): "כשכתב משה 'בראשית', באות שניה שבא' ב' התחיל לכתוב, כנגד עולמות שנים. ובשעה שדיבר הקב"ה הדברות, מאות ראשונה התחיל להשיח עמהם, שנאמר: 'אנכי...'. כלומר, טעם פתיחת התורה באות ב' הוא לומר, ששני עולמות נבראו. לפיכך מסתבר, שעשרת הדברות נפתחו באות א' כדי לומר, שהקב"ה הוא אחד ויחיד. וכך אכן פייט ר' אלעזר הקליר ב'אז כתב אשורית': "לְאֵלֶּךָ הַקְדַּמְתָּ בֵּית בְּיִצְרִית בְּרָאשִׁית... עוֹלָם הוֹכֵן בְּאוֹת שְׁנֵי, כִּי יֵשׁ עוֹלָם שְׁנֵי; 'אֲנֹכִי בְּאוֹת רֵאשׁוֹן, כִּי הוּא אֶחָד וְאֵין שְׁנֵי" (מחזור שבועות, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 188, שו" 2-3). והשווה: אותיות דר"ע, נו"ב, אות א (בתי מדרשות, ב, עמ' תג); יל"ש, בראשית, רמז ב.

אמנם מדברי רבינו משמע, שעשרת הדברות פותחות באות א', כדי להודיע שהוא אחד בראש [=קודם העולם] ובאמצע [=בעולם] ובסוף [=לאחר העולם]. רעיון זה נזכר כבר ב'סילוק' המתחיל 'אלה העדות והחוקים' לר' אלעזר הקליר: "וּבְאֵלֶּךָ שֶׁהָיָה לְכָל הָאוֹתִיּוֹת רֵאשׁ, פֶּתַח בְּ'אֲנֹכִי לְדַבְרוֹת רֵאשׁ, לְהוֹדִיעַ שֶׁהוּא אֱלֹהֵי קֹדֶם רֵאשׁ - בְּרָאשִׁית רֵאשׁ, וּבְאֲחֶרֶת רֵאשׁ, רֵאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן בְּסוֹף וּבְרֵאשׁ, צוּפָה מֵהָיְיָה בְּסוֹף מְרֵאשׁ" (מחזור שבועות, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 227).

16 בכתה"י מצויירת א' זו כך: .

17 אולי צ"ל: הופכת.

18 כלומר, כל האותיות פתוחות לצד שמאל הקורא וצד ימין שלהם סתום [כמו: →, ←, ג→, ד→]; חוד החץ מסמן את פתח האותיות, פרט לאות א'

סודי חומש ושאר

א' הגיונו מן הלב²³, על שם "ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך" (דברים ו ה)²⁴.

[ג]

א' משמעו אחד²⁵ ומשמעו אָלֶף²⁶, להודיעך, שיום אחד שלו²⁷ הוא אָלֶף שנים, שנאמר (תהלים ו ד): "כי אָלֶף שנים בעיניך כיום" וגו'²⁸. יום במילוי - יו"ד ו"ו מ"ם - בגימטריא אָלֶף²⁹, ואחד יותר, לומר, יום אחד הוא אָלֶף שנים³⁰.
וכן³¹, רקיע והאוויר אלף שנים מלילך³².

עשרת הדברות, דבור ראשון (אומ"ד, עמ' 450 טו"ב): "...ואל"ף כשראתה שרצה הקב"ה לבראות את העולם בבי"ת, היתה עומדת לצד אחד ושתקה... אמר לה הקב"ה: אל תתמה, שאתה ראש לכולם ומלך, שאני אחד ואתה אחד, ולפי שהשפלת את עצמך אני מגדל אותך, שאתה תעלה לחשבון אָלֶף; בר"ר, א י: "אנכי ה' אלקיך... למה נקרא שמו 'אל"ף"? שהוא מסכים מאָלֶף, שנאמר (תהלים קה ח): 'דבר צוה לאָלֶף דור' [ונך ביל"ש, בראשית, רמז ב, ובו הסיום יותר מבואר: "למה נקרא שמו 'אל"ף"? שהקב"ה מסכים ליתן תורה לאָלֶף דור, שנאמר: 'דבר צוה לאָלֶף דור'". ומקורו משיהש"ר, ה ד, עיי"ש]; מדרש בראשית רבתי, עמ' 5: "נקוט בידך, אל"ף ראש האותיות, הוא עצמו אָלֶף; מדרש שכל טוב, בראשית מט, עמ' 322: "כתיב (דברים לא יח): 'ואנכי הסתר אסתיר פני', טול אל"ף מן 'אסתיר' שמניינו אָלֶף, שהיא טפילה לתיבה..."; 'סילוק' המתחיל 'אלה העדות והחוקים' לר' אלעזר הקליר: 'ויבאָלֶף שְׁהִיא לְכָל הָאוֹתוֹת ראש, פֶּתַח בְּאֵנְכִי לְדַבְרוֹת ראש... כְּנָגֵד אָלֶף דֹּר שְׁצָפָה מְרָאשׁ" (מחזור שבועות [לעיל, הערה 15], עמ' 227, שו' 82-86). ועי' להלן, אות ט, ליד הערה 88 ובה; ערוגת הבושם, ג, עמ' 49.
27 של הקב"ה. שהרי א' רומז על הקב"ה, ראה לעיל, אות ב, הערה 12.
28 בר"ר, ח ב: "ויומו של הקב"ה אלף שנים, דכתיב: 'כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול'".
וכך בויק"ר, יט א; במדב"ר, יד יב, ועוד.
29 יו"ד ו"ו מ"ם = 112; אלף = 111. את הפרש ה-1 שביניהם הוא מבאר מיד.
30 בגימטריא 'יום = אלף' יש שלושה פרטים: יום, אָלֶף ו-1 [=אחד] שנותר מהגימטריא. לכן הוא רומז בכך, ש'יום אחד, הוא אָלֶף שנים'.
גם בפירוש רבינו אפרים, בראשית (מכתיבה

לדרוש תחילת כל הימים, ולהעמיק אחרית יהיה לעולם, ולהעמיק טוב שמחשב להטיב לטובים ולהרע לרעים...".

23 לא ידעתי כוונתו, שהרי אות זו ממוצא הגרון (עי' לעיל, הערה 11). ואולי צ"ל: 'א' הגיונו מן המקום הקרוב ללב'. כי הגרון הוא הסמוך ביותר ללב מארבעת מוצאות הפה הנותרים, הם: לשון, שיניים, חך, שפתיים. השווה פירוש רש"י, ברכות מד ע"ב, ד"ה 'עונקא': 'צואר הוא מקום בית השחיטה, וסמוך ללב ולמעים'.

24 משום שא' רומזת להקב"ה (עי' לעיל, הערה 12) ו'הגיונו מהמקום הסמוך ללב', היא רומזת ל'ואהבת את ה' אלקיך בכל לבבך'.

25 ראה לעיל, אות ב, הערה 12.

26 הניקוד בכתה"י, ושם הניקוד מוטעה: 'אָלֶף' [ונך גם נוקד להלן, אות ט, ליד הערה 88].
משום שבתקופת הסופר הגו סגול כצירה וכן ניקדו את הסגול. ראה לרבי דוד המדקדק (ביהם, סוף האלף החמישי), בחיבורו 'קונטרס בדקדוק שפת עבר', מהדורת ש"א פוזנסקי, ברלין תרנ"ד, עמ' 11: "אפילו מן הנקדנים שלהם, שלקחו שם באלה הארצות [=ארצות אשכנז וביהם]... ולפי שאינו יודע טעם הדברים, יעשה במקום הדגש רפא, ובמקום הרפא דגש; וכן במקום הקמ"ץ פת"ח, ובמקום הפת"ח קמ"ץ; וכן במקום הצר"י סגול; וכן במקום הסגול צר"י". וראה עוד: ספר גימטריאות, א, אות ל, עמ' לב, הערה 24; שם, אות עח, עמ' עג, הערה 42; ר"א בחור, מסורת המסורה, הקדמה שלישית; א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית לפי מחזורים אשכנזיים מנוקדים מן המאות י"ב וי"ג, ירושלים תשלז, עמ' 30-31.

ולכך שאות א' רומזת לאָלֶף, ראה פסיקתא רבתי, פרשה כא, דף קי רע"א: "למה באל"ף? ...מפני שהוא סוכם לאָלֶף - 'דבר צוה לאָלֶף דור'"; מדרש

[ד]

א' יש לו ו' חליות³³, ללמדך דו' אלפים שנה הוי העולם³⁴; ולכך יש בפסוק של "בראשית" (נראשית א א) ו' אלפי"ן³⁵.

[ה]

"ברא אלהים את" (נראשית א א), סופי תיבות אמת, לומר, שהוא אמיתי בכל אשר ברא³⁶.

ופרשת בראשית עם "ויכולו"³⁷, רמזו ו' פעמים אמת, כמו: "ברא אלהים את" (נראשית א א); "וירא אלהים את" (שם, פסוק ד); "ויברא אלהים את" (שם, פסוק כח)³⁸, לומר,

ויש לו ששה אברים, יש לומר, שהוא לו' אלפים... לכך ו' פעמים אל"ף בפסוק 'בראשית ברא אלהים'". וכך בסודי רזי סמוכים, עמ' ו טו"א.

36 פירוש: 'מלמד, שברא הקב"ה העולם באמת' (לשון בעה"ט, בראשית שם). וראה יל"ש, בראשית, רמז ג: "מתחילת ברייתו של עולם ראש דברך אמת' (תהלים קיט קס), דכתיב: 'בראשית ברא אלקים', ואין 'אלקים' אלא אמת, שנאמר (ירמיה י'): 'וה' אלהים אמת'". וכך בבר"ר, א ז [ושם חסר המשפט 'ואין אלקים... שנאמר']. ועי' פירוש מתנות כהונה, בר"ר שם, שכוונת המדרש לסופי תיבות 'בראשית ברא אלקים' - אמת. ועי' בעה"ט, שם, עמ' ג, הערה 22.

37 כלומר, עם הכתוב בפרשת 'ויכולו' (בראשית ב א-ג).

38 גם להלן בפסוק כז נאמר: 'ויברא אלהים את'. וראה הערה הבאה.

39 כאן נימנו רק שלש סופי תיבות 'אמת', אך בחבוריהם השונים של חסידי אשכנז פורטו גם שלושת הנוספים: "ויברא אלקים את האדם" (בראשית א כז); "וירא אלקים את כל אשר עשה" (שם, פסוק לא); "מכל מלאכתו אשר ברא אלקים לעשות" (שם ב ג). וזו כוונת חיבורינו, שציין רק את חלקם (כמו בספר חסידים, עי' בהמשך ההערה) מחמת פירסומם הגדול.

במקורות שונים ציינו כל ששת סופי תיבות אלו, לדוגמא: ספר רוקח, סי' ר, ס"ע פח; סידור הרוקח, עמ' שא [שם מובא פעמיים 'וירא אלקים את האור', במקום 'וירא אלקים את כל אשר עשה'! והוא ט"ס, והמהדיר (שם, הערה 71) לא שת לבו לכך]; סודי

אשכנזית', ר"ע כא, כותב גימטריא זו וביאורה, אך לא מתייחס להפרש ה-1 שבגימטריא: "יום במילואו, כזה יו"ד ו"ו מ"ם, בגימטריא קי"א, בגימטריא אלף, היינו אָלף, זהו: 'כי אָלף שנים בעיניך כיום אתמול'".

31 ענין נוסף הנרמז מכך ש'א' משמעו 'אחד' ומשמעו 'אָלף'.

32 פירוש: א' משמעו אחד ואָלף, לרמז, שמהלך רקיע אחד עם אוירו הוא אָלף שנה. ראה חגיגה יג רע"א: "מן הארץ עד לרקיע מהלך חמש מאות שנה, ועוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה, וכן בין כל רקיע ורקיע". ו'אורו' שבחיבורינו הוא 'עוביו' שבלשון התלמוד [השווה ערוגת הבושם, א, ס"ע 175: "כי אָלף שנים יום אחד של הקב"ה, שהרי ביום אחד היה בורא מהלך אָלף שנים, היינו, רקיע ואור, וכן בכל יום"].

33 בכתה"י מצויירת אות א' זו כך: א. אך לא ידעתי כיצד יש בה שש חוליות, שלכל היותר יש בה חמש בלבד, בדוק ותראה. וצ"ע.

34 עבודה זרה ט ע"א.

35 'בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ'. כלומר, משום שאות א' רומזת לאָלף (ראה לעיל, אות ג, הערה 26), על כן ו' אלפי"ן אלו רומזים שהבריאה תעמוד שש אלפי שנה. ראה דעת זקנים, בראשית א א: "...ובפסוק זה יש ששה אלפי"ן, כנגד ששה אלפי שני הוי עלמא, דכל אל"ף ואל"ף משמעו אָלף". וכך, בשינויי סגנון, בפירוש הרוקח לתורה, בראשית, ר"ע נו; בעה"ט, בראשית א א, ס"ע ו; ערוגת הבושם, ג, עמ' 49: "ראיתי בספר הכבוד, תואר מגמת פני א' הפוך לצד ימין...

דרשות לימי התשובה מבית מדרשם של חסיד אשכנז

יוצא לאור לראשונה ע"פ כתב־יד
בתוספת מבוא, הערות ומפתחות
בעזר החונן לאדם דעת
על־ידי
יעקב ישראל
בן הרב שמואל דב
סטל
פה ירושלים תובב"א
בשנת תשעד לפ"ק

תוכן העניינים

פתח דבר

מבוא

פרק א: הדרשות ומחברן	5-3
פרק ב: תכני הדרשות	6-5
פרק ג: שלוש דרשות	8-6
פרק ד: מועדי הדרשות	11-8

דרשות לימי התשובה

דרשה א: 'שובה ישראל'	ג-יח
דרשה ב: 'וְשִׁבְתָּ עַד יְיָ אֱלֹהֶיךָ'	יט-כט
דרשה ג: 'ויי נתן קולו'	ל-נז

רשימת המקורות וקיצוריהם

מפתחות	סז-עד
--------	-------

חכם גימטריא אלול, עם התיבה.
רצוני לומר, איזהו חכם? זה המזכה את הרבים
ודורש להם על עניני התשובה מראש חודש אלול ואילך
(פירוש רבינו אפרים, כי תצא, עמ' קצד) ¹

פרק א: הדרשות ומחברן

חכמי אשכנז הראשונים נוהגים היו לדרוש לקהלם בהזדמנויות מגוונות ². המועדים בהם נתפסה הדרשה כחובה, היו השבתות שלפני המועדים, שכן הלכה בידוע ש'שואלין הלכות החג בחג' ³. ולפי שבראש השנה ויום הכיפורים תופסת התשובה מקום מרכזי, הוקדשו השבתות הסמוכות להם לדרוש בעניינה, עד שהיו והרחיבו את מועדי דרשות התשובה למן ראש חודש אלול ⁴. עיתוי נוסף לדרשות תשובה היתה, כמובן, השבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים - 'שבת שובה'.

שלש מהדרשות שנשא אחד מחסידי אשכנז בימי התשובה הסמוכים לראש השנה ויום הכיפורים נשתמרו בכתב־יד פריס, הספרייה הלאומית héb 1408 (במכון לתצלומי כתי"י: F15770), דפים 101-104א וסיומן בדף 115א ⁵. כתה"י הוא בכתובה אשכנזית מהמאה הארבע־עשרה ומחזיק כשלושים וחמישה חיבורים וקטעי חיבורים שונים, רובם בהלכה

- 1 הגימטריא: חכם = 68; אלול = 67.
- 2 ראה: דרשה לברית מילה, עמ' לט-מה.
- 3 עי' תוספתא, מגילה, ג ה, ועוד.
- 4 ראה: לעיל, ליד הערה 1; דרשה לברית מילה, עמ' מב-מג והערה 37.
- 5 בדף 104א, באמצע השורה השלישית, פוסקת לפתע הדרשה השלישית, ובהעלם אחד (בלא כל סימן והתראה) עבר הסופר להעתיק קטעי תלמוד והלכה הנוגעים לתקיעת שופר (דף 104 א-ב), ולאחר מכן המשיך להעתיק בדפים 105א-114ב פסקי הלכות ממסכת יבמות, שהם כנראה קיצור מספר ה'מרדכי', ואז, בראש דף 115א, שב הסופר והעתיק את חתימת הדרשה האחרונה, כפי שניתן להוכיח מתוכן הדברים. מסתבר כי בעותק הקמאי ממנו העתיק הסופר נכרכו חלק מהדפים שלא כסדרם, והחטיבה שמהשורה השלישית בדף 104א - שבעותק הקמאי היא, כמובן, פתחה דף חדש - ועד דף 115א (ולא עד בכלל) נכרכה שלא במקומה, אך סופר כתה"י שלפנינו שלא שת לבו לכך והעתיק את הכל בהעלם אחד. אמנם סיראט (במאמרה הצרפתי הנרשם בהערה הבאה), עמ' 351, מתייחסת לדפים 294-119ב (בדילוג על דפים 104א [שורה שלישית] - 114ב, שכאמור, נשתרבו לכאן בטעות) כאל חטיבה אחת, וקבעה לה את הכותרת הכללית: 'דרשות', כאילו מדובר בחיבור אחד. אולם לאמיתו של דבר מדובר בחיבורים וקטעי חיבורים שונים, מהם חז"ליים, מהם מבית מדרשם של חסידי אשכנז ומהם שזיהויים לא נתברר (ראה על כך: תשובות הרוקח, מבוא, עמ' 11-12 הערה 26), ורק הדפים 101א-104ב ותחילת דף 115א מחזיקים דרשות חסידיות־אשכנזיות לימי התשובה, כמוכח מאופיו וסגנונו של הטקסט.

דרשות לימי התשובה

ומוסר; וחלקם המכריע של המחברים הניתנים לזיהוי פעלו באשכנו במאה השלוש-עשרה, לכל המאוחר.⁶

מסתבר כי בעל הדרשות שלפנינו נמנה על חסידי אשכנו ופעל במאה השלוש-עשרה. בדרשות קיימים מאפיינים המיוחדים לתורתם של חסידי אשכנו: שימוש מרובה בשיטה הדרשנית המיוחדת לחסידי אשכנו (ראשי וסופי תיבות, נוטריקונים, גימטריאות, המרת אותיות וכיוצא בכך)⁷, רעיונות מתורת הסוד החסידית-אשכנזית⁸ ועניינים אחרים מבית

6 כתה"י תואר אצל: C. Sirat, 'Le manuscrit hébreu no. 1408 de la Bibliothèque Nationale de Paris', *REJ*, 123 (1964), p. 335-358, והדרשות שלפנינו נידונו שם בקצרה, עמ' 351. תיאור קודם לכתה"י, הלוקה בחסר, נעשה בידי מ' שוואב, ראה: M. Schwab, 'Manuscrits hébreux de la Bibliothèque Nationale', *REJ*, 64 (1912), pp. 280-281. וראה גם: ק' סיראט, מן הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתבי-היד העבריים של ימי-הביניים, בעריכת ל' שלם, ירושלים תשנב, עמ' 86; תשובות הרוקח, מבוא, עמ' 10-13.

7 אין צורך לציין מראי מקומות לכך, שכן הדרשות כולן מלאות על גדותיהן בשיטה דרשנית זו, ולהרבה גימטריאות ופרפראות קיימות מקבילות בספרותם הרחבה של חסידי אשכנו, כפי שצינתי בהערות. להפקת רמזיהם השתמשו חסידי אשכנו בשיטות מגוונות, כמו: ראשי וסופי תיבות; נוטריקון; חילוף אותיות על-פי אלפא-ביתות שונות (אתב"ש, אלב"ם ו-אי"ק בכ"ר); ועל כולנה: גימטריא. עדיין לא נכתב סיכום ל'ארגו הכלים' ששימש אותם, ואין ברצוני להעיר כאן אלא, שדרשנו השתמש בשתי שיטות 'רמזיות' חריגות, המופיעות בחיבורים חסידיים-אשכנזיים אחרים רק לעיתים נדירות (הציון לדרשות, כאן ובהמשך המבוא, הוא על-פי פיסקאותיהן):

א. אלפא-ביתא 'כלאית': החלפת תיבה על-פי שתי אלפא-ביתות (או יותר), בדרך שניתן להגדירה כשרירותית למדי. לדוגמא: כדי להוציא את רמזו מתיבת שיע (היוצאת מראשי התיבות 'שובה ישראל עד') משתמש הדרשן בשלוש אלפא-ביתות: את אות ש החליף באתב"ש (ב), את אות ע החליף באלב"ם (ה), ואת י 'עומדת במקומה', כלומר, עבורה הוא משתמש באלפא-ביתא אבג"ד! וכך, משימוש בשלוש אלפא-ביתות הגיע לחילוף: שיע = ביה! (ראה: ג,יא). במקרה אחר (כג) הגדיל לעשות ומשתמש באלפא-ביתא משולשת + חילוף ש-ס! השימוש באלפא-ביתא 'כלאית' מצוי מעט מאוד אצל חסידי אשכנו אחרים. ראה, סדר טעמים, פרשת בראשית: "בראשית" אותיות בישראל. שתחליף התי"ו תמור הכ"ף באלב"ם, ואחר שתחליף הכ"ף בלמ"ד באתב"ש". ולשימוש נרחב יותר, ראה: ספר השם, עמ' כ-כא. ושם חסידי אשכנו הכירו את השיטה מיסודו של ר' משה הדרשן (שאת תורתו הכירו היטב), המוצא שתיבת 'קטרת' (במדבר ז יד) רומזת לתרי"ג, באמצעות המרת אות אחת בלבד - קו"ף בדל"ת באלפבית אתב"ש. ראה: במדב"ר, יג טו; מדרש אגדה, ז יד.

ב. אותיות שניות: צירוף האותיות השניות לכדי תיבה אחת (ראה: ד,ט,לא,נב). גם שיטה זו עולה מחיבוריהם של חסידי אשכנו אך לעיתים נדירות. ראה: ספר החכמה, עמ' יט-כ; פירוש רבינו אפרים, פרשת נשא ('מכתבה אשכנזית'), עמ' עא; פרשת קרח, ס"ע ק; פרשת האזינו ('מכתבה אשכנזית'), ס"ע רלא.

8 כמו: עניינו של מטטרון (יב); המלאכים מוציאים לפועל את גזירות הקב"ה (מד והערה 173, סג); שם בן ע"ב אותיות (מה). ענייני הסוד אינם מרובים בדרשות שלפנינו, כפי שכמעט אינם עולים מדרשות

מדרשם⁹, ובמיוחד, ענייני התשובה העולים מדרשותינו תואמים לתורת התשובה של חסידי אשכנז¹⁰. ואף מעט המקורות שהזכיר דרשנו מאפיינים את בית המדרש החסידי-אשכנזי¹¹. אמנם כנודע, חוגם של חסידי אשכנז לא היה מ'עור אחד'. לצד בית מדרש המרכזי, המיוצג על-ידי ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמייזא (ה'רוקח'), תלמידו הגדול, היו בתי מדרש נוספים ומרכזים אחרים שתורתם מאופיינת בקווים שונים מזו של ר' יהודה החסיד ובית מדרשו. קשה לדעת בוודאות לאיזה מבתי המדרש נשתייך דרשנו, אך אפשר שהוא נמנה על חוגו של ר' נחמיה בר' שלמה הנביא מארפורט, בן זמנו של ה'רוקח', או לכל הפחות קיים עמם קשר מסויים¹². ובהקשר זה ראוי לציין, כי הדרשה והדרשנות תפסה מקום מרכזי בעולמו של ר' נחמיה הנביא¹³.

פרק ב: תכני הדרשות

רובו ככולו של החומר הדרשני הנדפס להלן מגלגל בעניינה של התשובה. הדרשן מתמקד

חסידיות-אשכנזיות אחרות, וזאת מחמת שהן הושמעו לפני המון העם, ובכללם נשים וטף. ראה: דרשה לברית מילה, עמ' מד-מה והערה 60.

9 למשל: חובת התפילה 'כחונת הלב' (לג); רעיון 'רצון הבורא' (נד והערה 235); חלוקת העולמות המשולשת (מט); גניזת הנשמה תחת כסא הכבוד מכוח לימוד התורה (טז, לג), ועוד כמה עניינים כיוצא בכך.

10 לדוגמא: חובת הוידוי לפני 'גדול בתורה' שידריכו בסדר התשובה הנכון (לד, לז, נג); מעלת הבושה מפני העוונות (כד, לד, לז, נג, ס); חובת התעניות והסיגופים, ובמיוחד בימים שני וחמישי, בתוספת ההדגשה שאין לקיימם בשבתות (יג, כח, לב, לו, לז, נד), ופרטים נוספים.

11 החיבורים הנזכרים בדרשות הם: 'קונטרס של תשובה מן ה'רוקח' (מב; אמנם יתכן שזו הוספת הסופר, עי' שם, הערה 166); 'ספר האמונות' (מו), הוא ספר 'האמונות והדעות' לרב סעדיה גאון שהיה ידוע לחסידי אשכנז בתרגום ייחודי; 'תשובות' (נד), והכוונה לאחד מחיבורי התשובה של חסידי אשכנז (עי' שם, הערה 238); 'ספר הסוד', חיבור (אבוד, כנראה) הנזכר רק אצל חסידי אשכנז (סד והערה 324). דרשנו מביא יצירות ספרותיות נוספות אלא שאין להסיק מהם מאומה בנוגע לענייננו: 'הילכות דרכן של תלמיד חכמים' (יד); חמישה/ששה פיוטים - 'ארוממך אל חי', 'לר' מאיר ש"צ מוורמייזא; 'אל נשא', 'לר' שלמה הבללי'; 'אלהינו אלהים אמת', 'לר' בנימין בר' זרח (כל השלושה בסי' טו); 'אור עולם קראו', 'לר' אליעזר בר' נתן, הראב"ן (כו); 'את חיל יום פקודה', 'לר' אלעזר בירבי קליר (מד). ועי' גם סי' נח, ליד הערה 276 ובה.

סניף וסיוע לא דל לשייכות דרשנו לחסידי אשכנז עולה גם מכך שדרשותיו עולים מכת"י המחזיק חיבורים לא מעטים המשתייכים בוודאות לבית המדרש החסידי-אשכנזי, או בעלי זיקה רבה אליו, ראה על כך: תשובות הרוקח, מבוא, עמ' 11-13.

12 ראה בגוף הדרשות, הערות 239, 324.

13 ראה: דרשה לברית מילה, עמ' מב.

דרשה א: 'שובה ישראל'

הושע יד ב: "שובה ישראל עד יי אלהיך, כי כשלת בעונך".

[א] "שובה ישראל עד", ראשי תבות ישע. בזכות התשובה הישועה באה¹, כדאמרינן בחלק (סנהדרין 90 סע"ב): אם היו ישראל עושים תשובה, מיד היו נגאלין.

[ב] "שובה ישראל עד", ראשי תבות עיש. לומר, אם ישראל עושים תשובה הקב"ה מאיר להם גלגלם ומזלם המאופל בעולם הזה². כמו: "ועיש על בניה תנחם" (איז לא לז).

[ג] "שובה ישראל עד", באתב"ש ובאלב"ם ביה, והיו"ד עומדת במקומה³. לומר, ששני עולמות שנבראו בי"ה⁴, לא נבראו כי אם בשביל התשובה⁵.

[ד] "שובה ישראל עד". אותיות שניות שוד. כלומר, אם אין ישראל עושים תשובה, הם נשדדין בעוונותיהם, שנאמר (יזל 6 טו): "וכשוד משדי יבא"⁶. כלומר, מדת הדין שודד. אבל אם עושים תשובה אז אני שדי - "שובה ישראל עד", שדי. כלומר, די אני אומר לצרתכם⁷, "ולא יוסיף עצב עמה" (משלי י כג).

5. השווה פרקי דר"א, מהדורת היגר, ר"פ ג: "...כך הקב"ה, היה מחריבו לפניו את העולם ולא היה עומד, עד שברא את התשובה"; שם, ר"פ מב: "אילו לא נבראת התשובה לא היה העולם עומד".

6. לא מצאתי מקורו. וכיוצא בכך, עי' להלן, ליד הערה 117.

7. ראה תנ"ב, מקץ, יב: "...לפיכך היה [יעקב] מתפלל: 'ואל שדי' (בראשית מג יד), ואומר: מי שאמר לשמים ולארץ די, יאמר ליסורי די". ולשון דרשנו ממדרש לקח טוב, בראשית מט כה: "'ואת שדי' (בראשית שם), מי שאמר די לצרתי יאמר די לצרותיך".

1. השווה תנ"ב, בחוקותי, ה: "אם ישראל עושים תשובה - נגאלים... שנאמר: 'שובה ונחת תושעון'". וכך בירושלמי, תענית, א א, ועוד. והשווה להלן, ליד הערה 102 ובה.

2. 'עיש' מסמל את המזלות והגלגלים, שהוא אחד מהכוכבים כבמקרא דלהלן.

3. ראשי תבות 'שובה ישראל עד' הן: שיע. אות ש מוחלפת באתב"ש (ב), אות ע מוחלפת באלב"ם (ה), והיו"ד עומדת במקומה. כך נוצר הצירוף: ביה.

4. בר"ר, יב י: "'כי ביה ה' צור עולמים' (ישעיה כו ד), בשתי אותיות ברא הקב"ה את עולמו... העולם הזה נברא בה"א... והעולם הבא נברא ביו"ד".

[ה] "שובה ישראל עד", באתב"ש ובאלב"ם במה⁸. כלומר: איע"ת⁹, כאילו עשו במה והקריבו עליה קרבן¹⁰. דבר אחר: זכות אברהם יעמד לכם – שאמר: "במה אדע" (נרלשית טו ט) – עם התשובה, ויגאל אתכם¹¹.

[ו] "שובה ישראל עד יי אלהיך" וכו', אפילו כפרת בעיקר¹². כלומר, אפילו חטאת בחטא שנוגע בעיקר – כלומר, "עד יי אלהיך", אל תמנע מעשות תשובה.

[ז] "שובה ישראל עד יי אלהיך", השב יש לו לשוב בכל כחו, להתאונן ולהעציב על חטאיו מאד מאד¹³, עד שיראה בעצמו שתשובתו מגעת עד יי אלהיו, כי "לב יודע מרת נפשו" (משלי יד י)¹⁴.

במדב"ר, יג יח: "והתשובה משולה כנגד כל זבחי חוטא, שכן כתיב: 'זבחי אלהים רוח נשברה'..."; פסיקתא דר"כ, כד ה, עמ' 353: "זה שהוא עושה תשובה, הקב"ה מעלה עליו כאילו שהוא עולה לירושלים ובנה בית המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות".

11. ראה בר"ר, מד יט: "הבטיח הקב"ה לאברהם אבינו שהוא גואל את בניו, ושם יעשו תשובה גואלן בשבעים ושתים אותיות". ובשמו"ר, מהדורת א' שנאן, א לו: "ואע"פ שעשו תשובה לא יצאו משם אלמלא זכות אברהם, שמדת הדין מקטרגת עליהם על העגל שהיו עתידין לעשות". אך במקורות אלו מדובר בגאולת מצרים ולא בגאולה העתידה, כפשוטו דברי דרשננו. והשווה פסיקתא רבתי, פיסקא כד, דף קפד ע"ב: "חמשה דברים מביאים את הגאולה... מתוך תשובה... ובזכות האבות... והתשובה גורמת לרחמים ולזכות האבות".

12. פסיקתא דר"כ, כד יב, עמ' 369: "שובה ישראל עד יי אלהיך", אפילו כפרת בעיקר". וכך במדרש משלי, ו כב. והמשך הוא ביאור דרשננו למדרש.

13. כדכתיב: "מה יתאונן אדם ה', גבר על חטאיו" (איכה ג ט); "כִּי עֲוֹנֵי אֲבִי, אֲדַאֵג

8. ראשי תבות 'שובה ישראל עד' הן: שיע. שתי האותיות הראשונות (שי) הוחלפו באתב"ש (במ), והאות האחרונה (ע) באלב"ם (ה), וכך נוצר הצירוף: במה.

9. = אם ישראל עושים תשובה.

10. ראה יומא פו ע"ב: "...אבל הקב"ה, אדם עובר עבירה בסתר – מתפייס ממנו בדברים... ולא עוד אלא שמחזיק לו טובה... ולא עוד אלא שמעלה עליו הכתוב כאילו הקריב פרים, שנאמר (הושע יד ג): 'ונשלמה פרים שפתינו'". ועי' גם סנהדרין מג רע"ב: "מי שדעתו שפלה, מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולן, שנאמר (תהלים נא יט): 'זבחי אלהים רוח נשברה'...". ויש ראשונים שהבינו, שהדברים נאמרו על בעל תשובה, כנראה בגלל סמיכותו למאמר שלפניו: "כל הזוכה את יצרו ומתודה עליו, מעלה עליו הכתוב כאילו כיבדו להקב"ה בשני עולמים". ראה בית הבחירה, סנהדרין שם: "וכל מי שמשפיל את עצמו ומכניע את יצרו, מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב כל הקרבנות"; פירוש רבינו אפרים, יתרו, עמ' רמג: "כל הכופה את יצרו ושב בתשובה, הקב"ה מעלה עליו כאילו בנה מזבח והקריב עליו כל הקרבנות, שנאמר: 'זבחי אלהים רוח נשברה'". וראה גם

[ח] "שובה ישראל עד" וכו'. מיד כשהירהר בלבו לעשות תשובה¹⁵, מגעת עד כסא הכבוד, בלי איחור¹⁶.

[ט] "שבה ישראל עד"¹⁷, באתב"ש בצע, והב' עומדת במקומה¹⁸. כלומר, מה בצעי במיתתכם?! "הֶחָפֶץ אַחְפוּץ בְּמוֹת הָרָשָׁע! שׁוּבוּ וַחֲיוּ!"¹⁹. "החפץ אחפץ במוות הרשע כי" (ע"פ יחזקאל לג יא), אותיות שניות ירחם. מיד כשהוא עושה תשובה אני מרחם עליו²⁰, ומהפך אני מידת הדין לרחמים עליו²¹.

תשובה' וכדומה (עי' קידושין מט ע"א; שמו"ר, א לב), ומשמע, שההרהור והמחשבה מועילים.

16. כל העניין בפסיקתא רבתי, פסקא מד, דף קפה ע"א: "גדול כוחה של תשובה, שכיון שאדם מהרהר בלבו לעשות תשובה, מיד היא עולה... [ו]עומדת לפני כסא הכבוד, כן הושע אומר: 'שובה ישראל עד ה' אלהיך'". והובא בספר רוקח, הלכות תשובה, ר"ס יט, עמ' כט.

17. דורש את 'שובה' כחסר ו ('שבה') ובניגוד למסורה. וגישה זו מצויה אצל חסידי אשכנז.

18. איני יודע פתרון הדברים. 'שבה' באתב"ש: בשצ. והשארת ה-ב במקומה אינה מסייעת מאומה, שעדיין אין כאן אות ע.

19. עירב שלוש פסוקים: יחזקאל לג יא: "חי אני נאום יי, אם אחפץ במוות הרשע, כי אם שוב רשע מדרכו וחיה"; שם יח כג: "החפץ אחפץ מות רשע, נאום יי, הלוא בשובו מדרכיו וחיה"; שם, פסוק לב: "כי לא אחפץ במוות המת, נאום יי, וְהָשִׁיבוּ וַחֲיוּ".

20. כדכתיב (ישעיה נה ז): "יִעֲזֹב רָשָׁע דְּרָכּוֹ וְאִישׁ אֶן מַחְשְׁבוֹתָיו, וְיָשׁוּב אֶל יי וְיִרְחַמֶּהוּ, וְאֵל אֱלֹהֵינוּ כִּי יִרְבֶּה לְסֻלּוֹחַ". וראה גם מדרש תהלים, לח ב: "אמר הקב"ה לישראל: ...הניחו מעשיכם הרעים ואני מרחם אתכם"; במדב"ר, ב י: "ורחמי של הקב"ה באים על הבריות בשעה שהם עושין תשובה".

מִחְטָאתִי" (תהלים לח יט). וראה מלמד התלמידים, פרשת מטות, דף קנ"ג ע"א-ע"ב: "שראוי לבעל תשובה שיתאבל ויצטער על חטאיו, כמו שאמר: 'מה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו'..."; כד הקמח, ערך 'וידוי', עמ' קסא-קסב: "שהחוטא הנודע לו [על חטאו], הוא דואג ומצטער עליו, והדאגה על החטא הוא מזבח כפרה ומין אחד ממיני התשובה, כענין שאמר דוד עליו השלום: 'כי עוני אגיד, אדאג מחטאתי'. אבל זה שחטא ולא נודע לו, לא דאג ולא נצטער ולא התודה בו, ולפיכך ראוי שתחמיר בו התורה יותר...". ועי' ספר רוקח, הלכות חסידות, ס"ע ז, שישאל אחרי חטאם בעגל התאבלו והצטערו על חטאם, עי' שמות לג ד. את חובת הצער על החטאים מציין דרשנו פעמים נוספות, ראה להלן, ליד הערות 66, 106, 145. וראה גם: תשובות הרוקח, עמ' ח, ביאור לטור 31, ועמ' עט סעיף יד.

14. השווה מדרש תהלים, קיט כט: "הלב הוא שמבייש את האדם, למה? שיודע מה עשה ומתבייש מעצמו, לכך נאמר: 'לב יודע מרת נפשו'". כל העניין הוא דרשת דרשנו מדעתו, וכיוצא בכך דרש על 'ושבת עד יי א'להיך'. ראה להלן, ליד הערה 107.

15. על אף ארבעת חילוקי הכפרה (עי' יומא פו ע"א), המחייבים פרטים נוספים על התשובה, הרי שמצוי הלשון 'הרהר בליבו לעשות

בעזרת השם יתברך

ספר קושיות

לאחד מן הראשונים באשכנז
בן דורם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג

תוכו כלול
טעמי מנהגים והלכות,
ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים
בדרך קושיא ותירוץ

יוצא לאור לראשונה על-פי שני כתבי יד
בצירוף מבוא, הערות והארות, שינויי נוסחאות ומפתחות
בעזר החונן לאדם דעת

על-ידי
יעקב ישראל
בן הרב שמואל דב שליט"א
סטל

ירושלים תשסז

מבוא¹

א. תוכן ומבנה

החיבור שאני מניח בזאת לפני המעיין, המכונה בראשי דפיו 'קשיות'² או 'קשיות מילי דעלמא'³, שונה ומיוחד מצד אחד וזקן ורגיל מצד אחר. אבאר כוונתי: כדרכם של בני דורו, עסק מחברנו בליקוט רחב-ידיים של הלכות ומנהגים וטעמיהן – אשר רובם חופפים לעניינים הנידונים בשלחן ערוך, חלק אורח חיים, ונושאי התפילה נוטלים חלק גדול מתוכנו – ופה ושם נשזרו פרפראות המזדמנות, קצתם נוגעים לתופעות טבע שונות, וקצתם בביאורי מקראות, לרוב מתוך מדרשים שונים או בשילוב ושימוש בדרך הגמטריא והרמז, ובדרך-כלל בסגנונם המיוחד של חסידי אשכנז. לא זו אף זו: מתוך שימת לב על סגנון הפרשנות והתחביר, בחירת הנושאים, אי סידורם וכפילותם, ניתן בהחלט לראות בו חלק מן הספרות של חסידות אשכנז המאוחרת⁴. זאת ועוד, נראה שצורה זו של דיון בטעמי המנהגים היתה רווחת בבית-מדרשם⁵.

עד כאן לגבי תוכנו.

שנותו וייחודו של החיבור הוא בצורת הגשתו בתבנית קבועה של "שאלות ותשובות". ולא זו בלבד: במהופך משאר ספרי השו"ת, התשובה – 'תירץ' במטבע החיבור – לא באה לענות על קושי שלא נתנה מנוח לשואל, אדרבה, דוקא השאלה – כל כולה לא נשאלה אלא כדי להטעים ביתר טעם את התשובה המוכנה שבפי המחבר. כך ברוב רובם של **שלוש מאות תשעים ושתיים** פסקאות הספר.

יתר על כן, לרבות מן השאלות – המתחילות בדרך-כלל במלים 'תקשי לך'⁶ – במקום התשובה האופיינית והמקובלת, מפתיע המחבר במענה מקורי משלו; ואף שאין כל חידוש בעצם הדברים לחוד, יש בהם משום גילוי מחודש ביחס של התשובה אל השאלה שנשאלה.

לצד אלה מצויים גם נושאים מחודשים שלא מצאתי להם מקבילה, ואפילו לא רמז; וגם בנושאים שהובאו בדברי הרבה מרבותינו הראשונים, נותן לפעמים מחברינו תוספת חידוש (שלפעמים אינו מתגלה אלא אחר עיון מעמיק, לפיכך אל יתמה המעיין על ריבוי הדיונים בהערות).

ניתן לשער, שהמחבר נהג לרשום בפנקסו שאלות שנידונו בבית-המדרש בהזדמנויות שונות; אפשר להסיק זאת מן העובדה שהשאלות חוזרות על עצמן ומחוסר סידורן הבולט. סמך לכך ניתן למצוא בדברי המחבר עצמו בכמה מקומות, כגון: "ולא ידעו התלמידים זה הטעם. א"ר הילל בן יעקב והשיב להם: בשביל כך כתוב בספר" (אות קסח); "תירץ והשיב לי... ולי אינו נראה" (אות רכב). ושמו משום כך אנו מוצאים בו הרבה לשון נוכח, כמו: "ובפסח אינך מברך

1. איישר כוחו של הרב משה דוד צ'צ'יק שליט"א על עזרתו בעריכה הלשונית של המבוא.

2. כך בכ"ק.

3. כך בכ"ד, ברוב הדפים, מלבד פעם אחת, ראש דף 97 ע"א-ע"ב: "קשיות משאר מילי דעלמא". את שם החיבור קבעתי בכ"ק ובכתיב מלא.

4. והשווה להלן, ליד הערה 24.

5. ראה למשל, ר"מ הרשור, "שאלות ותשובות של רבנו קלונימוס הזקן בעניני קדיש וקדושה", סיני, כרך סט (תשל"א), עמ' רה-רח.

6. רק הקושיא הראשונה (בכ"ק) פותחת כך, שאר הפסקאות פותחות בראשי-תיבות: ת"ל.

ספר קושיות • מבוא

בכל פעם" (אות א); "למה אינך חייב להניח לברך" (אות ב); "מנלך שיש ביד הקב"ה עצמו" (אות יב); "מנלך שברכת חתנים בעשרה" (אות יט); "מניין אתה יודע שיתן צדקה בתענית" (אות לד); "ממה אתה יודע שהיה משה רבינו" (אות לז). ובכלל, הלשון "תקשי לך" הפותחת כל שאלה (בכ"ק⁷), מוכיח גם הוא הנחה זאת.

על כל פנים, יתכן שחיבורנו הוא שריד בודד לז'אנר ספרותי רווח שהיה ואיננו, כשם שיתכן שזה ז'אנר מקורי של מחבר שלא התמזל מזלו שספרו יתפרסם, ומשכבר נתגלה ספרו – נתעלם שמו ממנו.

חשיבותו של החיבור לתקופתנו שונה לחלוטין מכוונת המחבר בשעתו; שכרי ישתלם אם ישיכילו להתחקות דרכו אחר מנהגי יהודי אשכנז המבצעים בין שיטיו, שלפעמים הם בבחינת עדות יחידה, או כמעט יחידה, לעולם שכולו רחוק ומופלא.

ב. המחבר ומקורותיו

שמו של מחברנו לא נודע, כפי שלא נודע שמם של מחברים רבים אחרים מתקופת הראשונים, ביניהם מחברי ספרי הלכה חשובים⁸. אולם קרוב לודאי שמחברנו חי באשכנז בתחילת המאה השנייה לאלף הנוכחי.

הלוא כלל גדול נקוט בידינו: אם רוצה אתה לדעת תקופתו של מחבר ומקומו, צא ולמד את המקורות ששימשו אותו בספרו.

מחברנו הרבה להשתמש בדברי רבים מרבותינו הראשונים שקדמוהו, אך באופן כללי ניתן לומר, שהשתמש במיוחד בספרי דבי רש"י, בחיבורי מהר"ם מרוטנברג ותלמידיו ובספרות חסידי אשכנז⁹, עד שישנם פסקאות שצוטטו כמעט מילה במילה ממקורות אלו (ולפעמים הוא מביא 'מנהג העולם'¹⁰ או את 'קושיית העולם'¹¹, וגם מביא 'שמעתי'¹² או 'מצאתי'¹³ בלא לציון מקור).

כמו-כן, כעשרים מתוך שלושים שמות האישים שנזכרו ברחבי החיבור אפשר לזהות בוודאות כחכמים אשכנזיים. הצד השווה שכולם: אלו ואלו קדומים ודאי לתקופת המחבר וזה האחרון נוגע בשמועותיהם ביחס של כלי שלישי או משמועה לא ישירה. יוצאים מן הכלל שני מקומות בהם מביא המחבר שמועות ששמע בעצמו מפי חכמים עצמם.

הראשון הוא: "שמעתי מפי ר' ליפמן" (אות קצז), והיה מקום לשער¹⁴ שהוא החכם הידוע ר' יום טוב ליפמן מילהויזן בעל "ספר הנצחון" שפעל בין-השאר בגרמניה באמצע המאה השנייה לאלף השישי, ולפי זה היינו קובעים את זמנו של מחברנו לאותה תקופה. אולם במקום אחר

7. בכ"ד נפתחת כל קושיא ב"תיקשי" בלבד.

8. כמו: ספר האסופות, ספר החינוך, ספר כלבו, ספר הנייר, וכך גם ספרי מוסר שונים, כמו: ארחות חיים (המיוחס לרא"ש ואינו לו), ארחות צדיקים וספר הישר. על הסיבות השונות שגרמו למחברים מסוימים לכתוב חיבורם בלא נקיבת שמם עליו, ראה: רי"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ו, עמ' 307 ואילך.

9. יתכן כמובן, שאת ידיעותיו מספרות חסידי אשכנז שאב מספרי תלמידי מהר"ם מרוטנברג שהשתמשו רבות בכתבי חסידי אשכנז.

10. למשל, אות קסג: "מפני מה נהגו העולם..."; אות קעב: "למה נהגו העולם שלא לתהוב סכין בפת...".

11. לדוגמא, אות קמב: "תקשי לך, מפני מה – מקשים העולם ואומרים – כתיב..."; אות שלח: "תיקשי, העולם מקשים...".

12. ראה, למשל, אות קסא.

13. לדוגמא, אות קסט.

14. וראה עוד בנסמן להלן, הערה 18.

מובא בחיבורנו: "מפי ר' נתן הדרשן" (אות שנב), ובמקרה זה נראה ברור שכוונתו לר' נתן הכהן דרשן שפעל, לכל המאוחר, באמצע המאה הראשונה לאלף השישי, בתקופת מהר"ם מרוטנבורג¹⁵.

אמור מעתה, כיון שהזיהוי של ר' ליפמן הינו מוטל בספק, שכמה ר' ליפמן איכא בשווקי אשכנז, ומאחר שכל החכמים המזוהים בוודאות הינם בני המאה ה'ג'¹⁶, ומבחינת המקורות – הרי שביית-מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג הוא האחרון שמחברנו עשה בו שימוש, מכאן מסתבר שהמחבר הינו בן תקופתם של תלמידי מהר"ם.

על כל פנים, אין ספק שהמחבר הוא אשכנזי¹⁷, שלא הכיר אישים או חיבורים מאוחרים מן המאה הראשונה לאלף הנוכחי¹⁸.

בין כך ובין כך, נראה שהחיבור נתקבל באהבה, כמוכח מעובדת קיומם של שלשה כתבי-יד שאינם אוטוגרפים¹⁹, ומכך שאחד החכמים המאוחרים יותר ליקט מתוכו כמה פסקאות²⁰.

ג. כתבי-היד ודרך ההדרה

החיבור מצוי בשלושה קבצי כתבי-יד, מהם השתמשתי בשנים בלבד. ולשם הבנת מבנה הספר עלי להקדים את המאוחר.

בראשונה סיפר לי הרב משה דוד צ'צ'יק אודות החיבור המצוי בכת"י קמברידג' 858,2²¹, דפים 17 ע"א – 41 ע"א²² (להלן: כי"ק), לאחר שעמד על טיבו וסגולתו ופענחו. בכתב-היד, שנכתב במאה החמש-עשרה בכתיבה אשכנזית נאה בידי סופר אנונימי²³ (ומחמת סוג השגיאות בהן הוא לקוי ודאי שאינו אוטוגרף), מקדימים את חיבורנו שני ספרים אחרים בעלי זיקה ודאית לחוג חסידי אשכנז²⁴: א, סודי חומש, שיר השירים, איוב ורות, המיוחסים בגוף

15. עי' בגוף הספר, אות שנב, הערה 241.

16. אחד מהם, הרא"ש, פעל גם בתחילת המאה ה-14 (נפטר בשנת ה"א פז, 1327 למניינם).

17. כך עולה מהלעזים המובאים בחיבור, שהם גרמנית. ראה להלן, עמ' 11, לרשימת הלעזים (וארבעת המילים הלאטניות שבאות רמב, הן מונחים רפואיים ומשום כך התאורחו, כנראה, בשפות אירופאיות אחרות).

18. אמנם אם נסכים שבחיבורינו נזכר רבי יו"ט ליפמאן מילהוין (עי' בגוף הספר, אות קפו, ליד הערה 122 ובה), נצטרך לאחר את תקופת חי' מחברינו בכשני דורות – למחצית המאה השנייה.

19. ובתקופה זו, ספר שלא נתקבל בציבור – לא הועתק!

20. כוונתי לכת"י אוקספורד, ספריית הבודליינה, קטלוג נויבאוואר 352 (מספרו במתכ"י: ס' 17271), דפים 187 ע"א – 192 ע"ב, בו מצויים בכתיבה אשכנזית רהוטה ליקוטי דרשות ופרפראות שונים ממלקט אלמוני בן המאה ה'ט"ז כנראה (הוא זמן העתקת כתה"י, ראה: מ' בית-אריה, פרק שירה; מבואות ומזהדורה ביקורתית, ירושלים תשכז, א, עמ' 103), ובו מספר פסקאות שהעתיק, ככל הנראה, מתוך חיבורינו, כמו: "למה אתה נותן שלום בשמאלך בתחילה ואחר כך בימין. ותיריך, לפי ששמאלך זה ימין של הקב"ה, וימיןך זה שמאל של הקב"ה" (דף 190 רע"א). והוא בחיבורינו, אות מד. במיוחד יש להוכיח זאת מהסגנון של קושיא שלאחריו 'תירץ', סגנון שכל חיבורינו בנוי עליו. וראה עוד בגוף הספר: אות טו, הערה 55; אות כ, הערה 80; אות לו, הערה 135; אות עז, הערה 418; אות רי, הערה 252; אות שכא, הערה 882 (גם כאן נתונה תודתי להרב משה דוד צ'צ'יק שליט"א שהפנה תשומת לבי לכת"י זה).

21. מספרו במכון לתצלומי כתה"י העבריים בירושלים, ס' 17013. בהודמנות זו אביע תודתיי הכנים לעובדיה על עזרתם התמידי, ובפרט לי' אוקון וע' שבט.

22. מספור מאוחר, מסוף הספר לתחילתו!

23. בקטלוג הממוחשב של מכון תצלומי כתבי-היד נטען: "השם שמעון מסומן בסוף וכתה"י; וכוונתם לאות קלו במהדורה זו, ואולי הוא המעתיק". וזו טעות, כי הדגשה זו היא מחמת שמילת 'שמעון' נדרשה שם בנטריקון, יעויין שם.

24. והשווה לעיל, ליד הערה 4.

ספר קושיות

א. תקשי^א לך, למה מברכים בכל פעם "לישב בסוכה"¹, ובפסח^ב אינך מברך בכל פעם "אכילת מצה"².

תירץ, אינך חייב לאכול מצה³, רק שלא תטעה ותאכל חמץ כל שבעה ימי פסח; אבל אתה⁴ חייב לישב בסוכה כל אכילה⁴.

ב. תקשי^ב לך, למה אינך חייב להניח לברך⁵ לינוקא ביום טוב ראשון של סוכות. תירץ, ינוקא יש לו זכיא מדרבנן ואין בו דעת לאקנויי, ואין אדם יוצא מלולב של חברו ביום טוב ראשון של סוכות⁶.

ג. תקשי^ג לך, למה לא אוכלין האתרוג ביום הושענא רבה. תירץ, דאיכא למאן דאמר, לכולי יומא אתקצאי⁷. ולכך כל היום אסור, הואיל ואיקצאי לבין¹ השמשות של שביעי - אסור כל יום שמיני, שהוא ספק שביעי. אבל ביום ט' ספק ח' - מותר, דליום ח' ספק ז' לא איתקצאי כלל⁹.

ד. תקשי^ד לך, למה אין מברכין "לישב בסוכה" ביום השמיני¹⁰. תירץ, שמיני ספק ז' - שביעי לסוכה לישב בה, ושמיני לברכה¹¹. פירוש, לומר "את

האתרוג ביום הושענא רבה' למרות שכבר סיימו לקיים באתרוג מצוותו. ומכאן ואילך הוא נוטה מעניין קושייתו, ומציין שמחמת ש'לכולא יומא אתקצאי' אסור האתרוג גם ביום שמיני ספק שביעי, כדלהלן.

8. הוא יו"ט שני דשמיני עצרת, הוא חג שמחת תורה בחו"ל.

9. כל הענין בסוכה מו"ע"ב, לשיטת רבי יוחנן, בצירוף סיום הסוגיא: "ואנן דאית לך תרי יומי היכי עבדינן? - אמר אביי: שמיני ספק שביעי - אסור, תשיעי ספק שמיני - מותר. מרימר אמר: אפילו שמיני ספק שביעי מותר". ונקט רבינו כשיטת אביי וכסתימת הפוסקים, ע"י רמב"ם, הלכות שופר וסוכה ולולב, פ"ז הכ"ז; ספר ראבי"ה, ח"ב, הלכות לולב, סי' תשו [=ספר האסופות, כת"י; מאורות הראשונים, עמ' קלט]; שו"ע, או"ח, סי' תרסה, סעיף א.

10. כוונתו ליום שמיני דסוכות שלבני חו"ל הוא ספק שביעי.

11. סוכה מו"ע"ב, לחד מאן דאמר, עיי"ש.

1. ע"י סוכה מו"ע"א. וכך פסק הרמב"ם, הלכות שופר וסוכה ולולב, פ"ו הי"ב: "כל זמן שיכנס לישב בסוכה כל שבעה, מברך קודם שישב אשר קדשנו במצותיו וצונו לישב בסוכה".

2. אלא רק בליל ראשון.

3. בשאר ימי הפסח פרט לליל ראשון, ע"י פסחים צא ע"ב; שם קכ ע"א; סוכה מו"ע"א.

4. טעם זה מובא בספר כלבו, סי' נ (מהדורת ר"ד אברהם, כרך חמישי, עמ' קעו-קעז), וע"י שם, הערה 419, למקורות נוספים.

5. כוונתו לומר: 'למה אסור להניח לברך... על ארבעת המינים. ולא דווקא לברך, אלא אפילו ליטלם בלא ברכה, כמוכח מהמשך ומהערה הבאה.

6. ע"י סוכה מו"ע"ב: "לא ליקני איניש הושענא לינוקא ביומא טבא קמא... דינוקא מקנא - קני [דרבנן תקינו ליה זכייה לנפשיה, רש"י], אקנויי - לא מקני, ואשתכח דקא נפיק בלולב שאינו שלו". וכך נפסק ברמב"ם, הלכות שופר וסוכה ולולב, פ"ח ה"י; שו"ע, או"ח, סי' תרנח, סעיף ו.

7. בכך מתרץ קושייתו דלעיל: 'למה לא אוכלין

יום שמיני חג העצרת הזה¹². הילכך, יתבי יתבינן, וברכה¹³ לא מברכין¹⁴ "לישב בסוכה" ביום¹⁵ השמיני ובליל שמיני¹⁶.

ה. תקשי¹⁷ לך, למה מתחילין לתינוק ללמוד¹⁸ ב'תורת כהנים'¹⁵ ולא ב'בראשית'. תירץ, הואיל וקרבות טהורים - יבואו טהורים ויעסקו בטהורים¹⁶.

. תקשי¹⁷ לך, למה אין אומרים 'זולתות'¹⁷ בראש השנה¹⁸. תירץ, מפני שששה פעמים כתיב "אמת" ב'אמת ויצבי'¹⁹, כנגד ששה ימים שנברא העולם באמת²⁰, ובראש השנה נברא העולם²¹, ואם היה אומר 'זולת' היה חסר מהם²².

ב'אמת ויצבי' ו'עזרת' ו'אמת', אלו הן: 'אמת ויצבי', א; 'אמת אלהי עולם', ב; 'אמת שאתה הוא', ג; 'אמת אתה הוא אדון', ד; 'אמת אתה הוא ראשון', ה; 'באמת ובאמונה', הרי ו' "כך גם בסידור חסידי אשכנז, ס"ע צז: "ששה פעמים תיקנו ב'אמת ויצבי' וב'עזרת' אמת...". וכל זה הוא רק לנוסח הברכה שלבני אשכנז, שלנוסח בני ספרד יש שבע או שמונה 'אמת', ראה: בעה"ט, בראשית א א, עמ' ד, הערה 23.

20. ראה יל"ש, בראשית, רמז ג: "מתחילת ברייתו של עולם ראש דברך אמת" (תהלים קיט קס), דכתיב: 'בראשית ברא אלהים', ואין 'אלהים' אלא אמת, שנאמר (ירמיה י'): 'זה אלהים אמת'. וכך בבר"ר, א ז [ושם חסר המשפט: 'ואין אלהים... שנאמר']. ועי' מתנות כהונה, בר"ר, שם; בעה"ט, בראשית א א, עמ' ג, הערה 22 [השווה סודי חומש ושאר, חומש, אות ה: "כל מה שברא הקב"ה בו ימים, הכל באמת; וכן, ו' אלפים שנה של עולם, הכל באמת; ועל כן קבעו ב'אמת ויצבי' ו' פעמים 'אמת'". ועי' שם בהערות למקבילות].

21. עי' ראש השנה י סע"א [היינו, אדם הראשון נברא בראש השנה, ראה: ראש השנה כז ע"א; ירושלמי, ראש השנה פ"א ה"ג; פסיקתא דר"כ, כג, א, ר"ע 334, ועוד].

22. למנהג אשכנז, כשאמרו בימים טובים 'יוצרות' ובתוכם 'זולת', אמרו נוסח קצר של הפסקאות 'אמת ויצבי' ועל הראשונים, כי ה'זולת' שימשה כתחליף להם (עי' ערוגת הבושם, ד, עמ' 41). הנוסח הקצר של ברכת 'אמת ויצבי' נקרא אצלם 'אמת ויצבי דיום טוב', ונדפס - בין היתר - בסדר עבודת ישראל, עמ' 216, ומשם עולה שהושמט ממנו שתי 'אמת' ביחס למטבע הברכה הרגילה (וראה ע'

12. כך פירש רש"י (סוכה שם, ד"ה 'ושמיני לברכה') את 'ושמיני לברכה'.

13. מסקנת הסוגיא בסוכה מז ע"א: "והלכתא, מיתב יתבינן, ברוכי לא מברכין".

14. כי יום שמיני ספק שביעי דינו כשמיני לענין ברכה. ועי' טור, או"ח ר"ס תרסח, ובנו"כ שם.

15. =חומש ויקרא.

16. כל הענין מפסיקתא דר"כ, ו ג, עמ' 118: "מפני מה מתחילין לתינוקות מתורת כהנים? אם כן יתחילו להן מבראשית! - אלא אמר הקב"ה: מה הקרבות טהורים והתינוקות טהורים, יבואו טהורים ויתעסקו בטהורים". וכך בויק"ר, ז ג; פסיקתא רבתי, פיסקא טז, דף פג ע"ב; יל"ש, פנחס, רמז תשעו.

17. 'זולת' (ביחיד) בתקופה הקדומה יותר: 'זולתך'; בלשון רבים: 'זולתות', הוא סוג פיוט הנועד להאמר בברכת 'אמת ויצבי' דשחרית, אחרי הפסקה המסיימת 'ואין אלקים זולתך' [הפיוטים נקראו על שם התפילה בה נאמרו. הנאמר קודם 'והאופנים וחיות הקודש', נקרא 'אופן'; הנאמר קודם 'אור חדש על ציון', נקרא 'מאורה'; הנאמר בברכת 'אהבה רבה', נקרא 'אהבה'; הנאמר אחרי 'ואין אלקים זולתך', נקרא 'זולת', וכן הלאה. ראה פירושי רבי אפרים מבונא לפיוטים, כת"י (ערוגת הבושם, ד, עמ' 41): 'ונקרא 'אופן', משום דבמקום 'והאופנים וחיות הקודש' דאית ליה למימר קאמר ליה... ונקרא 'זולת', על שם שאומרים אצל 'אין אלהים עוד זולתך'"].

18. למקורות המציינים שאין אומרים 'זולת' בראש השנה, עי' להלן, הערה 22.

19. כוונתו לברכת 'אמת ויצבי' כולל פסקת 'עזרת אבותינו'. ראה סידור הרוקח, עמ' שא: "וכן,

ספר קושיות • אות ז

ה

ז. תקשי²³ לך²⁴, למה אומרים "שים שלום" במנחה בשבת ובתענית ציבור²⁵.
תירץ, מפני שקראו בתורה²⁶, וצריך לומר "תורת חיים".
ובתענית ציבור אומר²⁷ "אלהינו"²⁸, מפני שראוי לומר נשיאות י' כפים²⁹.

ז, עמ' רפד; ספר המנהגים (טירנא), ענין ראש השנה, עמ' צד, ובהגהות מנהגים, שם, אות קיא; לבוש, אר"ח, סי' תקפד, סעיף א; מנהגות וורמייזא, עמ' קג, הגהות, אות לה.

23. כל הענין ובאותו סדר מצוי בספר תשב"ץ (עי' להלן, הערות 26, 29), ומשם כנראה מקור חיבורינו.

24. למנהג אשכנז, אמרו 'שים שלום' רק בתפילת שחרית ומוסף, ובתפילות מנחה וערבית - 'שלום רב', פרט למנחה של שבת ומנחה של תענית ציבור, ראה להלן, הערה 26.

25. במנחה של שבת ותענית ציבור, ראה: בבא קמא פב ע"א; מגילה כב רע"ב.

26. כך בספר תשב"ץ, למברג תריח, סי' רלט: "והאי כללא נקוט בידך, בכל עת שקורין במנחה בספר תורה, יש לומר בתפילת שמונה-עשרה 'שים שלום', לפי שיש בו 'תורת חיים ואהבת חסד'". וכך באגודה, מגילה, פ"ג, סי' לד (בשם מהר"ם מרוטנברג); הגהות מיימוניות, סדר תפילות, נוסח ברכת התפילה, אות א. והשווה: סידור הרוקח, עמ' שנט; ספר כלבו, סי' יא, ד"ה 'צבור שלא'; שו"ת מהר"ל החדשות, סי' סא; ספר המנהגים (טירנא), שחרית של חול, עמ' י.

27. שליח-צבור.

28. "אלהינו ואלהי אבותינו, ברכינו בברכה המשולשת...", ואחר כך פסקי ברכת כהנים. שבאשכנז הכהנים נשאו כפיהם רק בתפילות מוסף של ימים-טובים, ובשאר התפילות הראויות לנשיאת כפים (כמו: שחרית שבכל יום ומנחה בתענית צבור), הכהנים לא עלו לדוכן והש"צ אמר: 'אלהינו...' ופסקי ברכת כהנים. עי' הגהות מיימוניות, הלכות תפילה ונשיאת כפים, פי"ד ה"ח, אות ז.

29. כי במנחה של תענית צבור אין חשש שיכרות, ובמקדש היו הכהנים נושאים כפיהם (עי' תענית כו ע"ב). וכך התבאר בספר תשב"ץ, שם (לעיל, הערה 26), ועי' להלן, אות לא, ובהערות שם.

פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמד, עמ' 159, ולנוסח שם הושמטו יותר משתי 'אמת', עיי"ש). וזהו שכותב רבינו, שאין אומרים 'זולת' בראש השנה כדי שלא להשמיט אפילו אחת מששת ה'אמת' שבברכה. מפני כך, בתקופה יותר מאוחרת, כשהפסיקו לקצר ביו"ט ברכת 'אמת ויציב', העיר בעל 'הגהות מנהגים' על הטעם הנזכר כאן: "וקשה, דכל הטעמים האלו, דוקא לאותן מדינות שנוהגין לומר 'אמת ויציב' בקיצור, אבל לדין לא שייך האי טעמא" (ספר המנהגים [טירנא], ראש השנה, הגהות מנהגים, אות קיא, עמ' צד) [משום שלמנהג אשכנז היו שתי ברכות 'אמת ויציב', קצרה וארוכה, הראשונה קבועה לימי חול ושבתות והשנייה לימים-טובים, על כן בשבתות מצוינות בהן נאמר 'זולת' בתוך מטבע הברכה הארוכה, הדגישו כותבי מנהגיהם שיש לומר 'זולת' זה בתוך "אמת ויציב של חול". ראה לדוגמא, מהר"ל (מנהגים), דיני הימים שבין פסח לשבועות, אות ג, ס"ע קנג: "זולתות שבין פסח לשבועות... ובכולם אומרים 'אמת ויציב' דחול"; מנהגי הרב זלמן ענט, אייר, ר"ע קעט: "ואין אומרים 'אמת ויציב' של יום-טוב ל'זולתות' שבין פסח ל'ז' בתמוז"; מנהגים דק"ק וורמייזא, א, מנהג חודש אייר, ס"ע צט: "...ואומרים בכולם 'אמת ויציב' של חול". ועי' שם, הערה 13].

הטעם הנאמר כאן נזכר, בשינויים, בספר חסידים, סי' רנח: "מה שאין אומרים 'זולת' בראש השנה וביום הכפורים, לפי שאנו צריכים לומר 'אמת ויציב' כהלכתו, ויש בו ששה פעמים 'אמת' כנגד ששה פעמים 'אמת' שבבראשית בסוף התיבות... ובראש השנה אומר: 'זה היום תחילת מעשיך', הואיל ותחילת מעשיו הוא, צריכים אנו לומר ששה פעמים 'אמת' שכתוב בתחילת מעשיו. ואילו היינו אומרים 'זולת', היינו מחסרים פעמים 'אמת'". וכך בספר רוקח, סי' ר, ס"ע פח. ועי' ספר המנהגים (טירנא), ענין ראש השנה, עמ' צד; סדר עבודת ישראל, עמ' 216, בהערה [לטעמים נוספים לאי-אמירת 'זולת' בראש השנה (וביום כפור), ראה: ספר חסידים, שם; מהר"ל (מנהגים), סדר תפילות של ראש השנה, אות

ח. תקשי^{טו} לך, למה תקנו לומר "יקום פורקן"³⁰ בלשון ארמי, והאמר רבי יוחנן: כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נזקקין לו (סוטה לג ע"א³¹). תירץ, ציבור שאני. וכן מתרץ הספר³²: הא בציבור וגו'³³.

ט. תקשי¹ לך, למה אומרים "עלינו לשבח" ביום המילה^ח, לאחר המילה³⁴.

בצבור הוא, שהשכינה שורה שם... ודבריו מבוססים על סוטה שם, כהמשך דבריו שם. וכן בפירוש התפילות והברכות, ח"א, עמ' יט-כ [=שו"ת תמים דעים, סי' קפה]. ויש שהקשו ותירצו כך על תפילות ארמיות אחרות, כמו 'מחי ומסי' דסליחות, ראה שבלי הלקט, סי' רפב [במחזור ויטרי (גולדשמידט), א, הלכות שבת, סי' כה, עמ' קצח, תירץ קושיית חיבורינו באופן שונה (אך עי' שם, הערה 5, שיתכן שכוונתו לתירוצ' הנוכחי), ואולי גם בסידור הרוקח, ר"ע תקסא, כיוון לתירוצ' מחזור, עיי"ש היטב. ועי' שו"ת הר צבי, אור"ח, א, סי' סד; שו"ת יביע אומר, שם; שו"ת יחוה דעת, ח"ג, סי' מג].

אמנם עדיין קשה, מדוע לכתחילה תיקנו 'יקום פורקן' בארמית והוצרכו לסמוך על היתר כלשהו כדי לאומרו, היה לגאונים (עי' לעיל, הערה 30) לתקנו לכתחילה בלשון הקודש. ונראה שבסידור הרוקח, עמ' תמא, נזקק לזה: "שתי דיברות שמעו מפי הגבורה ושמונה מפי משה. לכך תיקנו 'סדר קדושה' תרגום ועברי, להודיע שלא תיקנוהו הנביאים והתנאים והאמוראים, אלא תיקנוהו גאונים; וכן 'יקום פורקן מן שמיא'". ורמזו שוב שם, ר"ע תקסא, עיי"ש. וכך הוא בספר המנהגים (טירנא), מנהג של שבת, הגהות המנהגים, אות מב, עמ' כו.

34. כיום, שהמילה מתבצעת לא בסוף תפילת שחרית אלא אפילו מספר שעות לאחריה, נהוג לומר 'עלינו לשבח' אחר הברית בנוסף לזו שאמר כל אחד מהקהל אחר שחרית. וכוונת רבינו למנהג אשכנז למול בסוף תפילת שחרית, היינו, אחרי 'אשרי' ובה לציון גואל' ומזמורים שונים (באשכנז לא אמרו 'פיטום הקטורת'), וקודם אמירת 'עלינו לשבח' של תפילת שחרית. ולכן הוא מקשה מדוע מעכבים את אמירת 'עלינו לשבח' עד לאחר המילה [על כך שלמנהג אשכנז מלו בסוף תפילת שחרית, קודם 'עלינו לשבח', ראה: מנהגי ר"א חילדיק, עמ' 179; מנהגים דבי מהר"ם, עמ' 81 (עיי"ש היטב);

30. את 'יקום פורקן' תיקנו הגאונים, ראה סידור הרוקח, עמ' תמא: "שלא תיקנוהו הנביאים והתנאים והאמוראים, אלא תיקנוהו גאונים, וכן 'יקום פורקן מן שמיא'"; שם, ר"ע תקסא: "הנה זאת התחינה [= 'יקום פורקן'] הוסדה בבבל"; ספר המנהגים (טירנא), מנהג של שבת, הגהות המנהגים, אות מב, עמ' כו: "'יקום פורקן' נתקן בבבל". וכיוצא במקורות נוספים, עי' סידור הרוקח, עמ' תקסא, הערה 6, וש"נ.

31. צוטט להלן, הערה 33.

32. =התלמוד בבלי. ראה להלן, הערה 33 [הכינוי 'ספר' לתלמוד בבלי, מצוי גם בספר חסידים (מק"נ), סי' תתשיב, ס"ע 367, עיי"ש. ואולי ב'הספר' כוונתו לספר אור זרוע המביא ענין זה? (עי' להלן, הערה 33)].

33. עי' סוטה לב סע"א: "אלו נאמרין בכל לשון: פרשת סוטה, וידידי מעשר, קרית שמע ותפילה...". ושם לג ע"א, מקשינן: "ותפילה בכל לשון? והאמר רב יהודה: לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית, דאמר רבי יוחנן: כל השואל צרכיו בלשון ארמי - אין מלאכי השרת נזקקין לו, לפי שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי! לא קשיא: הא ביחיד, הא בצבור" [הענין שאין להתפלל בלשון ארמי, נזכר גם בשבת יב ע"ב, ושם ליתא שבציבור מותר]. וכך נקטו הפוסקים, לדוגמא: רי"ף, ברכות, דף ז ע"א מדפי הרי"ף; ספר האשכול (אלבק), ח"א, הלכות קריאת שמע וברכותיה, עמ' 14; ספר ראבי"ה, ח"א, ברכות, סי' מה; רא"ש, ברכות, פרק ב, סי' ב; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחוה, נתיב ג, ח"ג, דף כ"ד טו"ג; בית יוסף, אור"ח, סי' קא, אות ד. ועי' שו"ת יביע אומר, א, אור"ח, סי' לה, וש"נ מקורות נוספים. וכך נפסק בשו"ע, אור"ח, סי' קא, סעיף ד.

קושיא ותירוצ' זה נזכרו באור זרוע, הלכות שבת, סי' נ, ד"ה 'והא דאמרינן': "והא דאמרינן 'יקום פורקן' בלשון ארמי, וכן 'יתגדל ויתקדש' וכו', אף על פי שאין מלאכי השרת מבינים בזה הלשון, משום

ספר קושיות • אות י

ז

תירץ, לפי שנאמר בו "שלא עשאנו כגויי הארצות", ולכבוד הנער שעודנו גוי-ערל, אין אומרים "עלינו לשבח" עד שנימול³⁵.

י. תקשי^{יט} לך, למה נהגו העולם לקדש אשה בטבעת שאין בו אבן. תירץ, טבעת יש לו שומא, אבל אבן אין לו שומא כלל³⁶. זה הטעם מצאתי באשירי³⁷. ועוד טעם אחר, המקדש אשה בטבעת שיש לו אבן, אין חוששין לקידושין³⁸, כדכתיב

שיראי; מעשה רוקח, הלכות קידושין, סי' קע; שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' אלף קפו; חידושי הריטב"א, קידושין ט ע"א, ד"ה 'והלכתא' (ואינו מסכים לכך); ארחות חיים, הלכות קידושין, סי' יג, ר"ע 55; ספר כלבו, סי' עה (מהדורת ר"ד אברהם, כרך חמישי, עמ' צ-צא); שם, סי' עה (מהדורת ר"ד אברהם, שם, עמ' קא-קב); הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ"ז הי"ח, אות ה; טור, אה"ע, סי' לא; רבינו ירוחם, נתיב כ"ב, ח"א, דף קפב טו"א; אבודרהם, ענין ברכת אירוסין, ס"ע שנט; סמ"ק, מצוה קפג, ועוד.

לכאורה אין כוונת רבינו ב'אבל אבן אין לו שומא כלל' שאבן טובה אין לה שומא כלל, שברוב הראשונים דלעיל נאמר, שסתם בני אדם - פרט לבקיאם - אין יודעים שומתה. אך השווה לשון רבינו לפסקי ריקאנטי, סי' רלה: "ויש אומרים, שצריך ליהרר שלא יקדש בטבעת שיש עליה אבן, מפני שאין שומתו ידועה". וצ"ע.

37. רא"ש, קידושין שם (לעיל, הערה 36). שפסקי הרא"ש מכונים גם 'אשרי' (רק אצל חכמי אשכנז וצרפת, ראה רי"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 424). אמנם מעניין, מדוע רבינו מציין לרא"ש החולק על שיטה זו (ע"י לעיל, תחילת הערה 36) ולא למקורות אחרים המסכימים לה!

38. לא כשיטת אביאסף, מובא בהגהות מיימוניות, הלכות אישות פ"ז הי"ח, אות ה: "נהגו שלא לקדש בטבעת שיש לה אבן, שרוב בני אדם אינן בקיאם בשומת אבנים. וכתב באביאסף, ומיהו, אם קידש - מקודשת". וכשיטת רבינו איתא בתשובות חכמי פרובינציה, סי' כו, אות ב. וגם בספר כלבו, סי' עה (מהדורת ר"ד אברהם, כרך חמישי, עמ' קא-קב): "נהגו כל ישראל לקדש בטבעת שאין בו אבן או מרגלית, שלא תתן לבה אל המרגלית, ותחשוב דהיא שוה דמים יקרים ויהיה הדבר להפך, ונמצאו קדושה קדושי טעות". ובאבודרהם, ענין

מנהגי מהר"ש מנוישטט, סו"ס תנ"ד, עמ' קלח; ספר מנהגים (קלוזנר), סי' קמט, הגה ב, ס"ע קלו: "ביום המילה, אל יאמר אדם 'עלינו לשבח' עד לאחר המילה, שייסיים שליח-צבור הברכה"; מהרי"ל (מנהגים), הלכות יום טוב, אות מה, ס"ע קפה: "והיו מוהלין אחר כל התפילה קודם 'עלינו לשבח', כמו בחול"; שם, הלכות מילה, אות ט, עמ' תעט: "ביום המילה אל יאמרו 'עלינו' עד אחר המילה, שמסיים המוהל הברכה"; ספר המנהגים (טירנא), חודש טבת, הגהות המנהגים, אות מ, עמ' קנ; שו"ת מהרש"ל, סי' ע; לקט יושר, או"ח, עמ' כח; ש"ך, יו"ד, סי' רסה ס"ק כד; לבוש, או"ח, סו"ס קלג (ע"י להלן, הערה 35). וכך גם משמע ממנהגים דק"ק וורמיישא, ב, עמ' סה ועמ' עב-עג, עיי"ש היטב).

35. שלמנהגם, שהתינוק כבר מצוי בבית הכנסת בסיום התפילה (ראה לעיל, הערה 34), לא יאה לומר כנגדו 'שלא עשאנו כגויי הארצות'.

כעין טעם זה נזכר בלבוש, או"ח, סו"ס קלג: "וביום שיש בו מילה, מקדימין לומר הישר היחוד מיד אחר 'סדר הקדושה', לומר עליו קדיש יתום, ולהניח 'עלינו לשבח' אחר שמלו התינוק, כדי לכלול גם התינוק במה שאומרים 'שלא עשאנו כגויי הארצות' וכו'". וכך במנהגי ר"א חילדיק, עמ' 179. ובמנהגים דבי מהר"ם, עמ' 81: "אין אומרים 'עלינו לשבח' עד אחר המילה, לפי שיש בו 'שלא עשאנו כגויי'". ולא ברורה כוונתו.

36. משום כך חיישינן לקידושי טעות, כי האשה תתקדש על דעת ששווי האבן גדול בעוד שבאמת שוויה פחות משחשבה. ע"י רא"ש, קידושין, פרק א, סי' ח (בשם רבינו תם, והרא"ש עצמו חולק עליו!): "אבל שאר דברים, כגון, אבנים טובות ומרגליות, אין בקיאין בשומתן ופעמים שטועין בהן הרבה, צריכין שומא, משום דלא סמכא דעתה. לכך נהגו העולם, לקדש בטבעת שאין בה אבן". טעם זה נזכר במקורות נוספים (בדרך כלל, בשם רבינו תם), ראה: תוס', קידושין ט ע"א, ד"ה 'והלכתא

(דנריס כנ טו): "את בתי נתתי לאיש" - "את בתי נתתי", ראשי תיבות אבן; "לאיש", נוטריקון³⁹ לא יש⁴⁰.

יא. תקשי^כ לך⁴¹, למה נהגו העולם^{כא} להכות העדים בשעת קידושין⁴². תירץ, כי גמרינן 'קיהה' 'קיהה' משדה עפרון⁴³, קיהה בגימטריא קטטה⁴⁴, ואין קיהה בלא קטטה^{כב}⁴⁵. לכן אנו מכים העדים, כדי שיכלה הקטטה בזה⁴⁶.

יב. תקשי^{כג} לך, מנלך שיש ביד הקב"ה עצמו המפתח מן מטר, ופרנסה, ותחיית המתים, וחיה-יולדת⁴⁷. תירץ, אנו לומדים ממפתח עצמו, שהוא ראשי-תיבות: מ' מטר, פ' פרנסה, ת' תחיית המתים, ח' חיה-יולדת⁴⁸.

46. >הערת ר' שמחה עמנואל הי"ו: בכת"י פריס, כי"ח H 148 A, דף 148: "לפיכך נהגו להכות העדים בשעת הנישואין, כדי שתכלה הקטטה". השווה עשר אורות, פיעטרקוב תרס"ז (במהדורה הלא מצונזרת), עמ' 72, סי' כב: "סיפר לי ש"ב ב"ד הרב הצדיק המפור' ח"ק מוה' מאיר שלום זצ"ל, אשר בעת שהלך לעולמו הרה"צ מו"ה מטעילי, בנו של המגיד זי"ע, בחזירתו מהלויית בנו הגיד, בארצות המערב המנהג אצלם שקנין וקידושי אשה לאיש נגמר ע"י שיתן להמיועדת לו מכת לחי בידו עד שיפול שינה, וזהו הקנין. ובוה הלשון אמר: עהר גיט אטראסק אז א צאהן פאלט איר ארויס (=הוא [הקב"ה] נתן לי סטירה והשן נפלה החוצה)". בכתבי הראשונים מצאנו קביעת תקנות או הקלה באי-אלו דינים מחשש 'דליכא כתובה דלא רמו בה תיגרא', ראה לדוגמא: שו"ת הריב"ש, סו"ס טו (מובא בבית יוסף, אה"ע, סי' קנד, אות י); שו"ת מהר"י מברונא, סו"ס צג; שו"ת מהר"מ מינץ, ב, סי' קט, עמ' תקלג, ועמ' תקלד.

47. תענית ב סע"א: "שלשה מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח, ואלו הן: מפתח של גשמים, מפתח של חיה, ומפתח של תחיית המתים... במערבא אמרי: אף מפתח של פרנסה". וכך בבר"ר, עג ד; דב"ר, ז ו, ועוד.

48. ע"י טור, או"ח, סי' קיד: "ומנין תיבותיה [של ברכת 'מחיה מתים'] חמשים ואחת, כמנין תיבות של ארבעה פסוקים שהוסד מהם, והם ארבעה פסוקים שנאמר בהם 'מפתח', ואינן נמסרין ביד אדם, ואלה הן: מפתח של גשמים, ושל פרנסה, ושל תחיית המתים, ושל חיה; וסימניה: מפתח - מטר,

ברכת אירוסין, ס"ע שנט: "והטעם שאין מקדשין בטבעת שיש בה אבן, מפני שאי אפשר שסמכה דעתה על האבן שתשוה יותר משהיא סבורה, והוא להו קדושין בטעות, ואינה מקודשת".

39. ע"י מהר"ל (מנהגים), ליקוטים, אות נז, עמ' תרכה: "נוטריקון, היינו, דמחלקין אותיות התיבה לכמה תיבות, על דרך 'ירט הדרך לנגדי' (במדבר כב לב), דרשינן: יראה ראתה נטתה".

40. רמז זה, בקצרה, מובא בפירושי התורה לר' חיים פלטיאל, דברים שם, עמ' 602; מנהגי ר"א חילדיק, עמ' 181, בשינויי נוסחאות לשו' 41.

41. כל הענין, בשינויים ויותר באריכות, בכת"י אוקספורד-בודלי 378 (קטלוג נויבאוואר), משנת 1300 למנינם, דף 48 ע"ב. למקור זה הפנני ר' שמחה עמנואל הי"ו, ותשואות חן חן לו.

42. משמע, שהקהל היה מכה את העדים. ולא מצאתי איזכור נוסף למנהג מחודש זה, ובכת"י אוקספורד-בודלי, בשינוי חשוב: "לכן נהגו להכות העדים זה את זה בשעת קידושין".

43. ע"י קידושין ב ע"א; שם יא ע"א.

44. = 123. ומעניין שרבינו מגמטר מילה שאינה תנ"כית! דבר נדיר בתקופת הראשונים. שבקידושין שם לא דרשו מילת 'קיהה' הנזכרת בתורה, אלא הקישו את הפסוקים "כי יקח איש אשה" (דברים כב יג) ו"נתתי כסף השדה קח ממני" (בראשית כג יג).

45. ע"י שבת קל ע"א: "כל מצוה שקבלו עליהם בקטטה, כגון עריות... עדיין עושין אותה בקטטה, דליכא כתובה דלא רמו בה תיגרא".

יג. תקשי^{כד} לך, למה אין מתענין בחודש ניסן. תירץ, מפני שבאחד בניסן הוקם המשכן, וי"ב נשיאים הקריבו את קרבנם לי"ב ימים^{כה}, יום לכל שבט ושבט, וכל אחד היה עושה לעצמו יום-טוב. וכן לעתיד לבא, עתיד^{כו} להבנות המקדש^{כז} בניסן, ולקיים מה שנאמר (קהל א ט): "אין כל חדש תחת השמש". לפיכך אין אומרים כל ימי ניסן תחינה, ואין מתענין בו עד שיעבור ניסן, אלא הבכורים מתענין בערב פסח⁴⁹.

יד. תקשי^{כח} לך, למה מתענין הבכורים בערב פסח⁵⁰. תירץ, לפי שהכה הקב"ה כל בכורי מצרים בערב פסח⁵¹, ופסח^{כט} על כל בכורי ישראל⁵², לכן⁵³ מתענין⁵⁴.

טו. תקשי^ל לך⁵⁵, למה מחלפין הכוסות לחתונה⁵⁶.

ומצה, פ"ו הי"ב, אות ל': "והנהגין להתענות, אפילו בוכרא דאימיה, כמו מעשה מכות הבכורות דמצרים. ומיהו גדול הבית לא, דכולי האי לא מחמירין". ונאמר במפורש במקורות אחרים ורבים, ראה לדוגמא טור, או"ח, סי' תע: "הבכורות מתענין בערב פסח. והטעם זכר לנס, שניצולו ממכת בכורות"; מהרי"ל (מנהגים), הלכות ערב פסח, אות ד, עמ' נ: "הבכורים רגילין להתענות בערב פסח משום הנס, שניצולו במצרים"; מגן אבות (מאירי), ענין כג: מנורת המאור (אלנקאווה), פרק ב [תפילה, הלכות חג המצות], עמ' 261; מאמר חמץ לרשב"ץ, אות קד, ועוד [טעם זה נאמר גם על מנהג אחר, עי' ספר כלבו, שם (לעיל, הערה 50), ס"ע רמה: "ונהגו לפדות הבכורות בערבי פסחים... [ו]שמא היה מנהגם בזה, לפי שפדאם ה' ממכת בכורים"].
55. כל הענין, מילה במילה כמעט, בילקוט פרפראות, כת"י, דף 189 ע"ב.

56. בזמן הראשונים, שכבר נהגו לבצע את הקידושין והנישואין באותו זמן ומעמד [לא כמנהג התלמוד, שהפרש ימים - ואפילו שנה! - היה ביניהם, עי' לדוגמא: משנה, כתובות פ"ה מ"ב; מגן אבות (מאירי), ריש ענין ה], הביאו שתי כוסות יין, אחת לברכת אירוסין והשניה לברכת נישואין, כנהוג היום. והוקשה לרבינו, מדוע אין מברכים את כל הברכות על כוס אחת אלא 'מחלפין הכוסות'? [אמנם דע, שאמירת ברכות אירוסין ונישואין על כוס אינו מתקנת חז"ל, אלא ככל הנראה מזמן הגאונים. ראה שו"ת תשב"ץ, ח"ג, ר"ס סה: "לא נזכר בשום מקום מהתלמוד, לא כוס יין, לא בברכת אירוסין

פרנסה, תחייה, חיה". וכך במנורת המאור (אלנקאווה), פרק ב [תפילה, סדר שמונה-עשרה ברכות], עמ' 126. וסגנון הענין מוכיח שהרעיון יצא מבית מדרשם של חסידי אשכנז, כדברי הטור בפתיחת מנין התיבות שבכל ברכה: "דורשי רשומות הם חסידי אשכנז, אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפלות והברכות, וכנגד מה נתקנו" (טור, או"ח, סי' קיג). והשווה סידור הרוקח, עמ' שיט, ובהערה א שם, ודוק.

49. הכל ממסכת סופרים, פכ"א ה"א. ושם נוספו בהמשך אישים נוספים המותרים להתענות בניסן, עיי"ש.

50. כך נפסק בשו"ע, או"ח, סי' תע, סעיף א. מקור תענית הבכורים בערב פסח הוא מסכת סופרים, פכ"א ה"א (עי' אות קודמת, ליד הערה 49 ובה). ויש שכתב היתה נוסחתם בירושלמי, פסחים פ"י ה"א (עי' ספר כלבו, מהדורת ר"ד אברהם, כרך שלישי, סי' נח, עמ' רמ הערה 21, וש"נ; טור, או"ח, ר"ס תע, הגהות והערות, אות א). על-כל-פנים, גם במסכת סופרים וגם בירושלמי לא נזכר טעם התענית.

51. =ליל פסח. עי' שמות יב כט ואילך.

52. עי' שמות יב כג.

53. בכי"ק נוסף בגליון: הם חייבין להתענות בערב פסח (וכך בכי"ד, בגוף הטקסט!). ונראה שזו הוספה מאוחרת, וסוג כתיבת הגליון השונה מכתובת הספר תוכיח.

54. טעם זה נרמז בספר ראבי"ה, ח"ב, פסחים, סו"ס תקכה [=הגהות מיימוניות, הלכות חמץ

תירץ, לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחד.⁵⁷

טז. תקשי⁵⁸ לך, למה נותנים בגדים⁵⁹ של חתן לכלה. תירץ, לפי שנאמר (דברים כז יז): "גדילים תעשה לך", וסמך ליה (שם, פסוק יג): "כי יקח איש אשה"⁵⁹.

יז. תקשי⁶⁰ לך, למה נהגו לפרוס צעיף על חתן וכלה בשעת ברכה.⁶⁰ תירץ, לפי שכל דברי תורה נמשלים לחתן וכלה.⁶¹ ונאמר⁶² (שמות יט יז): "ויתייצבו

ונישואין, ולא במילה..."; ספר הישר (חלק התשובות), סי' מה, אות ה': "ואף על גב דלא מצינו כוס בתלמוד...". וכוונתו על כוס לברכות אלו, עיי"ש.

57. עי' מסכת סופרים, פי"ט ה"ח: "וגמר [=המברך בסעודת החודש] על הכוס ברכת הזימון, אותו הכוס נותנו לאשתו... ומביאין לו כוס אחר, ומברך 'בורא פרי הגפן', ואחריו, 'אשר בעגולה גידל דורשים'. וכן אתה אומר בברכת חתנים ובברכת אבלים, לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחד". ועי' מחזור ויטרי (הורוויץ), ב, סי' תסט, עמ' 588 [=ספר האורה, ב, סי' יא]: "ישאלו לרבי, במקום שעושין אירוסין ונישואין יחד, מהו לברך ברכת אירוסין וברכת נישואין יחד. והשיב רבי, כי הרוצה לעשות כן, אומרים לו: שתה מה שנשאר בכוס. וימזוג כוס שני לברכת נישואין, לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחד, דאין עושין מצות חבילות חבילות". אמנם ממקור זה משמע, שלא היו ממש שתי כוסות כנזכר בחיבורינו, אלא היו מוזגין כוס אחת פעמיים (וכמובן, שאין בכך כל נפקא-מינה מבחינה הלכתית). וכמנהג חיבורינו וטעמו, נזכר במחזור ויטרי (הורוויץ), סי' תע, ר"ע 589 [=ספר האורה, ב, סי' יד]; ספר האורה, ב, ר"ס י; ספר הישר, חלק התשובות, סי' מה, אות ה'; שם, חלק התשובות, סי' מה, אות ח; ספר המנהיג, הלכות אירוסין ונישואין, עמ' תקמב; מרדכי, פסחים, 'תוספת מערבי פסחים', דף לה ע"ד (בתלמוד דפוס ווילנא); ספר תשב"ץ, סי' תצ, עמ' רצט; הגהות מיימוניות, הלכות אישות, פ"ג הכ"ג, אות ס; מהרי"ל (מנהגים), הלכות נישואין, סוף אות ג, עמ' תסו. והשווה גם תוס', פסחים קג ע"ב, ד"ה 'רב אשי'; ספר ראבי"ה, ח"ב, פסחים, סי' תקיב. ונסיים בדברי רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כב, ח"ב, דף קפו טו"א: "אין לברך ברכת אירוסין

ונישואין על כוס אחד, שהן חבילות חבילות... וכן ראיתי המנהג בכל המקומות". אמנם, יש חולקים וסוברים שאין כל בעיה באמירת שתי הברכות על אותה כוס, ראה: תשובות רב נטרונאי גאון, אה"ע, סי' שב [=ספר האשכול (אלבק)], ח"ב, הלכות ברכת חתנים, עמ' 195; ארחות חיים, הלכות קידושין, סי' כא, עמ' 66; ספר כלבו, סי' עה, מהדורת ר"ד אברהם, כרך חמישי, עמ' קיד; תשובות הגאונים (קורנל), סי' נה; רא"ש, פסחים, פרק י, סי' ח (בשם רבינו משולם); מגן אבות (מאירי), ענין ה. 58. השווה ללהלן, אות רסג.

59. נראה שכוונתו למנהג הנזכר בספר תשב"ץ, למברג תריח, סי' תסב, שגם דורשו מסמיכות זו: "מה שנותנין הבגדים לכלה, להראותה שמקיים מצות ציצית, דכתיב: 'גדילים תעשה לך', וסמך ליה 'כי יקח איש אשה'. ונראה לי, שמכאן סמכו בזה המלכות של אשכנז, שלא להתעטף בציצית עד לאחר הנישואין".

60. בשעת ברכת אירוסין [כך משמע ממהרי"ל (מנהגים), הלכות נישואין, אות ג, עמ' תסו, ליד הערות כ-כב, עיי"ש היטב; מנהגים דק"ק וורמיישא, ב, עמ' לג-לד].

מנהג זה נזכר בכמה מקורות, ראה ספר רוקח, סי' שנג, ס"ע רלט (צוטט להלן, הערה 63); מעשה רוקח, הלכות קידושין, סי' קע: "שלווקחין מעיל ומרימין על ראש החתן וכלה..."; ספר תשב"ץ, למברג תריח, סי' תסא: "מה שפורסין צניף על ראש חתן וכלה בשעת הברכה"; מנהגים דבי מהר"ם, ר"ע 82: "נהגו לפרש צעיף על ראש החתן והכלה..."; סמ"ק מצורף, כרך שני, מצוה קפ, אות רה, ירושלים תשלז, עמ' צז [מובא בשו"ת מהר"ם מינץ, סי' קט, הגהות, אות מה, עמ' תקלה]: "שאנו פורסין הצעיף על ראש החתן והכלה בשעה הברכה". וכך היה

בתחתית ההר", מלמד שהקב"ה כפה עליהן ההר כגיגית, על ידי לקבל תורה⁶². לפיכך נוהגים לפרוס צעיף⁶³ על חתן וכלה, מחמת שעושה לו לתורה⁶⁴.

יח. תקשי⁶⁵ לך, למה נהגו למאריס⁶⁶ אשה באצבע⁶⁷ [יותר] משאר אצבעות⁶⁸.

62. שבת פח ע"א; עבודה זרה ב סע"ב.
63. המשפט משובש, וצ"ל: מחמת שעשה כך לתורה.

טעם זה נזכר בקצרה בספר רוקח, סי' שנג, ס"ע רלט: "כשמברכין, לוקחין צעיף ונותנין על ראשם, על שם ויתיצבו בתחתית ההר". והשווה: ים של שלמה (לעיל, הערה 61), ד"ה וימכל מקום נראה לי. בספר תשב"ץ (לעיל, הערה 60), נאמר טעם שונה: "על שם ויתקח הצעיף ותתכס" (בראשית כד סה), דרבקה. ויותר בהרחבה בסמ"ק מצוריק (לעיל, שם): "ומה שאנו פורסין הצעיף על ראש החתן והכלה בשעת הברכה, נראה שגם זה קרוי כניסת חופה, כי 'חופה' לשון כיסוי הוא, על שם: ויתקח הצעיף ותכס" [הובא בשו"ת מהר"מ מיניץ (לעיל, שם); מהרי"ל - מנהגים, (לעיל, שם, ושם צוטט)]. וכך הוא להלן, אות רסד, ושם גם נוסף טעם שלישי, עיי"ש.

64. = להארס. היינו, לקדש.
65. כוונתו לאצבע הסמוכה לאגודל, הנקראת 'אצבע'. על השמות השונים של כל אצבע ואצבע, ראה: כתובות ה רע"ב, וברש"י; מנחות יא ע"א, וברש"י.

66. מנהג זה נזכר בספר רוקח, סי' שנא, ס"ע רלח: "נותן לה טבעת באצבע שני שסמוך לאגודל"; מהרי"ל (מנהגים), הלכות נישואין, אות ה, עמ' תסז: "והיה תוחב לה הטבעת באצבע שאצל האגודל". וכך גם בשו"ת מהר"מ מיניץ, סי' קט, הגהות, אות מט, עמ' תקלז (ושם, הערה 144, הביא כך מספר האסופות, כת"י); נחלת שבעה, סי' יב במחודשים, אות ב; מנהגים דק"ק וורמיישא, ב, ר"ע לו. וראה עוד: שו"ת חלקת יעקב, או"ח, סי' ט; שו"ת רב פעלים, ח"ב, סוד ישרים, סי' א, ושם האריך בנתינת טעמים שבדרך הסוד למנהג זה [עיי' גם תיקוני זוהר, תיקון י, דף כה רע"ב: "כגונא דא, ס בה אתקדשת כלה, וצריך לאעלא לה באצבעא דילה...". אך נראה, שה'אצבע' כאן היא שם כללי לכל האצבעות ולא דווקא לאצבע מסוימת, כי בתיקוני זוהר, תיקון מז, דף פד ע"א, אינו מחייב להכניסה דווקא בזו הנקראת 'אצבע', עיי"ש. ועיי' שו"ת רב פעלים, ח"ב, שם, ד"ה ויעל השאלה הב'].

המנהג הקדום באשכנז, כי בדורות האחרונים נטלו את הקצה המחודד (כעין רצועה) היוצא מה'מטרון' שבראש החתן והניחוהו על ראש הכלה. ראה מהרי"ל (מנהגים), הלכות נישואין, אות ג, עמ' תסז: "מנהג, שנטלין את ה'ציפלי' [=קצה מחודד] מן ה'מטרון' של חתן ומניחין על ראש הכלה, להיות להן לחופה. אכן מהר"י סג"ל בהלולת בתו, נטל שפת צעיפין שקורין 'ענד', והניח עליהן לחופה. ואמר, דזכור לו מקדם המנהג כך, על שם: ויתקח הצעיף ותתכס' (בראשית כד סה), ונשכח ולקחו ה'ציפלי'. המנהג המאוחר נזכר במקורות שונים, עיי' מנהגים דק"ק וורמיישא, ב, עמ' לג הערה 72, והשווה גם למנהג שהזכיר רבי אפרים ב"ר יעקב מבונא, ערוגת הבושם, ד, ס"ע 43 [למנהגים דומים שהיו בכמה ארצות בדורות הראשונים, להניח סודר, טלית או מפה צבועה על ראש החתן והכלה, ראה: ספר המנהגים, הלכות אירוסין ונישואין, עמ' תקמ, ובהערות שם; מנהגים דק"ק וורמיישא, שם, הערה 72, וש"נ].

61. משום שנתינת התורה נמשלה לחתן וכלה, כנגד זה בנישואי חתן וכלה נוהגים כעין מתן תורה. וראה ספר תשב"ץ, למברג תריח, סי' תסד-תסה, המציין מנהגי נישואין רבים הנעשים כדי להדמות למתן תורה, ומסיים (סו"ס תסה): "נקוט האי כללא בידך, כל המנהגים של חתן ושל כלה אנו למדין ממתן תורה, שהקב"ה היה מראה עצמו כחתן נגד כלה, שהם ישראל". ועיי' ים של שלמה, כתובות, פרק א, ר"ס יז.

ועל כך שכל דברי תורה נמשלים לחתן וכלה, ראה משנה, תענית פ"ד מ"ח: "ביום חתונתו" (שיה"ש ג יא), זו מתן תורה; תנ"ב, כי תשא, יב: "ויתן אל משה, ככלותו לדבר איתו בהר סיני, שני לוחות העדות" (שמות לא יח), כנגד שמים וארץ, כנגד חתן וכלה, כנגד שני שושביני..."; תנא"ז, פרשה יט, ר"ע 29: "מיום שנגלה עלי ונתן תורה לעמו, והוא היה חתן ומשה שושבין ותורה כלה...". וראה עוד: מכילתא דרשב"י, שמות יט י; פרקי דר"א, פרק מ; מחזור ויטרי (הורוויץ), סי' רפז, עמ' 311 [=מחזור ויטרי (גולדשמידט), ב, סדר שבועות, עמ' תצא-תצג].

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

פנינים אשר משייתי ממוצולות ים של שמואל
מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א

אמרות ומכתמים, מאמרים שגורים
משלים ומעשיות
גימטריאות ונוטריקונים
מקורותיהם ומקבילותיהם
בסדר א-ב

כרך ראשון

את כל אלה השלמתי וערכתי
בעזר צורדי וקוני
יעקב ישראל סטל

פה עיר הקדש ירושלים תובב"א
בשנת הלל ושבח לבורא העולם לפ"ק

תוכן הענינים

כרך ראשון

1	אב אחד מפרנס עשרה בניו - - -
1	א. אֶזְכוּרִים ראשונים
4	ב. עֲבוּדִים מאוחרים
5	ג. הפתגם בחרוזים
6	ד. הפתגם בשפות זרות
8	ה. סֶבֶת הטבע המובע בפתגם
9	אברח ממך אליך
10	אגג מלך עמלק
10	א. נִזְדַּמְנָה לוֹ שפחה
14	ב. הפך עצמו לבהמה
18	אדם דואג על אָבוֹד דמיו / ואינו דואג על אָבוֹד ימיו
18	א. מקורות ראשונים
20	ב. בדורות הבאים
22	ג. באור הפתגם
23	ד. 'מדרש פליאה'
25	ה. השמוש בפתגם בחיי הקהלה
25	ו. יחס מוטעה
26	ז. מקור הרעיון בראשונים
27	ח. רעיונות דומים
28	ט. פתגמים-אחים ופתגמים-יריבים
29	י. '...מתאוננים, שאין להם במה לחיות...'
32	אדם עולם קטן
37	אהוב סקראט אהוב אפלטון, והאמת אהוב יותר!
49	אורייתא בלא דחילו ורחימו לא פרכת לעילא
50	אות באות
57	אות ף
59	אז מע גיט ניט יעקב'ן, גיט מען עשיו'ן

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

X

- 60 אחדות - ברכה
- 62 אחרי טרחא אתנח ... אחרי דרגא תביר
- 65 אין אומן בלא כלים
- 69 אין חולקין כבד לרב...
- 71 אין טוב בלא רע, ואין רע בלא טוב
- 75 אין מתחילין בב"ד
- 75 א. הרמב"ן ובית מדרשו
- 77 ב. ספר הזוהר
- 79 ג. ראשוני אשכנז וצרפת
- 81 ד. נסוחים נוספים
- 81 ה. רבותינו האחרונים
- 82 ו. באיזה יום נתן להקל
- 84 ז. ב"ד קודש ילבש
- 88 ח. סכום
- 89 ט. חתימה
- 90 אין נביא בעירו
- 97 איש טוב מבשר טוב
- 101 איש עתי
- 104 א'להים בגימטריא הטבע
- 112 אם תעזבני יום, יומים אעזבך
- 112 א. אֲזָכוּרִים ראשונים
- 114 ב. אֲזָכוּרִים נוספים
- 116 ג. פסוק בספר בן סירא!
- 118 ד. פסוק מן המקרא!
- 119 ה. נוסח ופירוש מחודש
- 122 אמן בגימטריא י'הוה + א'דני
- 126 אני אהיה בעזרך והקב"ה תחלה
- 128 אסנת בת דינה, וטעם שמה
- 130 אף-על-פי שאסרו חכמים לכתוב על הספר ...
- אפילו מה שתלמיד ותיק לחדש, כבר נאמר
- 133 למשה בסיני
- 135 אתה עבד לעבדי ...
- 139 באנו מן המלחמה הקטנה ...

XI	תוכן הענינים
143	בהמה בצורת אדם
155	בהמה שקרבה לגבי מזבח, פסקה זוהמתה
158	ביצת בת היענה בבית הכנסת
163	בית הכנסת הי"ג
165	בנין בית הכנסת
168	ברית כרותה ללשון הרע שיתקבל
170	בשמים ממעל ועל הארץ מתחת
178	גאון בגימטריא ששים
178	א. גאון = 60
182	ב. מנין המסכתות
184	ג. טעם לסדר המסכתות
185	ד. סדר הסדרים, וסדר המסכתות בתקון ליל שבועות
188	גד נולד מהול
189	גוררת: $\times$ גוררת $\times$
193	גט - אין אותיות גט רצופות במקרא
195	גיד הנשה נוהג בזכרים ובנקבות
197	גנבא אפוס מחתרתא 'רחמנא' קרי
201	גפן: תתקכו מיני גפן
203	דף אחד ... שני דפים
204	דתן ואבירים - הים נקרע לפניהם לבד!
206	האמת כבד, על כן נושאים מעטים!
208	האמת עד לעצמו
210	האשה ... נתנה לי מן העץ
214	הבטלה - אם כל חטאת
216	הגוף הנגוף
220	הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל
220	א. הדיון על מקור הפתגם
227	ב. מקור הפתגם
230	ג. חציו הראשון של הפתגם
232	ד. פרושו
237	ה. 'היכל' או 'ארון'?
238	ו. 'ספר תורה' הפך ל'ספר'

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

XII

- 239 ז. פתגמים-מקבילים ותולדות פתגמנו
240 ח. חתימה
- 241 הלכה כבית שמאי לעתיד לבוא
245 הללו עובדי עבודה זרה והללו עובדי עבודה זרה
246 המאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא
246 א. המייחסים את האמרה לחז"ל
249 ב. מקורות נוספים לאמרה
251 ג. אין לאמרה מקור בדברי חז"ל
253 ד. מקור לרעיון בדברי חז"ל
261 ה. תמיהות וקושיות מכח האמרה
261 ו. הטעם שמאבד את חלקו לעולם הבא
263 ז. יש לו חלק לעולם הבא!
- 267 המן הגורן או מן היקב?
269 המנורה כנגד התחלות החומשים
274 המקרה לא יתמיד
280 'המשיח אֵלמים ... והמפענח נעלמים'
286 הנשר הגדול
290 העבר אין / העתיד עדיין - - -
299 הר הזיתים
302 הרבה שלוחים למקום
305 הרוצה להוכיח כלתו, מוכיח בתו
310 הרוצה לשקר, ירחיק עדין
318 וידבר על העצים ועל האבנים
325 'וידעתם כי אני ה' אֵלהיכם', זו ברכת המזון
328 זבולון ודינה תאומים
329 'זכור' בים, 'שמור' ביבשה
333 זָמַר
335 חוץ מצא
340 חזור חזור / ואל תצטרך לבלזור
340 א. פתיחה
341 ב. אֲזָכֹרִים ראשונים
343 ג. אֲזָכֹרִים נוספים

344	ד. מקור האמרה בחז"ל?
347	ה. מקורה ב'ספר הקנה'?
351	ו. מועיל לזכרון ועלול להזיק לגוף
354	ז. אישים שהשתמשו ב'בלדור'
359	ח. דמיון הקפה ל'בלדור' לחזוק הזכרון...
361	ט. נוסח האמרה
362	י. חתימה
	יא. נספח: מכתבי-קוראים שנתפרסמו ב'המגיד' בענין
362	ה'בלדור'
366	חרבו של מתושלח
368	ידיעת המחלה - חצי רפואה
370	יהללך זר, ואם לא - פיך!
	יותר מששמרו ישראל את השבת, שמרה השבת את
377	ישראל
381	יש לו מנה רוצה מאתים
383	ישועת ה' כהרף עין
387	ישראל מפרנסים לאביהם שבשמים
390	כ סיון
392	כוס הדמעות
394	כי הוּו חלשי רבנן מגרסיהו - - -
403	כי מ- × תצא תורה
405	כל אָדום - כּוּזב
410	כל גאה שוטה
413	כל דבר שאין בו רוח חיים, זכרהו ונקבהו
413	א. אַזכורים ראשונים
415	ב. היחוס לר' אברהם אבן-עזרא
419	ג. יחוסים אחרים
421	ד. מקורות נוספים
424	ה. החולקים על כלל דקדוקי זה
426	כל הנגעים אדם רואה, חוץ מנגעי עצמו
430	כל התורה שמותיו של הקב"ה
434	כל חזן - שוטה
434	א. המקור הקדום

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

XIV

- 435 ב. בספרי הראשונים והפוסקים
437 ג. אֶזְכוּרִי פתגמנו
438 ד. טעם לשטותו של החזן
441 ה. בדיחות והלצות
443 ו. גימטריאות ונוטריקונים
444 ז. חתימה
446 כל מום - רע!
450 כל עני הוא בעל צדקה
454 כל שאינו אומר דבר בשם אומרו, עובר בלאו
459 כלב - כלו לב
466 כלה וחמותה
474 כמונה מעות
476 לא איברו שבתות וימים טובים אלא לגירסא
478 לא דברים ממיתים ולא דברים מחיים
לא מזגינא רישא אבי סדיא עד דמחילנא לכל מאן
480 דמצער לי
482 לא עביד קודשא בריך הוא ניסא למגנא
486 לוז של שדרה (נסכא; נסכו)
499 למה נקרא שמו חזיר? שעתיד הקב"ה להחזירו לנו
499 א. הדיון על מקור המאמר
501 ב. לשונות המדרשים שבידנו
505 ג. אֶזְכוּרִים ראשונים
509 ד. אֶזְכוּרִים נוספים
512 ה. פְּרוּשֵׁי המאמר
517 ו. יתחדש בו סימן הטהרה השני
525 ז. פְּרוּשִׁים נוספים
529 ח. אינו מדברי חז"ל
537 ט. סְכוּם לשונות המאמר
539 י. חתימה
540 למען השם

כרך שני

- 543 מה הוא חנון, אף אתה היה חנון
- 545 מה שלא יעשה השכל - יעשה הזמן!
- 547 מהרסיך ומחריביך ממך יצאו
- 553 מיום שחרב בית המקדש, נָטַל טעם בשר וְנָתַן בעצמות
- 556 מיטב השיר - כזבו!
- 560 מימי לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת
- 560 א. בעל מלאכה אחת
- 564 ב. מקורות נוספים
- 569 ג. בעל חכמה אחת
- 570 ד. היחוס לחז"ל
- 572 ה. השמוש בסיום הפתגם
- 573 ו. סכום לשונות הפתגם
- 574 ז. פתגמים שנשתלשלו
- 576 מנהג, אותיות גהנם
- 580 מעט מן האמת דוחה הרבה מן השקר
- 583 מעשה אבות יעשו בנים
- 601 מעשה באדם שנכשל בפגולים וחברו ניצול
- 605 מעשה באדם שקידש שָׁדָה
- 607 מעשה ב'גזי': ג'ם ז'ה י'עבור
- 617 מעשה בחצי אוהב
- 623 מעשה במלך לשנה
- 631 מעשה בקדוש לבנה
- 635 מעשה בקללת 'אור החיים' לקראים
- 638 מעשה בר' יצחק חיות
- 643 מעשה בשני אוהבים
- 651 מעשה 'דִּינֹו'
- מפי סופרים ולא מפי ספרים / מפי סופרים ומפי
- 653 ספרים
- 668 מְרָפָז
- 670 'משל הדיוט' ופתגמי החכמים

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

XVI

673	משנה מקום - משנה מזל!
676	נדב ואביהוא נקראו על שם עמינדב ועמרם
678	נוטריקונים
678	בד מוש
682	כותי וילו לג
683	נביו
684	נוטריקונים - פענוחים מוטעים
739	נוטריקונים של דרוש
739	א ב ג ד
740	איל
741	אסטניס
743	אעלה בתמר
745	ארון
750	אתרג
754	בניך
755	התקוששו וקושו
756	ויגש
759	זהב וכסף ונחשת
762	חמוקי
764	חמור
767	חמס
768	לעמל
774	מלבד
775	משיח
777	סתם
778	עמלק
782	עני
783	עצת ה' לעולם תעמוד
787	רבי
789	שד
792	שוטה
793	תשובה
798	נקוד מעל לפסוק
802	נשתייר בקולמוס קימעא והעבירו על ראשו
804	סדורה של תורה
805	סנה - סיני

808	עמוד אש על הקבר
812	עתידיים בתי צדיקים [שבחו"ל] שיבואו לארץ ישראל
814	פרי היום - הלילה
817	פתחו לי פתח כחודו של מחט - - -
820	צֶלֶב-צֶלֶב-צֶלֶב
822	צרת רבים חצי נחמה
830	קבל האמת ממני שאמרה
833	קודשא-ברוך-הוא אוריתא וישראל כולא חד
837	קושי השעבוד השלים
841	קרן הצבי
844	שבעים פנים לתורה
844	א. ספרי ראשונים
847	ב. מקורות חז"ל
849	ג. 'והכל אמת'
850	ד. 'שבעים' לאו דוקא
851	ה. עוללות
853	שבת הגדול
855	שֶׁה - זה
861	שוחד מצוה
863	שוטה אחד ... אלף חכמים ...
866	שוטרים הרבים
869	שֵׁם בן נח
871	שֵׁם מב: בו נברא העולם
872	שמא ימות
880	שמואל הנביא
882	שמעי בן גרא
884	שקר אין לו רגלים
889	ששה בכרס אחד
891	תלמיד חכם מדקדק על פחות משה פרוטה
894	תלמיד חכם מודה בין על האמת בין על השקר
898	תפלה בלא כונה כגוף בלא נשמה

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

XVIII

מפתחות	
מפתח ענינות	903
מפתח אישים	905
מפתח ספרים	923
מפתח פתגמים ובטוים	925
	929

אב אחד מפרנס עשרה בניו - - - ¹

הפרקים:

א. אזכורים ראשונים

ב. עבודים מאוחרים

ג. הפתגם בחרוזים

ד. הפתגם בשפות זרות

ה. סבת הטבע המובע בפתגם

א. אזכורים ראשונים

כתב ר' ישעיה הלוי הורוויץ [שכ?-שצ]: ראיתי מקצת אבות, כשיש להם עושר, בבואם (לימים) [בימים], נותנים לבניהם, לכל אחד, סך גדול, אחר שהם נשואים, ומחזיקים לעצמם כפי שיעוריהם שמשערים שיהיה להם די כל ימי חייהם. זהו שטות גדול! והוא שטות אשר יכול לבוא לידי עבירה גדולה, כי (מה) [מי] יודע מה י(ו)לד יום, אולי יתהפך הגלגל על האב? ואוי לאב שיבא על שלחן בניו, כי הוא דבר שנגד הטבע, והבנים מחזיקים את אביהם והוא עליהם כעול הכבד - - - כי אין רע בעולם כרעה הזו, שאב או אם יסמכו על שלחן בניהם, רע ומר כמות. **שמעתי אומרים דרך הלצה**, כשבא יעקב למצרים הוא וביתו לסמוך על שלחן בנו הצדיק, שהיה מכלכל את כולם, אמר: אמותה הפעם אחרי (ראותך) [ראותי את פניך] [בראשית מו ל']. כלומר, הוא בעיני קשה כמות, שהוכרחתי לבוא לראותך. אמרו **במשל הדיוט**: אב אחד מפרנס עשרה בניו באהבה וברצון, ועשרה בנים לא מפרנסים באהבה וברצון אב אחד שלהם (שני לוחות הברית, שער האותיות, אות ד, ערך דרך ארץ, אמשטרדם תח-תט; במהדורת אמשטרדם תנח, דף סד ע"ב; במהדורת ווארשא תרכ"ג, ח"א, דף מז ע"א). והועתקו הדברים בספרו של המקצר, ר' **יחיאל מיכל עפשטיין**, קצור שני לוחות הברית, שער האותיות (פירדא תנג; במהדורת ירושלים [אחרי תשכה], דף ל ע"א).

1. בפתגם זה עסק **אלעזר בלנקשטיין**, בספרו משלי ישראל ואומות העולם, ערוך בידי **שמואל אשכנזי**, ירושלים תשכד, סימן 1, עמ' 4-5. וכאן הוספנו עליו כהנה וכהנה.

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

דברי שני לוחות הברית, בשם 'שמעתי אומרים דרך הלצה', הפכו למדרש אצל ר' יקותיאל זלמן איטינגא. וזו לשונו: דאיתא במדרש, על פסוק אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך, שעשרה בניס על אב אחד, ואין אב אחד על עשרה בניס. עד כאן (חידושי תורה, פרשת בהעלותך, ברדיטשוב תרע, דף לג סע"ד).

את פתגמנו מביא תלמיד ר' פינחס שפירא מקוריץ [תפז-תקנא] בשם רבו: וגם שמעתי ממנו (מר' פינחס מקוריץ) פעם אחרת, כי מה שהאב נותן לבנים הוא בחינת אור ישר, שהוא רחמים, ומה שהבנים נותנים לאב הוא בבחינת אור חוזר, שהוא דין. על כן אמרי אינשי, כי אב אחד יכול לפרנס יוד בניס, ועשרה בניס אינם יכולים לפרנס אב אחד (מדרש פנחס, סוף סימן ט, לבוב תרלב; במהדורת לבוב תרנו, דף ג סע"ב).²

נסוח אחר אנו מוצאים אצל ר' אליעזר פאפו [תקמו-תקפח]: והן אמת, שקשה לאב ואם להיות נצרכים לבנים. וכבר אמרי אנשי: אם אב מפרנס לעשרה בניס – שוחק האב, שוחקים הבנים. ואם עשרה בניס מפרנסים לאב – בוכה האב, בוכים הבנים. אבל חובה מוטלת על הבן לפייסו בדברים טובים, כי זה עיקר מצות כבוד אב ואם (פלא יועץ, ערך קרובים, קושטנדינה תקפד; במהדורת תל-אביב תרסג, דף רסה ע"ב).³

פתגמנו שגור בפי כל, מן הזמנים הקדומים ועד ימינו אנו, בכמה לשונות ובנסוחים שונים (עי' להלן). לפיכך נראה, כי ר' ישעיה הלוי הורוץ ור' אליעזר פאפו שמעו את הפתגם בסביבתם, הראשון שמע אותו בלשון אשכנזית-יהודית (יידיש-דייטש)

2. קודם למדרש פנחס נדפס קונטרס נופת צופים (בנספח לספר קודש הלולים, לר' אהרן שמואל כ"ץ, לבוב תרכה), שהוא "כתב יד קודש מהצדיק הקדוש וכו' וכו' מוה' פנחס מקאריץ אשר היה ספון וטמון בחביון עוז שנים כבירים", וכבר נמצאו הדברים שם, בסימן קעא.

3. באידיש הסיעו פתגם זה בלא סך הבנים לענין מתנה: אז דער טאטע שענקט דעם זון, לאכען ביידע; אז דער זון שענקט דעם טאטען, וויינען ביידע (איגנץ [יצחק] ברנשטיין, יידישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, ורשה [קרקוב] תרסח, מספר 1633). ותורגם לעברית בחרוז: כשהאב נותן מתנה להבן, שניהם המה שמחים / כשהבן נותן לאב, שניהם בוכים (חיים שלמה סמט, השפעת ספרותנו העתיקה על פתגמי העם, ורשה תרצה, מספר 705).

והשוה אפרתי, א זעקסטער וועלט-טייל, ח"ג, עמ' 85: אזוי, אזוי, קינד מיינס, דאס אלטמאדישע ווערטל איז נאך גילטיק ביז היינטיקן טאג: אז עלטערן געבן קינדער, זענען ביידע צדדים צופרידן. און טאמער חלילה מאכט זיך פארקערט, אז קינדער דארפן געבן עלטערן, זענען ביידע צדדים אומצופרידן ... דאס איז א כלל אויף אייביק.

אף בערבית מוכר הפתגם בצורה זו. ראה יצחק יהודה, משלי ערב, מספר 1871: בתת האב לבן – שניהם שמחים / ובתת הבן לאב – שניהם נאנחים.

ותרגמו ללשוננו הקדושה. וכן עשה השני אשר שמע את הפתגם בלשון לאדינו (ספרדית-יהודית) ותרגמו לשפת עבר.

ואכן, בַּחֲפִיזָהּ, היא השפה הספרדית-היהודית שהיתה מדוברת בקרב היהודים בצפון מרוקו ויסודה בלשון הדבור של היהודים בספרד שלפני הגרוש, מצאנו פתגם הקרוב בנסוחו לזה של ר' אליעזר פאפו (אלא שנעדר ממנו סכום הבנים), ותרגומו: כאשר האב נותן לבן, צוחק האב צוחק הבן; כאשר הבן נותן לאב, בוכה הבן ובוכה האב (פעמים, חוברת 93 [סתיו תשסג], עמ' 109, מספר 51).

המקור הקדום ביותר לפתגמנו הוא ספרו של ר' זליגמן אולמא גינצבורג, אשר הגיה בדפוס את ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש (האנוואה שע), ובאותו מקום ובאותה שנה הדפיס את הספר מראה מוסר, דער צוכט שפיגל, אוסף משלי מוסר וחכמת חיים, מהם בעברית ומהם בארמית, ובצדם מקבילות באשכנזית.

בשעתו, זה למעלה מיובל שנים, היתה לנגד עיני המהדורה המשובחת שיצאה בשנת תע"ו בעיר אויביבאך [=אופנבך] ומשם העתקתי את הנוסח הבא: איין פאטר טוט צעהן קינדער דער ציהן / אי זיך צעהן קינדער איין פאטר נערין במיהן. ובתרגום לעברית: אב אחד יגדל עשרה בנים עד שעשרה בנים יטרחו לפרנס אב אחד!

אמנם ניתן לראות את הרעיון במסכת סוטה, מט ע"א: היינו דאמרי אינשי: רחמי דאבא אבני, רחמי דבני – אבני דהוו ליה.

השואה גם דברים רבה, ז יא: כיון שנטה משה למות ולא בקשו עליו רחמים שיכנס לארץ. כנס אותן והתחיל מוכיחן. אמר להם: אחד פדה ששים רבוא בעגל, וששים רבוא לא היו יכולין לפדות אדם אחד? ... אמר להם: אי אתם זכורים כל מה שהנהגתי אתכם במדבר?!

אף כי פתגמנו מצוי במקורות רבים, הריהו נפוץ במיוחד על-ידי ספר שני לוחות הברית. יש שצטטוהו משם במדויק, ויש שהביאוהו בשנויים גדולים או קטנים⁴. אחרים יחסוהו לספר שקוצר ממנו – קצור שני לוחות הברית!⁵

4. הרי כמה דוגמאות:

ר' אברהם פלאגי [תקע-תרנט], אברהם אנכי, ח"ב, לתהלים קכח ג, אזמיר תרמט, דף צו ע"ב: מה שכתב השל"ה ... ושזה משל הדיוט: אב אחד מפרנס יוד בנים באהבה וברצון ויוד בנים אינן מפרנסים באהבה וברצון לאב אחד שלהם. [ר' שמואל ירושלמי (קרויזר), בילקוט מעט לועז לתהלים שם, ירושלים תשמ"ד, עמ' רנד, מעתיק את הדברים בלשונו הוא: כמו שאומרים הבריות: אב אחד יכול לפרנס י' בנים, ואין י' בנים יכולים לפרנס אב אחד.]

אלפא ביתא תנ"תא דשמואל זעירא

ב. עבדים מאוחרים

והרי מקורות מאוחרים (בסדר כרונולוגי) המביאים את פתגמנו, כל אחד בסגנונו הוא:

1. אב אחד יחיה עשרה בנים, ולא עשרה בנים אב אחד (ביאור יהודה ליב בן-זאב לחכמת יהושע בן סירא, לג יח, וינה תקפח).
2. אב אחד מכלכל את עשרת ילדיו, ואין עשרה ילדים מכלכלים את אביהם היחיד (שמואל אפרים טיקטין, אמרי בינה, ירושלים תרס"א, עמ' 11).
3. וכמאמר משל המדיני, שאב אחד בנקל לו להשיא לחופה גם עשרה בנים, אבל לו צריכים עשרה בנים להשיא את אביהם ולהכניסו לחופה, אז היה יושב עד שילבין ראשו (ר' גדליהו סילברסטון, כסף נבחר, ח"ב, סט' לואיס תרפ"א, עמ' 27).
4. וכפתגם ההמון, כי נקל הוא לאב לפרנס ולכלכל עשרה בנים, וקשה לעשרה בנים לפרנס אב אחד (ר' מרדכי דוקטור, דרשות ונאומים, ח"א, ניו-יורק תרפ"ב, עמ' 210).
5. כמאמר העולם: נקל לאב לישא עשרה בנים, מעשרה בנים לישא אב אחד. אף שהוא נגד השכל, שהיה ראוי להיות להיפך, שהבנים מקבלים השפעה והאבות הם המשפיעים, אך כן גזר יציר הטבע (ר' יצחק ולטמן, שיח יצחק, ח"א, ניו-יורק [תרפ"ו], דף סג ע"א).
6. אם עשרה בנים לך, עשרים ידיים מוכנות לקחת ממך; לתת לך – מי יודע אם אחת מהן (מרדכי ברנדשטטר, הדואר, ו [תרפ"ו-תרפ"ח], דף 245 ע"ב).

ר' מרדכי דוב אידלברג, חזון למועד, חזיון יב, ניב ב, ביאליסטוק תרפ"ג, עמ' רכז, כותב: דידוע מה שכתב השל"ה הקדוש: דאב אחד יכול לכלכל כמה בנים, וכמה בנים אינם יכולים להחזיק אב אחד.

ר' אהרן הימן, אוצר דברי חכמים ופתגמים, תל-אביב תרצ"ד, דף 1 ע"א, בשם של"ה: אב אחד מפרנס עשרה בנים באהבה, ועשרה בנים לא מפרנסים אב אחד. וממנו העתיק ר' צבי לרינמן, בספרו אספי צבי, אות א, בואנוס איירס תשי"ג, דף 9 ע"א.

וכתב ר' אלכסנדר זיסקינד הורוויץ, פתגמי חז"ל בחרוזים, ערך אב, ניו-יורק תש"ג, עמ' 17: אב אחד מפרנס עשרה בנים, ועשרה בנים אין מפרנסים אב אחד (של"ה, אות ד).

5. ראה בלנקשטיין (לעיל, הערה 1), מספר 1, סעיף ב. וטעות גוררת טעות. אדיר כהן (אנציקלופדיה למימרות ישראל ואומות העולם, תל-אביב תשי"ח-תש"כ, סימן 59) מיחס את הפתגם לקיצור שלחן ערוך!

7. הלא יודעים אנחנו, שבלתי כבד לאב אחד לפרנס עשרה בניו, ולעשרה בניו קשה כקריעת ים סוף לפרנס אב אחד (ר' אלעזר מאיר פרייל, במאמרו 'נסיגות' הנדפס בהפרדס, חלק ג, חוברת ט, כסלו תרצ, דף 23 רע"א).
8. אב אחד יכול לפרנס עשרה ילדים, אבל עשרה ילדים אינם יכולים לפרנס אב אחד (אברהם שטאל, פתגמי עדות ישראל, תל-אביב תשל"ה, סימן 2164. נוסח יהודי צרפת)⁶.
9. מדוע, שואלת אותי שכנתי לחדר בערבו של יום, יכולה אמא אחת לגדל עשרה ילדים, ועשרה ילדים אינם יכולים לטפל באמא אחת? (תוספת לגליון המודיע, כד באדר תשנ"ד, עמ' מו, מדור הבית שלנו: מכתבים מבית האבות).
10. ידועה אמרת העולם, אשר אבא אחד יכול לגדל עשרה בניו, ואילו עשרה בניו אינם מסוגלים 'לגדל' אבא אחד. מי שלא טעם את הטעם הלא-קל של 'צער גידול הורים' אשר לעת זקנה אין להם את הכוחות והמוחות 'לגדל' את עצמם - לא יבין זאת לעולם (תוספת לגליון המודיע (2), ה בשבט תשנ"ט, עמ' יב).

ג. הפתגם בחרוזים

גם משמשו בפתגמנו ידיהם של בעלי השיר, ועשוהו בחרוזים. הרי כמה דוגמאות, בסדר כרונולוגי:

- עשרה בניו אין לאל ידם לכלכל נפש אביהם / והוא באחד יפרנס כולם, ויושיט אכלם לפיהם (מרדכי ויסמן-חיות, אסם בשם, פרק ע, סעיף לב, הוצאה שמינית, וינה תרע"ג, ס"ע 20).
- אב אחד הספיק יכול - לעשרה בניו / ואין עשרה בניו לאב אחד - הספיק יכולים (י' בן-ציון נימרק, ספר המשלים, ורשה [תרפ"ח], עמ' 96).
- ידי אב אחד לעשרת בניו העניקו / ובאביהם האחד עשרת בניו לא החזיקו (עקיבא גולנפול, לקסיקון הפולקלור העברי, קאונס-נויורק תרצ"ז, מספר 271).
- אם עשרה בניו לך - עשרים ידיים מוכנות לקחת ממך לא-מעט / לתת לך - איני יודע אם יש מהן אחת (משה יצחק וולך, משלי-עם בחרוזים, חלק ה, תל-אביב תש"ח, מספר 838. נטל נסוחו של ברנדשטטר [לעיל, פרק ב, סעיף 6] והפכו לחרוז).
- ראה גם להרב ישראל דוד הרפנס, בספרו ויברך דוד, על הלכות כבוד אב ואם, הקדמה, ברוקלין תשס"ח, עמ' כח: גם מפורסם מימרת העולם: אם יש להאב ממון אז מחמתיה יש גם לבנו ממון (שהאב יחלק מן ממונו לבניו). אבל אם יש להבן ממון, אכתי מחמת זה אין להאב ממון (שהבן אינו נותן מן ממונו לאביו).

ד. הפתגם בשפות זרות

פתגמנו ידוע בכמה שפות: רומית⁷, אנגלית⁸, צרפתית⁹, גרמנית¹⁰, ערבית, ואידיש. והרי לשון פתגמנו בשפת בני ערב:

1. **משל ערבי**: אב ואחד רבי אלף ולד. ואלף ולד מא רבו אב ואחד (יצחק יהודה, משלי ערב, מספר 1). ותרגומו: אב אחד רבה [=גדל] אלף בניס, ואלף בניס לא רבו [גדלו] אב אחד (שם). ויוסף יואל ריבלין מתרגם: אב אחד גידל אלף ילדים, ואלף ילדים לא גידלו אב אחד ('פתגמים בלשון תרגום', רשומות, סדרה חדשה, ב [תשנ], עמ' 209, מספר 53).

ביידיש רבו הנסוחים:

2. איין טאטע צעהן קינדער דערנעהר / אבער צעהן קינדער איין טאטען – איז צו שווער (איגנץ [יצחק] ברנשטיין, יודישע שפריכווערטער און רעדענסארטען, ורשה [קרקוב] תרסח, מספר 1636). ובתרגום לעברית: אב אחד מכלכל עשרה בניס, ועל עשרת בניס תכבד כלכלת אב אחד (טוביה פסח שפירא, משל הקדמוני, פילדפיה תרפה, סימן לב, סעיף 1). תרגום אחר: אב אחד יכול לפרנס עשרה בניס, ברם לעשרה בניס – יקשה לפרנס אב אחד (חיים שלמה סמט, השפעת ספרותנו העתיקה על פתגמי העם, ורשה תרצה, מספר 706).

3. איין פאטער קען אויסהאלטן צען קינדער; צען קינדער קענען איין פאטער ניט אויסהאלטן (עקיבא גולנפול, שם). וכבר נדפס נוסח זה נמצא באידישע פאלקס ווערטלאך, ניו-יורק 1921, מספר 283.

4. - - - ומכאן [משל"ה] פתגם חד וחריף השגור בפי העם: איין טאטע קען אויסהאלטען צעהן קינדער, און צעהן קינדער קענען ניט אויסהאלטען איין טאטען (ר' יעקב משה פלדמן, ארשת שפתינו, ח"ד [אותיות ל-מ], ברוקלין תשלב, ס"ע ט).

7. ראה בלנקשטיין (לעיל, הערה 1), סעיף כ.

8. ראה בלנקשטיין, סעיף יד.

9. ראה בלנקשטיין, סעיף כא.

10. ראה בלנקשטיין, סעיפים יא-יב, כב. והנה נוסח נוסף בגרמנית שנעלם ממנו: Ein Vatter Kan Ehe Zehen Kinder Erneren, Dann Zehen Kinder Einen Vatter (קרל פרידריך וילהלם ונדר, IV, 7051, 27). בלנקשטיין לא ראה, כנראה, אלא את שני הכרכים הראשונים מספרו של ונדר.

5. איין פאטער קען גענוגן טאן צען זין, און צען זין קענען נישט גענוגן טאן איין פאטער (י' **בן-ציון נימרק**, ספר המשלים, ורשה [תרפח], עמ' 97, סימן 8; תרגומו לעברית הובא לעיל, פרק ג, מספר 2).

6. ויש שהקפידו על החרוז גם בשפת היידיש. כן כותב ר' **אלכסנדר זיסקינד הורוויץ**: איין פאטער שפייזען צעהן קינדער וועט ער / און צעהן קינדער, שפייזען איין פאטער שווער (פתגמי חז"ל בחרוזים, ערך אב, ניו-יורק תשג, עמ' 17).

יש שהסיעו את הפתגם מן האב אל האם!¹¹

7. איין מאמע קען צעהן קינדער צופרידען שטעלען, אבער צעהן קינדער ניט איין מאמע (**אינגן ברנשטיין**, מספר 2103). ובתרגום לעברית: אַם אחת בכחה להשביע רצון עשרה בנים, אבל עשרה בנים לא ישביעו רצון אַם אחת.

8. נוסח אחר: איין מאמע קען אויסהאלטן צען קינדער, און צען קינדער קענען ניט אויסהאלטן איין מאמען (**ש[למה] בוסטומסקי**, ביים קוואל, וילנה 1920 [תרפ], דף [117], ראש ע"א).

ויש שלא הפלו בין האב ובין האם, וכללו בפתגם את שניהם.

9. ראה אילוסטרירטע וועלט וואך, גליון 534 (יא באלול תשכה), סוף עמ' 14: נישט נאר מיר, נאר אונדזערע עלטער-עלטער זיידעס פון שלמה המלכס צייטן, האבן שוין געוואסט פון דער טרויעריקער דערפארונג אז איין טאטע אדער מאמע קען אויסהאלטן צען קינדער, אבער צען קינדער קענען נישט אויסהאלטן איין טאטן. אדער איין מאמען. **זיי קענען נישט ווייל זיי ווילן נישט**.

לסכום. בכל הנסוחים העבריים מופיע המספר עשרה בנים. כך גם במרבית הנסוחים בשפות אחרות, אלא שבהן יש גם מאה בנים¹² ואלף¹³, אבל מצאתי נוסח בלתי ידוע, שמופיע בו המספר שבעה: זאגט דאך דערויף דאס פאלק אפילו א ווערטעל, אז א טאטע קאן אויסהאלטען זיבען קינדער, און זיבען קינדער א טאטען – נישט (ה' **אקרמן**, דער טאג-מארגען זשורנאל, 8 ביולי 1962, דף 12 ע"א).

11. וראה גם לעיל, פרק ב, סעיף 9.

12. ראה **בלנקשטיין** (לעיל, הערה 1), סעיף כח.

13. **בלשון ערב**! עי' לעיל בפרק הנוכחי, סעיפים 1-2.

ה. סבת הטבע המובע בפתגם

בנוסף לטעמו הקבלי של ר' פינחס שפירא מקוריץ (עי' לעיל, פרק א), מצאתי שני טעמים נוספים לסיבה, שכך הנהיג הבורא את טבע האב והבנים.

ר' מאיר יואל ויגודר [תרסו-תרצג] כותב: שאלו לחכם אחד: מדוע יקל לאב אחד לכלכל ולפרנס כמה בנים, ולכמה בנים יכבד לפרנס אב אחד? והשיב, כי אם הבנים יפרנסו לאבותם - מצוה קא עבדי, על כן שולט בהם היצר הרע, ואינו מניחם לקיים מצוה זו. אבל האב יפרנס לבניו רק ברשות, לכן אין היצר הרע שולט בו (דברי חכמים, ח"א, סימן פא, ירושלים תרעט).

טעם אחר מביא ר' שמאי גינזבורג, בספרו אמרי שמאי, ח"ג, פרשת ויגש, סימן תקעא, ירושלים תשלט, עמ' רז: - - - וכתוב בספר תולדות רבי יחזקאל לנדא, בעל מחבר שו"ת נודע ביהודה, טעם לדבר, משום שאדם הראשון דאג ליוצאי חלציו ולא לאביו, לכן זה הושרש בטבע של אדם שהורים יכלכלו בניהם. עכ"ל. ואיני יודע לאיזה ספר כיון. בספר מופת הדור, לר' יקותיאל אריה קמלהר, פיטערקוב תרצד, אין זכר לזה!

נחתום במעשה העולה מהמציאות המשתקפת מפתגמנו.

ר' יהודה זלוטניק (אבידע) מספר בשם מרדכי ליפסון: פעם בא אב זקן אחד להרבי מקוצק, והקביל לפניו: רבנו, אוי לי, שכך עלתה לי בזקנותי. כל ימי נתתי נפשי על בני. כמה טרחות טרחתי וכמה יגיעות יגעתי עד שגדלו ובאו לבין הבריות, ועכשיו, כשזקנתי ואין בידי לפרנס עצמי, אין אחד מבני מרחם עלי.

תנוח דעתך, אומר לו רבי מנדלי, דרכו של עולם בכך. צא ולמד. כשעצר יוסף את בנימין נגש אליו יהודה והתחיל מגלגל רחמיו על יעקב אביו: והיה כראותו כי אין הנער, ומת [בראשית מד לא]. לכאורה, הרי עשרה בנים היו לו, לבנימין, ומפני מה לא גלגל יהודה רחמים עליהם, שלא יעמדו בצערם על העדר אביהם? מכאן, שאב נותן נפשו על בנו, ואין בן נותן נפשו על אביו (מדרש המליצה העברית - אמרי חכמה ואמרי אינשי, ירושלים תרצח, עמ' [9]).

יהללך זר, ואם לא - פיך!

במשלי כז ב: יהללך זר ולא פיך. נכרי ואל שפתיך.

והנה, בהכוכב (מאסף תלמודי בעריכת יצחק שטערנהעלל), שנה א, חוברת ב (ברוקלין, חנוכה תשיב), דף 20, סוף ע"ב, סימן ז, נְתָנָה תשובת העורך לאחד השואלים: הלשון יהלל(ו)ך זר, ואם לא - פיך, **לא נמצא בדחז"ל**. רק בשו"ת בית דוד מצא מקורו בתשו' הרשב"א, סי' פ"א [צ"ל: פד]. ואני [העורך] בהערותי על ס' זה [בית דוד] ציינתי לדברי הזה"ק, פרשת בלק, קצ"ג ע"ב. עכ"ל העורך¹.

וזה לשון הגרז"ו ליטר, בשו"ת בית דוד השלם (סימן קעו, ירושלים תשס, דף 167, סוף ע"א): ומה ששאל מקור המאמר השגור בפי העולם: יהללך זר, ואם לא - פיך! וחפש ולא מצא. אודה ולא אבוש, שגם אני לא ידעתי. זאת ראיתי בשו"ת הרשב"א (ח"א, סימן פד) שכתב, וז"ל: והיינו דאמרי ליה לרב פפא מה שמך. א"ל: רב פפא. ושאלו: והא כתיב יהלל(ו)ך זר ולא פיך. ואמרו: והא אין זר - פיך. עכ"ל [הרשב"א]. וכן הובא מאמר זה בספר כפתור ופרח (פרק מד). ובודאי הוא נמצא באיזה מקום ממדרשי חז"ל. עכ"ל הגרז"ו ליטר.

ושם, ר"ע קנג, נדפסה הערת "הגאון רבי יצחק שטערנהעלל זצ"ל": מה שכתב בסי' קעו, דלא ידע מקור המאמר השגור בפי העם יהללך זר, ואם לא - פיך, הנה כבר שמעתי שמקורו טהור בזוה"ק, פרשת בלק, קצ"ג ע"ב. עכ"ל הערתו.

ואולם, על אף שאכן נזכר פרוש הלצי זה בזוהר, שם (קצג סע"ב), הוא דוחה פרוש זה! וזו לשונו: בספרא דחכמתא דשלמה מלכא הכי אמר: תלת סימנין אינון ... סימן דלא ידע כלום - שבוחי ... והא כתיב: יהללך זר ולא פיך, ואם לא זר - פיך! לאו הכי. אלא אי לא הוי מאן דאשתמודע לך, אפתח פומך למללא באורייתא ולאודעא מלי קשוט באורייתא, וכדין פתיחו דפומך באורייתא, ישבחון מילך וינדעון מאן אנת² - - -

1. את הערותיו לשו"ת בית דוד כבר פרסם בהמשכים בירחוננו הכוכב, שהוציא לאור במונקאטש (ולאחר מלחמת העולם השנייה, המשיך להוציאו בברוקלין), ראה: שנה א, חוברת ד (תרצה), סימן לא, דף לב ע"א-ע"ב, ושנה ב, חוברת ב (ניסן תרצו), סי' מט, דף יד ע"א - טז ע"א. וההערה הנוכחית נדפסה בסימן מט, סעיף כט, דף טו ע"ב.

2. והם-הם דברי ר' יהודה החסיד [ד'תתקי?-תתקעז], בספר חסידים, מהדורת ר"ר מרגליות, ירושלים תש"ז, סימן שכח: יהללך זר ולא פיך. אם בא לעיר שאין מכירין אותו

כלומר, פירוש המקרא לדעת הזוהר: יהללך זר, ואם לא זר – פיד, פתח פיד בדברי תורה, ובכך ידעו מי אתה³.

אכן, כבר העיר ר' יהודה ליב זלוטניק (אבידע)⁴, שזוהר חדש (מדרש רות, מהדורת ר"ר מרגליות, ירושלים תשי"ג, דף פ סע"ד – פא ע"א) מסכים לפירוש הלצי זה! וזו

שהוא חכם, אם ישתוק ולא ידבר תורה, יתנו לו כמו לאחד מעמי הארץ הריקים, ולא יתנו לו כי אם מעט. לא יוכל לדבר לבני העיר לומר: אני אותו תלמיד פלוני. אלא ידבר עמהם דברי תורה, וממילא ידעו מה שיש בו.

על מקבילות בין תורת חסידי אשכנז לספר הזוהר, ראה: י"מ תא-שמע, הנגלה שבנסתר: לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, מהדורה שניה, תל-אביב תשס"א, בשני הפרקים הראשונים, ובמיוחד בעמ' 29 (סעיף ה), עמ' 30 (סעיפים ט, יב, יד), עמ' 32 (סעיפים: כב, כג), עמ' 36-37 (סעיף כח), עמ' 48-49, ס"ע 65, עמ' 67, עמ' 69, עמ' 124 (הערה 83), עמ' 126 (הערה 84), ועמ' 130 (הערה 118).

אמנם ר' יהודה החסיד מתיר לאדם לשבח את דרכיו, כדי שילמדו ממנו. ראה ספר חסידים, סימן טו: כבר אמרנו, שלא ישבח אדם בענוה שלו, שנאמר: יהללך זר ולא פיד. ואם רוצה לשבח עצמו לתלמידיו ולחבירו, כדי שילמד מדרכיו – יכול הוא לשבח את עצמו. כמו שאמר דוד – - - וכן מצינו אותו שהגיד לתלמידיו, במה האריך ימים. עכ"ל. וכן כותב תלמידו, ר' אלעזר מוורמייזא [הרוקח; ד'תתקכ"ב-ה'ב?], בסודי רזי, ח"א, פתיחה, מהדורת ר' אהרן איזנבך, ירושלים תשס"ו, דף ט רע"ב: ואל יהנה לבו בענותנותו שישבח את עצמו, שנאמר: יהללך זר ולא פיד. אלא לחבירו ולתלמידו שילמד מדרכיו, אז יוכל לשבח את עצמו – - -

3. וכן הבין את דברי הזוהר, ר' ישראל בר' בנימין מבלזיץ [בערך שס – אחרי תיד], בספרו ילקוט חדש, ערך תורה, סימן פג (לובלין תח; במהדורת בני-ברק וניו-יורק תשס, דף שעט ע"א): יהללך זר ולא פיד. פירוש, יהללך זר, ולא, רצה לומר, ואם אינו מכיר אותך שום אדם – פיד. רצה לומר, פתח פיד לדבר בדברי תורה ויכירו אותך. אבל לא שישבח האדם את עצמו.

ושמא בדרך זו פירש את הכתוב ר' זכריה בר' סעדיה אלצאהרי [כתב את ספרו בין השנים שכתב-שלט], הנותן בפי מרדכי הצידוני, אחד מגבורי מחברותיו, את הדברים האלה: אמר מרדכי הצידוני: אחרי ראותי הפלגת אבנר בקינתו / וכל מעשה תקפו וגבורתו, צהבו פני ואורו עיני ... ושבתתי אבנר על מיטב שיחו ... ואומר לו: ומי כמוך חשוב ויקר וחכם ובעל לשון / ולך יאתה להיות נצור כאישון. ועתה, הראיני פעולתך / מה תהיה שארית לאחריתך. ואם אמר הקמ"ש, זכר צדיק לברכה: יהללך זר ולא פיד. אם אין זר, מה תעשה? / התרצה להיות למשסה – - - (ספר המוסר, מחברת מה. נדפס על ידי חיים ברודי, מטמוני מסתרים, ח"א, קראקא תרנ"ד, ס"ע 23 – ר"ע 24).

4. במאמרו מסיב ל'היינו דאמרי אינשי', בנרות שבת, כרך ד, קונטרס פח (י באלול תשנ"ו), עמ' צט.

אלפא ביתא תנ"תא דשמואל זעירא

לשונו: עיר קטנה [קהלת ט יד], דא אורייתא ... ובא אליה מלך גדול וסבב, דא סמא דמותא דסבב לה. ומצא בה איש מסכן, דא דוד. חכם, דא שלמה המלך ע"ה - - - ואי תימא, דשלמה מלכא כל כך משבח גרמיה וקרא איהו על נפשיה חכם? ... אלא הואיל ולא איתא אחרא דיימא ליה.

וזו לשון הרשב"א [ד'תתקצה-ה'ע], בתשובות, ח"א, סימן פד [=ח"ו, סימן יח⁵]: שאלת עוד. הא דאמרינן [בנדרים סב ע"א]: אמר רבא. שרי ליה לאיניש לאודועי נפשיה באתרא דלא ידעין ליה - - - תשובה. יש דברים שתלמידי חכמים נוהגין לכבוד תורה - - - ויכבדו תורתו. והיינו דאמרו ליה לרב פפא: מה שמך? אמר להו: רב פפא. ושאלו: והא כתיב יהלך זר ולא פיך. ואמרו: והא אין זר - פיך!

ממנו העתיק, כנראה, ר' שמואל בר' משולם ירונדי [נו' ה'צה]: שיש דברים שתלמידי חכמים נוהגין לכבוד תורה, והם מחוקי כבוד לומדי תורה - - - ובמקום שאין מכירין אותו, שרי לאודועי נפשיה, כדי שיכבדו תורתו. והינו דאמרי ליה לרב פפא: מה שמך? אמר להם: רב פפא. ואמרו לו: יהלך זר ולא פיך. ואמר: והא אם אין זר - (אין) פיך! (אהל מועד [נשלם בשנת קנן], שער ראשית חכמה, דרך ו, נתיב יב; נדפס על ידי ר' יעקב שמואל שפיגל בספר הזכרון לרב נסים, סדר שלישי, ירושלים תשמה, עמ' רנה).

ובין הרשב"א ור' שמואל ירונדי הובאה האמרה בספרו של ר' אשתורי הפרחי [ה'מ-קטו]: ואמרינן. אמרו ליה לרב פפא: מה שמך? אמר (ליה) [להו]: רב פפא. אמרו ליה: והא כתיב יהלך זר ולא פיך. (אמרו) [אמר להם]: אם אין זר - פיך! (כפתור ופרח, פרק מד, מהדורת אדלמן, ברלין תריא, עמ' 99)⁶.

ולכולם קדם ר' יצחק אבן סהולה [נו' בשנת ה'ד], הכותב, בשנת מא, בספרו משל הקדמוני (שער ב, פרק לג, שונצין רמ; במהדורת [ויניציאה] שו, דף כג ע"ב; במהדורת תל-אביב תשיג, עמ' 111): ואם אמר החכם במשלי מליצותיך / יהלך זר ולא פיך נכרי ואל שפתיך. דקדקו הנבונים הרבה במדרשו / וצריך פירוש לפירושו. ואמרו: אם אין נכרי להגיד ישרך וטובך - / שפתיך יענו בך⁷.

5. מתוך 420 תשובות הרשב"א בח"א, הדפיס ר' מרדכי לוריא בירושלים תרסא [ושנית: שם תרסג], 115, וקרא להן שם חדש: חלק ששי!

6. וראה שם, לפניו ולאחריו, על השמוש בכתר תורה.

7. והובאו הדברים, בשנויים קלים, בספר שעשועים, לנחמיה שמואל ליכוביץ, ניו-יורק תרפח, עמ' קיז, סימן 315.

וראה עוד: ג' שלום, פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצא, עמ' 59 ואילך, "שבעל משל הקדמוני הכיר את המדרש הנעלם". ואם כן, אולי הכיר גם את הזוהר?

גם בשלהי זמן הראשונים הביאו אמרה זו כמאמר 'רבותינו ז"ל' וכדומה.
 כן כותב ר' צמח בר' שלמה דוראן [נכד הרשב"ץ; עלה על כסא הרבנות באלג'יר, בשנת רכ"ז], לר' יוסף ששפורטש, שבזהו וכתב לו "בחירופין": ואתה ... בכל (קורדיסך) [קונדריסך] מתפאר עלי ומתהדר, ואני לא א[ת]פאר באבותי / בדרשותי ובתשובותי, בלמודי, דמצינא בכלהו תנויי ובכוליה תלמודא בשמועתי / אי נהירא ומחדד' ביושר סברתי, אשר אבי אבי הרב [=הרשב"ץ] ז"ל היה מפאירי ומשבחני מיום היותי, בהודייתי לאמת - - - ואני יודע, שמה שכתבתי / עתה כל שומע יחסדני / וביד ינידני / ... וסמכתי במאמר רבותינו ז"ל החמוד / שקבעוהו בתלמוד / יסוד הבינה והעמוד: שרי לאיניש לאודועי נפשיה, היכא דלא ידעינן יתיה. וצריך לצורבא מרבנן למימר: צורבא מרבנן אנא⁸. ואסמכתא דקרא: יהללך זר ולא פיך; אין זר – פיך! ומצינו לרבותינו הענותנים והחס[ני]דים / עלי כבודם מקפידין, ובתשובתם להם מתהללים - - - (שו"ת יכין ובועז, ח"א, סימן קלא, ליורנו תקמב, דף מא ע"א-ע"ב).
 בדור שלאחריו, הביא את המאמר ר' דוד אבן-יחיא [ר-רפד?] בפרושו לספר משלי, לאחר שבאר את הפסוק בדרך הפשט: יהללך זר ולא פיך. יספר שבחך זר, ולא פיך. כי אין כבוד לאדם כשיספר הוא בשבחיו ... ורבותינו ז"ל אמרו: יהללך זר, ואם אין זר – פיך (משלי עם פירוש קב ונקי, כז ב, ליסבון רנב, דף [נב] ע"ב).

וכמו שהשתבח ר' צמח דוראן בגדולת תורתו, כדי להשיב למערער על פסקו, נהג גם ר' מרדכי הלוי [נפ' תמה], מאותם נמוקים: ... ומה שגינה אותי, על ששיבחתני את עצמי, שדנתי דין אמת, ואמר: מי שמע כזאת וכו', דאיהו בנפשיה אשתבוחי קא משתבח, ולא קרא יהללך זר, ולא פיך. אומר אני, שכך אמרו: יהללך זר, ואם לא – פיך! - - - (שו"ת דרכי נועם, חלק חו"מ, סימן ל, ויניציאה תנו, דף רלא רע"ג).

אך ר' שמואל אליעזר אידל'ס [מהרש"א; שטו-שצב], שלא ידע, כנראה, מכל הנאמר, פרש כן את המקרא מדעתו! זה לשונו בחדושי אגדות לנדרים סב ע"א: וכתב יהללך זר וגו', הא באתרא ידיעי ליה הא וכו' [עד כאן מהתלמוד, שם]. ושלמה לא סתם דבריו, דכולה מלתא מפורש בהאי קרא. והכי קאמר: יהללך זר, דהיינו, ודאי בידעוך. ולא, דהיינו, שלא ידעוך, שלא יוכלו להללך, אזי שרי לפיך להודיעך.

וכתב ר' מסעוד בן גנון, מרבני אלג'יר: והמפרשים ז"ל אמרו בפסוק זה, על זה הדרך: יהללך זר, ולא פיך. רצה לומר, אם אין זר – פיך! לפי שמשמעות יהללך זר יובן, שאין ההלול נמנע, כי אם מצד שיש זר להלל. אולם אם אין זר, ראוי לשלם להלל

8. נדרים סב סע"א: שרי ליה לאיניש לאודועי נפשיה באתרא דלא ידעי ליה - - - שרי ליה לצורבא מרבנן למימר: צורבא מרבנן אנא

אלפא ביתא תנ"תא דשמואל זעירא

ולפרסם עצמו. כמו שאמרו רז"ל, במקום שאין מכירים אותו, מותר לפרסם עצמו בחכמתו ובמעשיו הטובים. וכן גם כן: נכרי יהללך, ואם אין נכרי - שפת[ני]ך (ספר זרע רב, דרוש למעלת התשובה, דף קכג ע"ד. נדפס בסוף ספר יכין ובעז, ח"א, לר' צמח בר' שלמה דוראן, ליורנו תקמב)⁹.

אמנם, בספרות חז"ל שבידנו ליתא מאמר זה, ורבים עמלו למצוא מקורו. ר' רפאל גורדון [תרז-תרצא], מודיע צערו לרבים: בתשובות הרשב"א, ח"א, סימן פד, ובספר כפתור ופרח, פרק מד, הביאו מאמר חז"ל, בזה הלשון: אמרו ליה לרב פפא: מה שמך? אמר להו: רב פפא. אמרו ליה: והא כתיב יהללך זר ולא פיד. אמר להו: אם אין זר - פיד. עכ"ל שם. ובעניותי, לא מצאתי דבר זה בשום מקום בדברי חז"ל (ועיין בזוהר, בלק, קצג ע"ב). ואבקש מהרבנים הבקאים הגדולים שליט"א, שבאם ימצאו דבר זה, שיודיעו זאת בשערי תורה, ומשכורתם תהיה שלימה מן השמים בזה ובכא (שערי תורה [בעריכת ר' יצחק הכהן פיגנבוים], חלק ב, קונטרס א, סימן ז, סעיף ח, ווארשא תרסו, דף יב ע"ד)¹⁰.

וכן כותב ר' חיים ברלין מירושלים לר' מאיר דן ליפשיץ, בפורים דפרזים תרסב: ועיין בשו"ת הרשב"א, סימן פד, שאמרו ליה לרב פפא ... ואמר: והא אין זר - פיד!

9. בדרך אגב, ישראל חיים טביוב כותב: יהללך זר ולא פיד. והליצנים מבארים: ולא (אם אין אחרים מהללים אותך), אזי פיד (תהלל את עצמך) (אוצר המשלים והפתגמים, מהדורה שניה: ברלין תרפב, סימן 1560).

ולא ידע שאין זה מאמר ליצני, אלא כך הוא כבר בספר הזוהר ובספרי ראשונים רבים! וכבר העיר עליו נחמיה שמואל ליבוביץ, בספר שעשועים, סימן 313, ניו-יורק תרפח, ס"ע קטז - ר"ע קיז: ונעלם ממנו כי הפתגם הזה הוא בספר הזוהר. ואם כי לא ראה מאורות הזוהר מימיו, בכל זאת, כתב שם בהקדמתו: מן הזוהר הקדוש לא זכה שום מאמר להיות לדבור שגור (מבוא, עמ' 34, בהערה). ומצוה על ביאליק-ראביניצקי, שהוציאו לאור את זה הספר פעמים, שיתקנו אלו השגיאות בהוצאה שלישית. עכ"ל ליבוביץ.

בענין פתגמנו כתב ליבוביץ גם בספרו השמע יצחק, סימן קב, ניו-יורק תרצד, דף קכג סע"א. ראה שם.

10. הוא כבר כתב כן בספרו, שהדפיס בשנת תרנז: ודע, שבכפתור ופרח, פרק מד, הביא בזה הלשון: ואמרינן. אמרו ליה לרב פפא: מה שמך? אמר להו: רב פפא. אמרו ליה: והא כתיב יהללך זר ולא פיד. אמר: אם אין זר - פיד! עכ"ל שם. ולא ידעתי היכן נמצא דבר זה בחז"ל. ועיין בזוהר, בלק, קצג ע"ב (נחל עדן, מדור נהר פרת [הוספות והערות לסדר הדורות], ווילנא תרנז, דף פד ע"ג, ערך רב פפא סתם).

ובעניותי, לא מצאתי מקור עובדא זו לא בבבלי ולא בירושלמי - - - (שערי תורה, חלק ו, קונטרס יב, סימן צח, סעיף א, ווארשא תרעב, דף צ ע"ג).

ובדור האחרון, ר' אברהם בנימין זילברברג [נר' תרמב] עונה לשואלו, ר' משה חיים איכנבוים: מה ששאל בדבר המימרא השגור בפי כל: יהללך זר, ואם לא – פיד! איה נמצא מאמר כזה. [תשובה]. אהובי ידידי, בגמרא לא ראיתי מאמר כזה. והגם שלא ראיתי איננו ראיה שלא נמצא. אבל ראיתי מאמר הזה בזוהר הקדוש, פרשת בלק - - - עי' גם תשובות הרשב"א - - - והגם שעד עתה לא מצאתי מימרא דגמרא ברב פפא, אבל עד נאמן הרשב"א ז"ל, שעובדא הי' אצל רב פפא, והשיב כן - - - (שו"ת משנת בנימין, סימן פא, ניו-יורק תשח, דף ע סע"א-רע"ב).

ואולם, היו שסברו שכך היתה נוסחת הרשב"א וסיעתו במסכת פסחים מט ע"ב, שם נאמר לפנינו: רב הונא בריה דרב נתן איקלע לבי רב נחמן בר יצחק. אמרו ליה: מה שמך? אמר להו: רב הונא ... אמרו ליה: מאי טעמא קרית לך רב הונא? אמר להו: בעל השם אני. וכאן גרס הרשב"א רב פפא (במקום רב הונא), שהשיב: יהללך זר, ואם לא – פיד! (במקום בעל השם אני).

כן משיב ר' יוסף פיימער לתמיהת ר' חיים ברלין (עי' לעיל בסמוך): ... גם בספר כפתור ופרח, פרק מד, מביא את המאמר הנ"ל ... ועי' נדרים (דף סב ע"א) ובפסחים (דף פו ע"ב): רב הונא בריה דר"נ איקלע לבי רב נחמן בר יצחק. אמרו ליה: מה שמך? אמר להו: רב הונא וכו'. ואולי היה לפנייהם הגירסא בפסחים: רב פפא וכו' (שערי תורה [בעריכת ר' יצחק הכהן פייגענבוים], חלק ז, קונטרס ב, סימן יד, סעיף ב, ווארשא תרעג, דף יד רע"ד).

וראה גם הדואר (תשא), גליון מב, בשם ר' חיים הלר, שכנראה כך היה לפני הרשב"א בגמרא!

כנספח למאמרנו, נביא ענין דומה במקצת, שפרסם אהרן פרלוב בהמודיע, מיום כ בניסן תשסו (דף ג), מתוך הירחון חודש בחדשו (מונקטש), סיון תשנ"ד, עמ' 2: רבינו הבעש"ט זי"ע, נהג לחתום בעצמו ישראל בעל-שם או ישראל בעש"ט. מתנגדיו תמהו עליו, דהרי זה נראה כעין יוהרא ח"ו, להגיד שבחו בעצמו. רבינו בעל מנחת אלעזר, זי"ע, כותב (דברי תורה, מהדורא ד, אות כט), שיש להביא מקור למנהגו בפשטות, דהנה בפסחים (פו ע"ב): רב הונא בריה דרב נתן איקלע לבי רב נחמן בר יצחק, אמרו ליה: מאי טעמא קרית לך רב הונא [דהיינו, שהוקשה להם דקריית לך בעצמך בתור רב, וזה לא יאתה כי אינו מדרך הענווה, כמובן]. אמר להו: בעל השם אני. ופירש רש"י: מקטנותי כך קורין לי, רב הונא. והיינו, שאין זה

אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא

יוהרא, כי **אחרים** קורין אותי כן. ועל דרך זה יש לומר גם בכוונת איש אלקים קדוש הבעש"ט, דאין זה יוהרא כלל, דבעל שם אני - שאחרים קורין לי כן. ומסיים רבינו (ר' **חיים אלעזר שפירא**), שכל זה הוא רק **בפשטות**, אבל באמת "אין חקר לתבונתו ומדריגות מעלתו ורוח קדושתו של הבעש"ט זי"ע, ומי יודע איזה טעמים כמוסים על דרך הסוד היה לו עוד בזה ביחודים וכוונות עמוקות".

אסופה

ארבעה מאמרים
מאוצרות הר"ש אשכנזי שליט"א

העלם דבר וטעות סופר
הגונב מן הספר
הרמב"ם כמתרגם מלשון התלמוד ללשון המשנה
מילונות עברית כיצד?

ערך, השלים והביא לבית הדפוס
יעקב ישראל סטל

בהשתתפות
אליעזר יהודה בראדט

פה ירושלים תובב"א
בשנת תשעד לפ"ק

תוכן העניינים

3	העלם דבר וטעות סופר
13	הגונב מן הספר
87	הרמב"ם כמתרגם מלשון התלמוד ללשון המשנה
109	מילונות עברית כיצד?
154	מפתחות
163	תיקונים והשלמות

העלם דבר וטעות סופר*

מרגלא בפומיה דשמואל זעירא:

יש חושבים, שאין גדול יכול לטעות. ואם הוא טועה, אינו גדול. ואני אומר: גם גדול שבגדולים מצודת הטעות פרושה לרגליו. ואולם אין הטעות גורעת מגדלותו מאומה. וכיחוד כשמעירים לו והוא מודה ואינו בוש לומר: טעיתי והדרנא בי, הדבר מוסיף לגדלותו!

ואני הכותב ילדות היתה בי והעזתי פני במחברים לרשום בשולי ספריהם הערות ותקונים, השגות מהשגות שונות, על שכחת כתובים ודברי חז"ל ועל חוסר ידיעה בסדר הדורות ועוד ועוד.

נער הייתי גם זקנתי ולא סרתי מדרך הבקורת הסותרת על מנת לבנות, לא נשאתי פני איש, גם אם כגובה ארזים גבהו. רק את אשר השים האמת בפי – לפי עניות דעתי – אותה אשמור וארשום.

ויאמר שמואל וגו', ואני זקנתי ושבתני וגו', מנעורי עד היום הזה המשכתי ללכת נתיבות דרך לא סלולה אשר סללתי לעצמי, עד שנצטבר באמתחתי אוסף גדול, בכמות ובאיכות, של השגות על דברי ראשונים ואחרונים. אך נמנעתי מלפרסמן בדפוס, כי יראתי פן אכשל ואלכד ח"ו בעוון בזוי ת"ח.

והנה בא אלי האברך הנו"מ ר' שלום נ"י בהצעה, כי אתן בידו כמה השגות, כדי לפרסמן באור ישראל ונראה מה תהיה תגובת הקוראים והמעיינים. שמא ישכילו לתרץ את הקושיות (בפשטות ולא ב'פלפול') והיה הדבר לתועלת הרבים.

בעודני מתלבט בעצמי, אם להענות להצעת ר' שלום, הגיע לביתי ר' גדלי' נ"י, עורכו האחראי של אור ישראל, ואף הוא הפציר בי לפרסם את ההשגות בקובץ הנערך על ידו.

פתני ר' גדלי' ואפת. ואבחר בחיי השגות מסוגים שונים על ספרים שונים. ואולם

* נדפס לראשונה כתוספת לגליון טו (ניסן תשנ"ט) של הקובץ אור ישראל היוצא לאור ב"מאנסי ניו יארק", שנדפסה בחמשה ועשרים טפסים בלבד. לך אמרין, שטיא! סחור סחור! לכרמא לא תקרב!

בטרם אגיש את ההשגות למעיינים, אמרתי לשים לפניהם מקצת מן המקצת מדברי ההתנצלות של גדולי ישראל אשר פרסמו בספריהם את השגיאות שמצאו בדברי קודמיהם.

כבר האריך בזה הגאון ר' יאיר חיים בכרך בתשובה ארוכה וערוכה בספרו חוט השני סימן כ. והרי מקצת דבריו:

תשובה לגדול אחד, אלופי ומיודעי, אשר האשימני על השגתי על גדולי הקדמונים. קראת אחרי מלא, איך נשאני רוחי ומלאני לבי להשיג על הקדמונים אחזו שער, אשר קטנם עבה ממתני. ומה גם לומר דאשתמיטתיהו דברי הש"ס והפוסקים. ואני תמה עליך בזה, הלא הלשון הזה בעצמו, רצוני לומר לשון אשתמיטתיה, הוא לקוח מהש"ס, שאמרו כך על גדולי האמוראים [...] והוא לשון נקיה ודרך כבוד, לומר, דבאותה שעה נשמט ממנו הדבר ההוא. כי השכחה היא טבע אנושית כולל(ו)ת כל האישים. ואם יש חילוק ביניהם בין רב למעט.

ומי לנו גדול ממרע"ה מבחר הנביאים, דאשתמיטתיה שני דברים מתוך כעסו [...]. ומי לנו בפוסקים גדול מרמב"ם, אשר כל תורה שבעל פה בספרו הגדול הכין, ופעל פירוש על שיתא סדרי משנה מדברי הש"ס [...] ואשתמיטתיה [...] ורש"י, שהיה אוצר בלום לתורה, וכתב בפירוש החומש [...] ולא ידעתי [...] וכתב עליו הרמב"ן, שהיה נעלם ממנו מדרש רות [...].

הרא"ם, נושא דגל רש"י בפירוש החומש, והיה בקי בכל הש"ס, כנודע לרגיל בדבריו – והשיגוהו הבאים אחריו [...] שנעלמו ממנו כמה גמרות [...]. והרב הגדול מרבן ושמו מהרר"ב [= ר' ישכר בר איילנבורג], התפעל [...] להשיג על הגדולים שקדמוהו, וכמעט נראה להמעין בספריו עוצם בקיאותו, שלא היה נעלם ממנו דבר – והנה אישתמיטתיה כמה גמרות ערוכות [...].

וכמעט יצאנו מן המבוקש והמכוון, שאין גנאי כלל לומר על הראשונים ועל האחרונים, מצוקי ארץ ועמודי גולה, דנעלם מהם גמרא או תוספות [...]. וכן ראיתי ממחברים שבכל דור ודור שקדמוני, לא נמנעו להשיג על גדולים שלפניהם בכל אופן המועיל.

ואלה דברי הגרי"ח מבבל, בפתיחת ספרו רב פעלים (ירושלם תרס"א):
באמת נמצא לכמה גדולים, שיהיה להם שגיאה גדולה בדבריהם, שאפילו קטנים לא יטעו בה, ולפעמים נכשלים אפילו בנוסח הפסוק של תנ"ך, כאשר קרה להגאון מופת הדור רבינו חיד"א ז"ל [...] ועל זה נאמר שגיאות מי יבין, ואם יבא אדם לכתוב הערות בדברי האחרונים, יכלה הזמן והם לא יכלו [...] וכדי להראות להמעין, שהאחרונים אין דבריהם נקיים מן השגיאות, אע"פ שהם גאונים וגדולים בתורה, אזכיר מה שהערותי אנא עבדא בספר גאון אחרון מגדולי גאוני אשכנז, הוא ספר

שואל ומשיב להרב הגאון הגדול המפורסם מהר"ר יוסף שאול זלה"ה [...] כאן באו ארבע השגות], להודיע, כי המצא ימצא גם בגדולי האחרונים שגיאות רבות כאלה, אע"פ שהם גאונים וגדולים בתורה, כי מי לנו גדול מיוסף, הוא הנזכר, שהיה אוצר בלום, ארי שבחבורה, וחרף ובקי בחדרי תורה, וסברתו ישרה, ועכ"ז אגב חורפיה ואגב שוטפיה לא דק. ועל כן אל יתהלל המשיג על הגדולים, לא בהשגות כאלה ולא כהשגות של העלמה ושכחה, כי אין זה חידוש, ואין זה גרעון בחיק הגדולים, בזה"ז אשר רבו הטרדות מצד מקרי הזמן ונתמעטו הלבבות [...] והשי"ת ברחמיו יעזרנו לברר האמת [...] ויאיר עינינו באור תורתו, תורת חיים, אכ"ר.

אסתפק לע"ע בדברי שני הגדולים הנ"ל: רי"ח בכרך ורי"ח מבבל, ואחל בעזר הצור לרשום לדוגמה חזי השגות מהשגות שונות, ולפי תגובת המעיינים נחליט אם להמשיך בפרסום השגות נוספות.

א. כתב ר' יצחק אברבנאל בפירושו לתורה, פרשת ויגש (בראשית מה ח): והיה תכלית השליחות, כדי שאהיה לאב לפרעה ולאדון לכל ביתו ולמושל בכל ארץ מצרים. והנה אמר שלשה התארים האלה, לאב ולאדון ומושל, לפי שהם כווננו במכירתו שלא יהיה עוד לבן זקונים ליעקב אביהם, וכנגד זה שמהו השם לא לבן אבל לאב לפרעה, כי כמו שהאב מנהיג את הבן כן יוסף היה מנהיג את פרעה. כי כווננו הם במכירתו שלא ישב בבית אביו כאדון, והם רועים בשדה כעבדים, וכנגד זה שמהו השם אדון על בית פרעה. גם כיווננו הם, שלא ימשול עליהם [...] וכנגד זה שמהו השם מושל על כל ארץ מצרים [...] והנה אמר לאב ולאדון ולמושל, עם למ"ד, ולא אמר וישימני אב ואדון ומושל, לפי שהלמ"ד משמש לדמיון [...] כי שמהו לדמיון אב, בהנהיגו אותו, ולדמיון אדון בכל ביתו [...] ולדמיון מושל על כל ארץ מצרים [...] כי נתן לו יכולת מוחלט. עכ"ל אברבנאל.

והדברים תמוהים משני פנים: א) הרי נוסח המסורה (ולא מצאנו כל נוסח אחר!): ומשל – בלא למ"ד! ב) הרי יוסף היה מושל ממש, כמו שהוא מסיים: כי נתן לו (פרעה) יכולת מוחלט! ואין זה דומה כלל לאב המדומה ולאדון המדומה, וא"כ שפיר אמר הכתוב: לאב וגו' ולאדון וגו' ומשל!

ב. בספרו הנפלא רב פעלים "בו יפתח מקור לכל מדרשי רז"ל [...] מאין יצאו ולמי הם, ואיה איפה הם מובאים בספרים" (עמ' 39), קובע ר' אברהם בן הגר"א ערך מיוחד: מדרש ברכני. מובא בספר מקור חיים שחבר ר' שמואל צרצה המכונה ה' סנה בפי' ויקרא. וז"ל: במדרש ברכני כמו שהתחוננים צריכין לעליונים [...] כן צריכים העליונים לתחוננים לברך אותם ולהתפלל שלא יפסוק החסד מהם. עכ"ל. ובזה יובן

הגונב מן הספר*

ישנם מחברים וישנם "מחברים". יש אנשים העמלים בתורה ובחכמה, כותבים את רעיונותיהם עלי-גליון ואף מוציאים אותם לאור, ובכך נכנסים לכלל מחבר. אולם יש מי שמעדיף ליצור ב'קצור דרך', כי למה להם לעמול ולטרוח אם יש לפניהם מן המוכן. הוא נוטל ספר קיים, מעתיק ממנו ככל אשר יחפוץ, והנה נוצר "מחבר" חדש!

אף "מחברים" אלו נחלקים לכמה סוגים. יש ש"רק" חלק קטן מספרם הועתק מזולתם, אך יש שכל חבורם, על קרבו וכרעיו, נגנב מאחר, ואין בחבור ה"חדש" אלא שנוי השם בלבד - שם הספר ושם המחבר. גם קרה, שחתן קם בחותנו וגנב את חבורו ועוד טען שהוא-הוא הנגזל...¹; ולעתים הגנב הספרותי אינו נרגע עד שגונב מפי עמלו של חברו, שונה ומשלש!² גם ארע, שהמאשים את חברו בגנבה ספרותית הפך לנאשם על ידי הנאשם הראשון.³

אכן, גם אצל רבותינו הראשונים וגדולי האחרונים אנו מוצאים כזאת, שהביאו מדברי קודמיהם בלא להזכירם. כך, לדוגמא, נהגו ר' דוד קמחי ור' יוסף אלבו, כך גם נהג ר' יצחק אברבנאל בפירושו הרבים, ואף היעב"ץ לא נקה מזה. אולם כבר המליצו עליהם, שבתקופתם הם לא ראו בכך כל עוול.

ר' זרחיה בר' יצחק חזן כותב: והקמחי [רד"ק] לעולם גונב מדברי ראב"ע במקומות אשר יראה לעצמו בהם תועלת (פירושו לאיוב, לח ז - תקות אנוש, עמ' 283).

וכתב ר' יעקב אבן חביב: עוד חשב (הר"י אלבו ז"ל, בפ' טז ממאמר ג [בספר העקרים]), בסוף הפרק, לגנוב לב התלמידים ולהראות להם כי הרב רבי חסדאי ז"ל

* חלק קטן מהמאמר פורסם בישראל, כה (תשנ"א), עמ' תרעה-תרצ.

1. כמו יעקב מרדכי פעלדבווא שהעתיק ספרו בית יעקב (טשרנוביץ תרמ"ח) מספרו של חותנו ר' יהודה ליב וינקלר, בית יהודה (ווין תרס"ז). ראה להלן, מס' 12 (בית יעקב).
2. כדוגמת מרדכי נתן הכהן שווארץ שהגדיל לגנוב מזולתו שלושה חבורים והדפיסם על שמו: אמרי בינה (להלן, מס' 6), ברוך מרדכי (מס' 14) וחדת צבי (מס' 31).
3. ראה להלן, מס' 26 (המצדף).

הוא מסכים בצד מה אל כוונתו. ובמקום הזה עשאו רבו ואלופו, שכן היה באמת כפי מה שקבלנו מן הדורות שעברו. אולם מצינו בספרו זה דברים ערבים ומדבש מתוקים, כתובים בספר אור ה' שיסד הרב ר"ח, והוא אינו מזכיר דבר בשם אומרו, אלא כמשנה את טעמו להעלימו כותב הענין ההוא כאילו הוא מסיח לפי תומו (הכותב לעין יעקב, מגלה, פרק א, דף 12 בדפוס ראם).

והנה בא ר' חיים ירמיהו פלנסברג, בהקדמת פרושו לספר אור ה' (ווילנא תרסה, עמ' 14-12), והאריך להתנצל בעד הקדמונים שהעתיקו מקודמיהם מבלי להזכירם, כגון הרא"ש שהעתיק דברי הר"ף, והסמ"ג שהעתיק את דברי הרמב"ם, והעקרים שהעתיק דברי אור ה' - שהכל יודעים שתורת רבם בפיהם. "אולם כבר כתב הש"ך [יו"ד, סי' רמב, ס"ק מג], שעכשיו סתם מה שהאדם אומר, חושבים הכל שהוא מפי עצמו. ע"כ הדין משתנה".

כיוצא בכך, לפי דברי ר' מאיר עראמה, העתיק ר' יצחק אברבנאל מאמרים הרבה מעקדת יצחק לאביו ר' יצחק עראמה ולא הזכיר שם בעליהם (שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך זבח פסח; עי' מש"כ ע"ז רח"י פולק בהקדמתו לס' עק"י [נועי] קרית ספר, ה, עמ' 148); גם השתמש, לפי דברי כרמולי (אור"נ, ב, 47), בפרקים שלמים מספר דרך אמונה לר' אברהם ביבאגו ולא הזכיר את מקור דבריו⁴. ולדעת רמ"ש העתיק כמה דברים גם מס' מגלת המגלה לראב"ח הנשיא שלא בשם אומרו. יש להעיר, שאברבנאל מזכיר בכל מקום את שמם של ר"י עראמה וראב"ח. ובכלל: מנהגו בענין אמירת דבר בשם אומרו לא נשתנה מדרך שאר המחברים שבימים ההם. אמנם כבר בזמנו נמצא מי שהתלוצץ עליו בשביל כך, והוא התנצל בשיר בן כ"ד בתים, תחלתו: 'קם זד מצחק ביצחק. לבש קללה כמדו' (בסוף פרושו לנ"ר הוצ"ר) [ש"א הורודצקי, האשכול, ו, 315].

על דרכו של ר' יצחק אברבנאל להעלים מקורותיו, העירו אהרן ילינק (קונטרס המגיד, וינא תרלח, עמ' 26) ואברהם עפשטיין (מקדמוניות היהודים, ירושלים תשכה, עמ' קכ).

ועי' בבקרתו של יעקב לוינגר על ספרה של שרה הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, בק"ס, לב (תשי"ז), עמ' 248-249 [על אברבנאל שלקח מר' יצחק עראמה ועל עראמה שלקח מביבאגו]. הוא מסכם: ברור הדבר, שאמירת דברים שלא בשם אומרו, אם פחות ואם יותר, היתה בזמן העתיק ובימי הביניים מן הדברים הרגילים גם אצל גדולים וטובים, ושאינן אפוא ליחס לכך משמעות מוסרית גדולה מדי.

4. "אברבנאל לקח מעקדת יצחק ושניהם - מדרך אמונה" (כרמולי, אור"נ, ב, 54-55).

וכבר עמד על כך א"ה ווייס, משפט לשון המשנה, וינא תרכז, בסוף הספר (עמ' 128):
ראיתי להעיר פה על אודת פירוש הרב רבי עובדיה מברטנורא ז"ל, אשר רמזתי עליו
במבוא הספר, שהוא מקובץ מפירושי רש"י ורמב"ם, ובסדרי זרעים וטהרות - גם
מפירוש הר"ש.

והנה הראני ידידי הרב ר' אהרן יעלינעק מה שהוא העיר על דבר פירוש הרע"ב
למסכת אבות כשהוציא לאור פי' הרשב"ץ לאבות, וזה לשונו: ועתה אגלה לך מלתא
דעבידא לגלויי, והוא, שפירושו של הרב עובדיה מברטנורא למסכת אבות הוא רק
קיצור פירוש מגן אבות להרשב"ץ ז"ל, ואם תשים שני הפירושים האלה זה לקראת
רעהו תבין, שהרב מברטנורא העתיק מלה במלה, ורק קצתו תראה. עכ"ל [ילינק].
וכבר היתה הערה זו נדפסת, ונמלכו עליה המדפיסים שלא לספחה אל הספר, וחזרו
להדפיס הדף ההוא והשמיטו זאת ההערה. והנה נראה מזה, שלא היתה כונת הרע"ב
כי אם לקבץ הפירושים ממי שקדמו לו, אשר ישרו בעיניו, כדי לזכות בהם את
הרבים ...

כמו-כן כותב י"ד איזנשטיין (אוצר ישראל, ג, ערך גנבת דברים, עמ' 303 ע"ב): בימי
הבינים לא היו מצוים כל-כך גונבי דברים ... מלבד כותבי הבאורים והמדקדקים
שלקחו זה מזה מבלי להזכיר שם אומרו, לא מפאת שחפצו לשלוח יד במלאכת
רעהו, רק מפני אהבת הקיצור, וגם חשבו כי הם לוקחים מן ההפקר, כי גם המחברים
שהעתיקו מהם לא היו הבעלים הראשונים, רק היו לקוטים מיד ליד ומסורים מאיש
לאיש.

גם הגאון יעב"ץ בסדורו לליל שבת, חלק 'מטות כסף', הקדיש שבעה פרקים
ל'שמושא דערסא'. חמשה מהם (ב-ו) לקוחים מספר שבילי אמונה לר' מאיר אלדבי,
נתיב שלישי, שביל ב. גם החוליא השניה של פרק ז לקוחה משם, שער חמישי. כל
זה נעלם מהמעין. אמנם בראש פרק ב כותב יעב"ץ: "ז"ל ש"א", כלומר: זה לשון
שבילי אמונה. שמא היה לבו נוקפו מלהעלים מכל וכל את "שמושו בשמושא דערסא
של אלדבי", ולמי שיבוא לתופסו על כך תשובתו מוכנה: הרי כתבתי ז"ל ש"א!

על גנבת שירים בימי הבינים, עי' עלי ספר, ח (תמוז תשמ), עמ' 31, הערה 12. שם
צוין לפטאי לאברמסון ולהברמן.

וראה גם במאמרו של מנחם זולאי, 'בין כתלי המכון לחקר השירה העברית' [פרק]
י: גלגולי פיוטים', עלי עין, ירושלים תשח-תשיב, עמ' 105-108.
זולאי מסכם: מה יש כאן? גנבה ספרותית? אמנם רס"ג מעיד על זייפנים שחברו
ספרים על שמות קדמונים 'כדי לשום שם גדול לספריהם' (ברצלוני-יצירה, עמ' 21),

ואם כן, מסתבר שלא חסרו גם פלגיאטורים. אף על פי כן חוששני משום עיוות הדין, אם נייחס לפייטנים, מחברי שירים שבקדושה, מחשבת פיגול של פלגיאטורה מודרנית, וספק גדול אם עצם המושג של גנבה ספרותית הגיע אצלם לכלל תודעה. מסתבר יותר שברוב המקרים נעשו הדברים מתוך תום-לב ומתוך אמונה, שמצוה לדובב שפתי ישנים ... מכל מקום, בדרך זו נבלעו כמה וכמה מפיוטי הקדמונים ביצירת הדורות שלאחריהם, והמשיכו את קיומם בגלגולים שונים.

וכותב **נחום סלושץ**, 'בהררי לוב', רשמות, ד (תרפ"ו), עמ' 26: חזון נפרץ הוא בין פייטני אפריקא, שהם מתירים לעצמם לקרוא את שמם על פיוטי הקדמונים ובשעת הצורך הם גם משנים את ראשי החרוזים, או מנקדים אותיות בתוך החרוזים, כדי שיכניסו את שמם בראשי התיבות או מעל למלים.

ראה גם: **יוסף מרקוס**, מזרח ומערב, ה (תרצ"ו), 286-287; **דב ירדן**, סיני, סג (תשכח), עמ' [צז].

בהצפירה, יח (1891), עמ' 593, הביא **שאל עבדאללה יוסף** מדברי המשורר **יעקב בן אל(י)עזר**, המתלונן על הגונבים מעשה ידי⁵.

אך לא רק בימי הביניים היו 'גונבי שיר'. עוד בתקופת הדפוס המשיכה התופעה ולא פסקה.

בשו"ת תורת חיים לר' **חיים שבתי** [מהרח"ש], בח"ג [שאלוניקי תפב], בפתח השער, יש שיר מן המדפיס [אברהם נחמן] מן ז' שורות ובכל שורה י' יתדות. וגנוב הוא מהשיר שבסוף ס' מתורגמן [לאליהו בחור. איזנא שא], רק הפך איזה חרוזים בקדימה ואחור ועזב איזה מהם, כאשר יראה הרואה בשניהם ויעריך זה מול זה (ר' שלמה דובנא, ציון, ב (תרס"ב), 17).

5. עוד על גנבת שירים בימי הביניים, ראה: **מנחם זולאי**, 'מקור וחקוי בפיוט', סיני, כה (קיץ תשט"ו), [לב]-נב; **נפתלי בן-מנחם**, שירים ליצחק אבן עזרא, ירושלים תשי'; בקורת: **אהרן מירסקי**, ק"ס, כז (תשי"א), 306-308; **אהרן מירסקי**, 'לפיוטים מקבילים', תרביץ, כא (תשי"ב), [47]-52; **א"מ הברמן**, 'על "גונבי השיר" (פרק בתולדות התרבות)', אורלוגין, 5 (1952), 299-304; 'על "גונבי השיר"', עיונים בשירה ובפיוט, ירושלים תשל"ב, 74-85; **ישראל לוי**, 'על "גנבת-השיר" ועל המקוריות בשירה העברית בספרד בימי הביניים', תדפיס מתוך פלס - מחקרים בביקורת הספרות העברית (מאסף לזכר ש"י פנואלי), תל-אביב תשמ"ב.

גנבת השיר חצתה חוגים, שבימים כתקונם היתה תהום של שנאה פעורה ביניהם, כמו הקראים והרבניים. **דוד כהנא**, אוצר הספרות, ה, 90-95, רשם כמה 'לקיחות' של משה דרעי וכלב אפנדופולו הקראים מתוך שירים רבניים.

שלמה מנדלקרן (האסיף, ג (תרמז), 416) תמה על נוסח מצבתו של **רנה"ו** אשר האקרוסטיכון הוא יצחק! השיב על תמיהתו **פינחס טורברג** (הצפירה, כב (תרנה), גליון 45 (ט באדר)⁶): **בתו של רנה"ו**, מחוקקת מצבתו, בחפצה בהתגלות לבה שמה בכליה שירו של **[ר' יוסף] פראנקו** [לכבודו של **ר' יצחק עוזיאל**]⁷

את השיר הדפיס **אהרן ילינק** בלטבל' ד"א (1847), 276. משם נכנס לכנ"י של **פינ**, 646. כמו כן נדפס השיר במבואו של **אברהם אלמאליח** למשלי אירסטו, ירושלים תש"ה, עמ' כ. ראה גם אוה"ש והפיוט **לדודון**, ב, 374, מס' 2509.

● ● ●

רבים התאוננו על הגנבים הספרותיים ורבים עסקו בהם⁸, מעט מדבריהם יובא להלן. אך תחלה נצטט כמה מן המדברים בגנות הגנבה הספרותית באופן כללי.

6. = כתבי פינחס טורברג, עמ' עה.
7. **אגב, שלמה מנדלקרן** עצמו אין ידיו נקיות מגנבה ספרותית. ראה להלן, מס' 84 (תמר).
8. לרשימת ספרים גנובים, ראה **ח"ד פרידברג**, בית עקד ספרים, ד, מפתח, דף 1171. [אמנם ברשימתו נפלו כמה טעויות (כמו: ברוך שאמר במקום ברוך מרדכי) וגם לא כל הספרים שרשם הם פלאגיאטים אלא "רק" חבורים **שוזיפו** על שם אחרים (כמו: באורים; בשמים ראש), ואינם שייכים לנושא שלנו].
- על חזון הלסטים הספרותיים בין **המשוררים** כתב **דוקס** רשימה בשם **PLAGÝAT UND NACHBÝLDUNG**, אוריינט, יב (1851), עמ' 374-379. והובא תכנה (בתרגום לעברית) בהצפירה, יד (1887), גליונות 14-15 (ג-ה בשבט תרמז), עמ' 4 (קרית ספר) [בין השאר הביא דברי **חריזי**, בתחכמוני, יח: ויש בנו משוררים **יגנבו שיר**...; ודברי **ר"א בן חסדאי** בהקדמת בן המלך והנזיר: **כי יגנבו שפתי מליצים**...].
- וכן כתב בענין זה **שניאור זקש**, 'חידות רשב"ג ופתרוניהן', סימן ב, אוצר הספרות, ד (תרנב), עמ' 104-105.
- נחום בריל** כתב רשימה בשם **PLAGÝATE** (פלאגיאטע), יאריב"כ, ב (1876), עמ' 173-165 [בין השאר הוא מעיר על: 1) שבילי אמונה = מלכאל; 2) סאה סלת, לר' **רפאל מנורצי**, ויניציאה שלט = כד הקמח, **לרבנו בחיי**; 3) מרפא לנפש לנ"ל = עקרים, לר"י **אלבו**; 4) ספרי ר' **דוד לידא**].
- פינחס טורברג** כותב על 'לסטים ספרותיים', הלאום, ב (1903), חוברת יא (אוקטובר), וחוברת יב (נובמבר). הרשימה נכנסה לכתבי פינחס טורברג, ניו-יורק תשי"ג, כד-לו.
- חיים לשם**, 'פלאגיאט במקורותינו', שבת ומועדי ישראל, כרך ג, תל-אביב תשכט, 379-409.
- גם ר' **ברוך עפשטיין**, בספרו מקור ברוך, חלק ה"מבוא ביי"ד פרקים", וילנא תרפז,

סגולה

עיונים וברורים
במנהג והלכה, פיוט, מדרש ואגדה

ספר ראשון

טבת תשע"ב

בחסד ה' עלי

יעקב ישראל

בן הרב שמואל דב שליט"א

סטל

ירושלים תובב"א

תוכן העניינים

פתח דבר

מנהג והלכה

- 1 ..... מקור קדום להכללת 'שירת הים' בתפילה שבכל יום
- 7 ..... הזכרת תוארו של המתפלל כזרז להתקבלות התפילה
- 11 ..... גילוח השער שבמקום קשר התפילין
- 15 ..... קריאת סדרי מגילת אסתר בשבתות הסמוכות לפורים
- 23 ..... לשונות ההודאה שבברכת 'הרב את ריבנו' כנגד מי?
- 41 ..... העמדת תרנגול לפני הדרשן בסעודת נישואין
- 45 ..... איסור ההסתכלות על הקשת

מדרש ואגדה: השופר בעבר ובעתיד

- 49 ..... סך הקולות שנשמעו במתן תורה
- 69 ..... תקיעת השופר שבתחיית המתים
- 113 ..... שלושת התקיעות שבאחרית הימים

גילוח השער שבמקום קשר התפילין

כתב ר' יעקב ברוך לאנדא ב'ספר האגור' שהדפיסו בנאפולי בשנת רנ, לערך:
כתב ה'רוקח', שיש לגלח השער שעל הצואר, כדי שתהיה הרצועה נוגעת
בבשרו. ולא נהגו כן.¹

דעה מחודשת זו כבר הובאה בספרו של ר' אברהם בר' עזריאל, מזקני ביהם ותלמידם
של ר' יהודה החסיד וה'רוקח', אלא שבניגוד לבעל 'ספר האגור' המסתפק בהודעה
ש'לא נהגו כן', ר' אברהם בר' עזריאל תמה ומשתומם על הלכה זו:

כתב ה"ר אלעזר ז"ל, שצריך לגלח כנגד הקשר, שלא יהא חוצץ. אמת ואמונה!
כי זה הצדיק לא כיון, דמאי שנא קשר מתפילין עצמן שאין צריך לגלח?!²
ועוד, דאמרין בהערל³, שאני עופר דהיינו רבייתיה⁴.

שתי שאלות גלגל ר' אברהם בר' עזריאל לפתחו של ה'רוקח': א, מדוע נשתנה דינו
של הקשר מדינן של התפילין; ב, דבר הגדל כדרכו אינו חוצץ, כמוכח מהתלמוד.

אמנם ר' שמשון בר' אליעזר, בספרו 'ברוך שאמר' על הלכות כתיבת סת"ם ותיקונם,
מביא את חידושו של ה'רוקח' בתוספת חשובה: "וכתב, שיש לגלח השער שעל
הצואר, כדי שתהא הרצועה נוגעת בבשרו⁵. וכתב סוד על זה⁶. המילים האחרונות
מביאות אותנו לכלל הבנה, שאין לנו לחפש את טעם דברי ה'רוקח' ברובד ההלכתי
אלא ברובד הסודי, בתורת הסוד של חסידי אשכנז. ואכן מנהג זה מפורש לפנינו בספר

1 האגור השלם, הלכות תפילין, סי' נה, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשכ, עמ' כד טו"א. והובאו
דבריו ב'בית יוסף' וב'מגן אברהם', ראה: בית יוסף, או"ח, סו"ס כז; מגן אברהם, שם, ס"ק ד.

2 תמיהה זו מתחזקת לנוכח העובדה, שבכתבי ה'רוקח' מפורש שאין צורך לגלח את השער שבמקום
הקציעה. ראה פירושו לשיה"ש, ד א: "לְצַמְתֵּךְ", גימטריא תפילין. וזהו שסמך לו 'שְׁעָרְךָ', לשון שיער,
על השיער הם... דבר אחר: 'מבעד לצמתך שערך', כמו שנאמר: שערך היה נראה בין ציץ למצנפת,
ששם מניח תפילין. וזהו: 'מבעד לצמתך' נראה 'שְׁעָרְךָ' (פירוש הרוקח לשיה"ש, ד א, בתוך: הגדה
של פסח עם פירוש הרוקח, מהדורת מ' הרשקר, ירושלים תשמ"ד, עמ' רכב; ומשם בתוספות השלם,
שיה"ש שם, אות ד, עמ' עו טו"ב). וקשה לדחוק בדבריו "תפילין... על השיער הם" שכוונתו, למקום
השער, שהיה ל'רוקח' לפרש. למקבילות הגימטריא, שליתא בהן ההמשך שלפנינו, ראה מאמרי:
'דרשה לברית מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד', ירושתנו, ספר רביעי (ירושלים תשע), עמ' ס,
הערה 86.

3 יבמות עח רע"ב.

4 ערוגת הבשם, ב, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשז, עמ' 43. הספר חובר סביבות שנת ד'תתקצד,
ראה: ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכג, עמ' 113.

5 בכתב יד אחר הנוסח: "שיש לגלח השער שעל הצואר בעורף, במקום קשר, והרצועות נוגעות
בבשרו". עי' שם (להלן, הערה 6), שינויי נוסחאות.

6 ר' שמשון בר' אליעזר, ברוך שאמר על ספר תקון תפילין, סי' כח, בתוך: מ"מ משי-זהב (מהדיר),
קובץ ספרי סת"ם, א, ירושלים תשל, עמ' נב.

'סודי רוזי' ל'רוקח' (והוא, כנראה, היה לפני ר' שמשון בר' אליעזר⁷) שנדפס לאחרונה:

ולמה כותבין 'שדי' בתפילין? שי"ן בארבע בתים בראש, דל"ת כנגד הצואר, יו"ד ביד. כי 'שדי' נגד אבות. תדע, יעקב יצחק אברהם, סופי תיבות שלהם באתב"ש שדי⁸...

שי"ן בבתי תפילין שבראש, שהיא כנגד יעקב... דל"ת כנגד יצחק, והיא כנגד הצואר, שפשט צוארו לישחט ליחד שמו של הקב"ה. והדל"ת בעורף – כל הצואר כולו כשר לשחיטה⁹, כנגדו בעורף, כל העורף כשר למליקה¹⁰. לכך מגלחין הצואר, כדי שתהא הרצועה על בשרו... יו"ד כנגד אברהם, שנתנסה בעשר נסיונות...¹¹.

חיובו של ה'רוקח' לגלח את השער שבמקום קשר התפילין אינו מפאת דין הלכתי מחודש, הרואה בשער דבר החוצץ בין קשר התפילין לצוואר האדם, והנוגד לקביעת התלמוד שדבר הגדל מהגוף ומחובר לו אינו חוצץ, כי אז ה'רוקח' היה מחייב גם את גילוח השער שכנגד קציצת התפילין, וכהערת תלמידו ר' אברהם בר' עזריאל. קביעת ה'רוקח' ש'מגלחין הצואר כדי שתהא הרצועה על בשרו' נובעת מתורת הסוד החסידית-אשכנזית המקבילה פרט כנגד פרט כ'קרים' בלולאות¹², והשוותה את המניח תפיליו והדל"ת בעורפו ליצחק שפשט צווארו לשחיטה, ומדמה את עורף המניח תפילין למקום השחיטה. וכפי שיש להסיר את השער (נוצות העוף או צמר הכבש) המצוי במקום השחיטה כדי שלא יפגום בסכין השחיטה¹³, כן יש למניח התפילין לגלח את השער שבעורפו שכנגד הקשר.

במלים אחרות: אילו ה'רוקח' היה מחייב את גילוח השער שבמקום קשר התפילין מכוחה של ההלכה, היו טענות תלמידו צודקות ונכונות¹⁴. אולם הוא חייבה מכוחה

- 7 כל אריכות הענין שמביא שם מה'רוקח' מצוי ב'סודי רוזי', שם.
- 8 סופי תבות 'יעקב יצחק אברהם': בקם, ובחילוף אתב"ש: שדי. רמז זה מצוי בחיבורים נוספים מחסידי אשכנז, ראה מאמרי 'דרשה לברית מילה' (לעיל, הערה 2), עמ' 8 והערה 89, ובנסמן שם.
- 9 משנה, חולין א ד.
- 10 משנה, שם.
- 11 סודי רוזי, א, מהדורת א' אייזנבך (בתוך: ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, א, ירושלים תשסד), עמ' ג טו"ב - ה טו"א [=רוזאל המלאך, אמשטרדם תסא, דף ח ע"א].
- 12 כבר באותיות דר"ע, נו"א, אות ה (בתי מדרשות, ב, עמ' שסו), הוקבלו שלושת אותיות 'שדי' לשלושת האבות, אלא ששם ההקבלה שונה: "...הודיע להם מקצת שמו שאינו מפורש, שנאמר (שמות ו ג): 'וארא אל אברהם יצחק ויעקב באל שדי', שלש אותיות הודיע להם כנגד שלשתן: ש כנגד אברהם, ד כנגד יצחק, י כנגד יעקב. ולכולם שם אחד גילה להם".
- 12 ראה: י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכח, עמ' 76-79.
- 13 ראה: משנה, בכורות ג ג; בבלי, בכורות כד ע"ב - כה ע"א; שו"ע, או"ח, סי' תצה, סעיף יג, ובנו"כ; שם, יו"ד, סי' כד, סעיף ה, ובנו"כ. וההלכה נזכרה גם בספר רוקח, הלכות שבת, סי' סז, סי' רצו. וראה גם ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, סי' תתלד: "הכם אחד היה, שראה אחד שלוקח נוצה מצואר עוף, ואחר ששחט היה מקנה הסכין בנוצת העוף...".
- 14 אמנם ראה מגן אברהם, או"ח, סי' כז, ס"ק ד: "בזבחים (יט ע"א) מביעא, אם כינה היה ושערו הוי

תקיעת השופר שבתחיית המתים

א.

אחד האירועים המרכזיים העתידיים להיות באחרית הימים הוא תחיית המתים. כמה מקראות יותדו לאירוע זה¹, אך אף לא באחד מהם נזכר כי בהחייאת המתים יישמע קול שופר², זאת בשונה מאיזכורו המפורש בקשר לאירוע עתידי אחר - קיבוץ הגלויות³. גם במדרשי התנאים לא נזכר קול השופר בהקשר לתחיית המתים, ולא מצאנוהו אלא במדרשים מאוחרים יחסית⁴ וביצירות פייטניות, שכנראה מתבריהן שאבו את הדברים ממקורות מדרשיים שעמדו לפניהם.

גם המקורות המזכירים את קיומה של תקיעת השופר בתחיית המתים אין עניינה שווה. יש המציינים שבהחייאת המתים תשמע תקיעה אחת, אם כתקיעה בודדת ואם כאחת מתוך סדרת תקיעות שלכל אחת מהן נועד תפקיד אחר באחרית הימים, ויש מוסרים, שבתחיית המתים יישמעו כמה תקיעות - שלוש, שבע, עשר - כשלכל אחת מהן ניתן תפקיד מוגדר בתהליך ההחייאה.

קשה לסדר כרונולוגית את עניינה של תקיעת השופר שתשמע בתחיית המתים, הן מחמת מיעוט מקורותיה והן משום שתארוך המקורות המזכירים תקיעה זו אינו ברור

1 ראה: יחזקאל לו יא-יד. וראה גם: דברים לב לט; ישעיה כו יט; הושע ו ב; דניאל ב יב, יג. בנוגע ל'חזון העצמות היבשות' (יחזקאל שם) נקטתי כדעת מרבית הפרשנים (שהסכימו לה חז"ל, ראה, לדוגמא: סנהדרין צ ע"ב, צב ע"ב; תענית ב רע"ב), שמדובר בתחיית המתים כפשוטו, ולא כמשל לשיבת עם ישראל לארצו (וגם דעה זו נזכרה בחז"ל, ראה: סנהדרין צב רע"ב). והעירני מ' שניידר, שכבר במגילות ים המלח (Q3854) קיימת פראפרזה ל'חזון העצמות היבשות' ממנה ברור, שהם הבינוהו כתחיית המתים כפשוטו וכאירוע השייך לאחרית הימים.

2 ב'חזון העצמות היבשות' של יחזקאל, המסמל את תחיית המתים העתידית, נאמר: "כה אמר ה' אלהים לעצמות האלה: הנה אני מביא בכם רוח וחייתם. ונתתי עליכם גידים, והעלתי עליכם בשר... ונבאתי כאשר צויתי, ויהי קול כהנבאי, והנה רעש, ותקרבו עצמות, עצם אל עצמו" (יחזקאל לו ה-ז). אך שם, לפשוטו של מקרא, הרעש נגרם מקריבת העצמות זו לזו (ועי' להלן, ליד הערה 52 ובה) ואינו קול שופר. וראה גם בבא מציעא פה ע"ב, שבשעה שירדו ר' חייא ובניו להתפלל לפני התיבה: "אמר 'משיב הרוח' - ונשבה זיקא; אמר 'מוריד הגשם' - ואתא מיטרא; כי מטא למימר 'מחיה המתים' - רגש עלמא". ובחדושי אגדות למהרש"א, שם, ד"ה 'כי מטא למימר', מפרש מדוע 'רגש עלמא': "אפשר שזהו התחלת התחייה, כי כן מצינו במתים שהחיה יחזקאל ויהי קול כהנבאי, והנה רעש, ותקרבה עצמות".

3 ישעיה כו יג: "והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, ובאו האבדים בארץ אשור ונהגדחים בארץ מצרים".
4 בדרך אגב אציין, שבפסיקתא רבתי, פיסקא לט, מהדורת מ' איש-שלום, וינה תרמ, דף קסה ע"ב, נאמר: "שופר שניקב וסתמו... אם מעכב הוא התקיעה, פסול... מה טעם? דכתיב: 'וה' אלהים בשופר יתקע', מה שופרו של הקב"ה שלם, אף שופר של ראש השנה יהא שלם. למה? שבראש השנה הם נגאלים ממלאך המות". ויש ממחברי דורינו שראו בכך מקור לתקיעת השופר העתידה להשמע בתחיית המתים, וזו טעות, שהנגאלים ממלאך המוות אינו מתייחס לתחייה העתידית אלא לדין העכשווי שבראש השנה, שבזכות תקיעת השופר נחתמים ישראל לחיים טובים.

ומוחלט, ובמיוחד שפעמים רבות מקורות אלו שיקעו חומרים קדומים בהרבה לזמן עריכתם.⁵ לפיכך אין הדברים הבאים יוצאים מכלל נסיון ראשוני בהתווית מקורותיה של אגדה זו והשתלשלותה.

ב.

ישנם האומרים, שהאגדה בדבר תקיעת השופר בתחיית המתים כבר היתה מוכרת וידועה בצבור בימי בית שני, וזו הסיבה לנוהג שרווח בזמנם לחקק צורת שופר על גבי מצבות המתים, לזכר קול השופר העתיד להשמע ולהעמידם לחיים.⁶ ואף שאין כל הכרח להסבר זה, שניתן לבאר את הנוהג באופנים אחרים,⁷ מאזכור התקיעה של תחיית המתים במקור חוץ-יהודי שמשלהי בית שני שהרבה מרעיונותיו נשאבו מהיהדות,⁸ נראה, שאכן כבר באותה תקופה היה הרעיון מוכר בקרב הצבור היהודי.⁹

5 הספרות בענין זה רבה, ולדוגמא, ראה: ש' ליברמן, מדרשי תימן, ירושלים תש; מ' קיסטר, 'אחור וקדם: אגדות ודרכי מדרש בספרות החיצונית ובספרות חז"ל', היגיון ליונה - היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש האגדה והפיוט, בעריכת י' לוינסון ואחרים, ירושלים תשסו, עמ' 231.

6 ראה: יו"ט לוינסקי, 'הקולות המבשרים ביאת המשיח', מחניים, קכד (שבט תשל), עמ' קכח; ר' אברהם מרדכי הרשברג, אוצר הירושלמי, ב, סוף שקלים, ירושלים תשלח, עמ' מח טו"א; ר"נ יברוב, הלכות אבלות וביקור חולים, פרק סח, סעיף י, בהערות, מהדורה שלישית, ירושלים תשסא, ס"ע תשלט. והשווה: מ' וינר, תרבות המוסיקה בארץ ישראל בתקופות ההלניסטית הרומית והביזנטית, ע"ד, רמת-גן תשסו, ס"ע 55. בתקופה הקדומה מצאנו גם שאזכרו מפורשות את תחיית המתים על גבי מצבות. במצבה מצוער משנת 346 לחורבן הבית נכתב: "תנוה נפשה דיעקב בר שמעון... יתעוריר לקול משמיע שלום" (י' נוה, 'שבע מצבות חדשות מצוער', תרביץ, סט [תשס], עמ' 620, מצבה כ). ובמצבה אחרת, משנת 385 לחורבן: "...ינוח חכם בשלום, יתעורר לקול משמיע שלום" (שם, עמ' 622, מצבה כב). ובמצבה מבעלבק שבלבנון, משנת 768 לחורבן הבית: "הוא (=הקב"ה) יבנה אתו (=את בית המקדש) ויקיץ ישניה עמו". ראה: הנ"ל, 'מצבות צוער', תרביץ, סד (תשנה), עמ' 493. וראה עוד: נוה, 'שבע מצבות חדשות מצוער' (הנ"ל), עמ' 621, שבמצבות אחרות מהמאה התשיעית נרשם: "הוא (הקב"ה) יבנה אתו ויקיץ ישניה עמו"; או: "ויקיצתו ביקיצת ישני [עפר וז] כרונו לברכה עם צדיקים וטו[בים]". השווה גם מצבה דרום-איטלקית מראשית המאה התשיעית, שנחקק עליה: "ברוך שיצר בריותיו בדין עוכל(?) ועתיד להחיותם", והוא פראפזה לברכת הרואה קברי ישראל, ראה: ברכות נח ע"ב. מצבה זו פורסמה ונדונה אצל: C. Colafemmina, 'Hebrew Inscriptions of the Early Medieval Period in Southern Italy', Bernard D. Cooperman and Barbara Garvin (eds.), The Jews of Italy: Memory and Identity, Bethesda, Meriland: University Press of Maryland, 2000, pp. 65-81.

בדורות האחרונים נהגו, זעיר פה זעיר שם, לאזכר על גבי המצבה את תקיעת השופר שתשמע בתחיית המתים. כן, לדוגמא, נכתב במצבתו של ר' סעיד עוזירי, שנפטר ביום ח במנחם-אב תרפ"ט ונקבר בבית החיים הישן שבתל-אביב: "הזקן הישיש, תם וישר, ירא אלקים, הר"ר... נפטר בשם טוב... תקע בשופר גדול לחירותו; ונאמן אתה להחיות מתים, ברוך אתה מחיה המתים". ראה: צ' קרול וצ' לינמן, בית הקברות הישן בתל אביב, תל-אביב תש, עמ' רנח. גם בלוחות האבן שהעמידו בני קהילת באניהאד בסמוך לקבר רבם, ר' וואלף מאסקוויץ (נפטר ביום י סיון תקעח), נחקקו דברים דומים: "ועתה טמון בארץ, כסוהו עפר / ינוח בשלום עד יתקע בשופר". ראה: הרב מא"ז קינסטליכער, 'לתולדות רבי וואלף מאסקוויץ זצ"ל (ב)', צפונות, חוברת יג (תמוז תשנא), עמ' פד.

7 ראה: י' בראנד, 'לתולדות בעית המרובע הארכיולוגי ופתרונו', סיני, יג (תשד), עמ' רד-רה.

8 ראה אגרות פאולוס (שנכתבו כשני עשורים לפני חורבן בית שני), אל הקורנתיים, טו 52: "ברגע

ואולם במקורות היהודים המעטים ששרדו בידינו מתקופת שלהי בית שני, לא נזכרה עניינה של התקיעה, וכך גם בספרות התנאים והאמוראים. המקורות היהודיים הקדומים לענין עולים מיצירות פייטניות המתוארכות לראשיתה של תקופת הפיוט, ומעט קודם לכן¹⁰.

תקיעת שופר זו כבר הזכירה ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה השביעית. ולדעתו, התקיעה שתחיה את המתים היא אחת מסידרה של שלוש תקיעות, כשתפקידן של השתיים האחרות הוא, לכנס את הגלויות ולאבד את אומות העולם. את שלושת התקיעות העתידיות ותפקידיהן הוא רשם בפיוטו 'אשא דעי בצדק' לברכת 'שופרות' של ראש השנה:

קָרַן מְשֻׁלָּשָׁה / הַיּוֹם לְזִכֵּר אֲשֻׁלָּשָׁה / קָרָא עוֹד שְׁלֹשָׁה / בְּקוֹל עֲתוּד שׁוֹפָר
רְחִשְׁתִּי לְעִלְיּוֹת / וְעִנִּי תְּלִיּוֹת / רְאוֹת כְּנוֹס גְּלִיּוֹת / בְּקוֹל גְּדֹל שׁוֹפָר
רְבִיעִית חַיּוֹת / לִיקוֹד לְהַיּוֹת / רִשְׁף שְׁלֵהֲבִיּוֹת / בְּקוֹל לֵהָב שׁוֹפָר
שִׁנָּה תְּעוֹדֵר / לְשִׁלָּם גְּמוּל לְצוֹדֵר / שְׁאוֹנוֹ תְּפוֹדֵר / בְּקוֹל גְּבוּרוֹת שׁוֹפָר
שׁוֹשֵׁן תְּדַבֵּר / גְּאֻלָּה תְּבַרֵּר / שׁוֹכְנִים תְּזוֹדֵר / בְּקוֹל הַעֲרַת שׁוֹפָר¹¹.

היינו, בראש השנה אנו תוקעים שלושה קולות ('קָרַן מְשֻׁלָּשָׁה'), "זכר לשלושה שופרות שעתיד הקב"ה לתקוע: אחת לכנס גלויות, ואחת להחיות את המתים, ואחת לסער בו את תימן"¹².

אגדה זו, בדבר שלושת תקיעות השופר שבאחרית הימים שאחת מהן נועדה להחיות את המתים, נזכרת בפיוטים נוספים לר' אלעזר בירבי קליר, בפיוט לטל מפיטן אנונימי (מאמצע המאה השמינית לכל המאוחר), ב'יוצר' לר' יוסף אלברדאני (פייטן בבלי מאמצע המאה העשירית), ב'זולת' לר' שמואל השלישי (פייטן ארצישראלי מסוף

כשית עין, במשך היובל תרועה אחרונה, כי יתקע בשופר, והמתים יקיצו לחי עולם". וראה עוד שם, אל התסלונים, ד' 16. למקורות אלו הפנני מ' שניידר, ותודתי נתונה לו [והשווה: מ' מאך, מחקרים בתורת המלאכים (אנגלולוגיה) היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, ע"ד, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 360]. על זיקת רעיונותיו של פאולוס למקורות יהודיים קדומים קיימת ספרות רחבה, ראה, לדוגמא: ד' פלוסר, המקורות היהודיים של הנצרות, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 10-11, 45-50, ועוד.

9 אע"פ שהמקורות החוץ-יהודיים לתקיעת השופר שלתחילת המסמך קדומים למקורות היהודים (עי' גם להלן, הערה 109), מסתבר שמסורת זו כבר נודעה ביהדות הקדומה שלפניהם שלא שרד ממנה חומר כתוב. שכן ריבוי האזכורים במקורות היהודים מתקופת הפייטן יוסי בן יוסי (שפעל בזמן חתימת התלמוד) ואילך מלמד, שאמונה זו נפוצה אז ביותר, ומסורת שהיא חוץ-יהודית במקורה בוודאי לא היתה מעמיקה לחדור לתודעתם של היהודים. והשווה: ח' מיליקובסקי, 'הביאה הכפולה של אליהו - בזמן המשיח ובזמן גוג', דרך אגדה, ו (תשסג), עמ' 58-59.

10 כוונתי, בעיקר, ל'תוספתא' התרגומית לזכריה יד ד, המתוארכת 'בין המאה הראשונה למאה הרביעית' (ראה להלן, ליד הערה 100 ובה). ואם נתייחס לגבול התחתון של התארוך המשוער, נמצא ש'תוספתא' זו קדמה בכמאה שנה למקורות הפייטנים הקדומים ביותר שהזכירו את תקיעת השופר שלתחילת המסמך.

11 מחזור לימים הנוראים, כך א: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ו, עמ' 264, שו' 42-38.

12 כתב-יד המבורג מס' 152 [...] פירוש על הפיוטים, מהדורה פקסמילית מאת אנ"צ רות, ירושלים תשמ"ד, דף 121ב, עמודה ב.

המאה העשירית וראשית המאה האחת-עשרה)¹³, ב'פיוט גשם' לר' נחמיה בר' שלמה בר' הימן הנשיא (פייטן בבלי בן דורו של הקודם), וגם בשני מדרשים מאוחרים שנפוצו באשכנז ואגפיה ('מדרש ויכולו' ומדרש אנונימי אחר), בחיבורים ופירושים אשכנזיים, במדרשי גאולה מאוחרים (מדרש גאולה אנונימי ו'אותות המשיח') ששאבו בעיקר מהמקורות האשכנזיים, ובמקורות נוספים כמו 'מעשה דניאל'. לאגדה זו הקדשתי מאמר מפורט ולא אכפול את הדברים¹⁴. על כל פנים, לכל מקורות אלו מוסכם, שבתחיית המתים תשמע תקיעה אחת בלבד, ותקיעה זו תהיה אחת משלש תקיעות או יותר שימלאו תפקידים שונים בתהליך הגאולה.

את קול השופר העתיד להשמע בתחיית המתים מזכיר ר' אלעזר בירבי קליר גם בשבעתא לטל 'אלים ביום מחסן':

לְאוֹת טוֹב טַל נִתְּלָה / תֵּת לְעוֹלָם חֲתָלָה

[...]

לִיגְדוֹ גְדוֹד יִשְׁפֹּר / לְהַעֲצִים גְּדוֹדָיו בְּלִי מִסָּפֶר

טַל | לְהַקִּין בְּקוֹל שׁוֹפֵר / אֲטוּמִים שׁוֹכְנֵי עָפָר¹⁵.

13 אמנם ביצירותיו האחרות מזכיר ר' שמואל השלישי מסורות אחרות הנוגעות לקול השופר שלתחיית המתים (ע'י' להלן, ליד הערה 29, וליד הערה 77), כדרך הפייטנים שהשתמשו במקורות מדרשיים שונים ומנוגדים ופעמים אף הציגום זה בצד זה ביצירה אחת. ראה: ע'י' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, א, 'ירושלים תשסד, עמ' 211-213. וכבר ר' אלעזר בירבי קליר נהג כן, כפי שעמד על כך מפרש הפיוטים ר' יוסף קרא, הכותב: "וכה משפט הישיש [=הקליר], שבכל מקום שמצא רבותינו חלוקין בדבר, מקיים דברי שניהם"; ועוד כתב: "ודרכו של ר' אלעזר קליר, כשקובע במליצתו מדרש שנחלקו בו חכמי ישראל, קובע בו דעת כל אחד ואחד". ראה: א' גרוסמן, 'שבחי ר' אלעזר בירבי קליר בפירוש הפיוטים של ר"י קרא', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת, בעריכת ש' אליצור ואחרים, 'ירושלים תשנה, עמ' 305-307.

14 ראה מאמרי 'שלושת התקיעות שבאחרית הימים' שבקובץ זה.

15 מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, 'ירושלים תשנג, עמ' 230, שו' 45, 47-48. למקור זה הפנני מ' שניידר. ביאור (בעיקר ע"פ פרנקל, שם): לאות: לסימן. טל נתלה: הטל נקבע כסימן טוב, לגאולה ותחיית. חתלה: רפואה. ליגוד: לאסוף. גדוד יושפר: ישראל אשר יוטב להם. אטומים: סגורים, הם המתים הסגורים באדמה.

מ' שניידר אף העירני לדברי הקלירי בחתימת ה'מחיה' בקדושתא לראש השנה: "בְּשׁוֹפֵר אֶפְתָּנוּ וּבִכְרָךְ פְּרִיעָה / בְּטָלְלִי תַחִי בְּגִנּוֹ אֶתְרוּעָה" (מחזור לימים הנוראים [לעיל, הערה 11], עמ' 69, שו' 14). כי אע"פ ש'בְּשׁוֹפֵר אֶפְתָּנוּ' מתייחס למצוות תקיעת השופר בראש השנה, יתכן שסמיכותו ל'בְּטָלְלִי תַחִי' באה לרמז גם את תקיעת השופר שלתחיית המתים. אמנם לדעתי קשה לדרוש סמיכות זו, כי הקלירי משתמש בסגנון זה גם בחתימת ה'מגן' שבאותה קדושתא: "בְּשׁוֹפֵר אֶפְתָּנוּ וּבִכְרָךְ פְּרִיעָה / בְּמַגֵּן רָעִים בְּגִנּוֹ אֶתְרוּעָה" (שם, עמ' 68, שו' 14). והדבר זקק עיון נוסף.

יתכן גם, כי לקול שופר זה נתכוון הקלירי בשבעתא לשבועות: "בְּקוֹל פֶּחַ לְהַטִּיל תַּחִי לְהַחֲיוֹת בּוֹ מִתֵּי אֶרְצוֹת" (ע'י' פליישר, 'שבעתות הבדלה ארץ ישראליות', תרביץ, לו [תשכז], עמ' 351, שו' 10, כנוסח כתי"ב). וראה גם פיוטו 'אמצת זה היום' לשופרות (מהתקיעתא 'אנסיכה מלכ'): "יְקִיצוּ שׁוֹכְנֵי עָפָר / עֲצוּמִים בְּאֵין מִסָּפֶר / יוֹשְׁבֵי סֶלַע בְּחָפֶר / בְּקוֹל יְרוֹנוֹ כְּתִקְוֶעַ שׁוֹפֶר" (מחזור לימים הנוראים [לעיל, הערה 11], עמ' מז; בהשוואה ל'מאגרים'). ואיני יודע אם ב'כְּתִקְוֶעַ שׁוֹפֶר' כוונתו לשופרה של תחיית המתים. לכאורה 'כְּתִקְוֶעַ שׁוֹפֶר' מתאר את קול רינת המתים לכשיחיו ('בְּקוֹל יְרוֹנוֹ'), והוא ע"פ ישעיה מב יא: 'יְרוֹנוֹ יִשְׁבִּי סֶלַע, מֶרֶאשׁ הָרִים יִצְחָו', ואינו קול השופר שישמע באותה עת. אך יתכן לבאר: המתים 'בְּקוֹל יְרוֹנוֹ', כאשר יתקע השופר שיעמידם לחיים - 'כְּתִקְוֶעַ שׁוֹפֶר'.

אמנם הקלירי איננו הפייטן הראשון המזכיר את התקיעה העתידה להשמע בתחיית המתים, שכן קדמו לו פייטנים אחרים. כבר יוסי בן יוסי, הפייטן הראשון הידוע לנו בשמו שפעל בסמוך לחתימת התלמוד, מזכיר את קול השופר שישמע בתחיית המתים:

רָגַשׁ מִקֶּבֶר / צוּחָה מְסַלֵּעַ / בְּתַת יְבִישֵׁי עֵצִים / מִעֶפֶר קוֹל
רְאוּ נִס בְּהָרִים / וְקוֹל שׁוֹפֵר בְּאַרְצָךְ / לְהַשְׁמִיעַ רִנָּן / מִדְּמוּמֵי קוֹל¹⁶.

התקיעה שלתחיית המתים נזכרה גם ברהיט לראש השנה המיוחס-מספק ליניי, פייטן ארצישראלי שפעל באמצע המאה השישית, והוקדש לה מחצית מחרוזו (א-י):

* אֲסִירִי תִקְנֶה תִתִּיר בְּשׁוֹפֵר
בְּנֵי תְמוּתָה תִפְתַּח בְּשׁוֹפֵר
גְּנוּזֵי שְׁאוּל תִּגְלֶה בְּשׁוֹפֵר
דְּלָתִי דוּמָה תִשְׁבּוֹר בְּשׁוֹפֵר
5 הָרוּגֵי מוֹת תִּתִּיחַ בְּשׁוֹפֵר
וְעֵצִים לְעֶצְמוֹ תִקְרַב בְּשׁוֹפֵר
זְרוּמֵי שִׁנָּה תַעֲזֹר בְּשׁוֹפֵר
חֲלוּפֵי רוּחַ תִּתְחַדֵּשׁ בְּשׁוֹפֵר
טְמֵאֵת קְבָרוֹת תִּטְהַר בְּשׁוֹפֵר
10 יְצוּקֵי רֶקֶב תִּקְפֶּה בְּשׁוֹפֵר¹⁷.

16 פיוט 'אנוסה לעזרה', שו' 47-48, בתוך: א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורה שניה מתוקנת, ירושלים תשנ"א, עמ' 116; מחזור לימים הנוראים [לעיל, הערה 11], עמ' 270. יוסי בן יוסי פעל במאה החמישית, היינו, בסמוך לחתימת התלמוד. ראה: מירסקי, שם, מבוא, עמ' 12 ואילך, ובעיקר עמ' 16-15; הנ"ל, ראשית הפיוט, ירושלים תשכ"ה, עמ' ס"א ואילך.

ביאור (בעיקר ע"פ מירסקי, שם): רגש מקבר צוחה מסלע: יעלה רגש מקבר וצווחה מסלע, ע"פ ישעיה מב יא 'ירונו יִשְׁבִּי סלע, מראש הרים יצחו', ובתרגום: 'ישבחון מתיא כד יפקון מבתי עלמיהון, מראש טוריא ירמון קלהון'. יבִישֵׁי עֵצִים: המתים. וקול שופר: של תחיית המתים, ישמע בארץ. להשמיע רנן: כמו שנאמר 'ירונו יִשְׁבִּי סלע'. מדמומי קול: מהמתים שדממו קודם תחייתם.

את שורות הפיוט המצוטטות חורזו פייטנינו לפסוק בישעיה יח ג: "ככתוב על יד נביאך: 'כל יושבי תבל ושוכני ארץ, כנשוא נס הרים תִּקְרְאוּ וכתקוע שופר תשמעו'". ובעקבותיו, ככל הנראה, נמשך פייטן אנונימי שפעל מעט אחריו, המקשר שורת פיוט בעלת תוכן דומה לפסוק זה; ראה להלן, ליד הערה 23. משמע, שכבר יוסי בן יוסי הכיר את המסורת המקשרת את הפסוק לתקיעת השופר שלתחיית המתים, כמו שיכתוב לימים רב סעדיה גאון; עי' להלן, ליד הערה 39 ובה.

* ביאור: 3 גנוזי שְׁאוּל: הגנוזים בקבר. | 4 דומה: כינוי לקבר. | 6 ועצם לעצמו תקרב: ע"פ יחזקאל לו ז: 'וְתִקְרְבוּ עֲצֻמוֹת, עֵצִים אֶל עֲצָמוֹ'. | 7 זרומי שינה: המתים הישנים; 'זרומי' לשון מיתה, עי' להלן בפיוט 'אסופים אסופי אשפתות', ביאור לשו' 7. | 10 יצוקי: לשון שפיכה ופיוזור. רקב: המתים. תקפה: תציף. ע"פ תרגום, מל"ב ו, והשימוש מצוי בלשון הפייטנים, ראה: נ"מ ברונוניק, פיוטי יניי: ביאורים ופירושים, ירושלים תשס"א, עמ' 273.

17 מ' זולאי (מהדיר), פיוטי יניי, מדור המסופקים, סי' כ, ברלין תרחצ, עמ' שעט. וקדם לו בהדפסת הרהיט 'מרקוס, גנוי שירה ופיוט, סי' ג, ג, ניו-יורק תרצ"ג, עמ' 14; ועי' להלן, הערה 21. הרהיט לא נכלל במהדורת צ"מ רבינוביץ לפיוטי יניי, ראה: מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, א-ב, ירושלים תשמה-תשמז.

כבדרך אגב אעיר, שמדברי הפייטן 'טְמֵאֵת קְבָרוֹת תִּטְהַר בְּשׁוֹפֵר' (שו' 9), שלאחר שיקומו המתים

וכאן ממשיך הפייטן לחנן מלפני בוראו כי יבואו במהרה שאר אירועי אחרית הימים העתידיים להיות בקול שופר: קיבוץ הגלויות ('פִּנְס גְּדַחֵי שְׂכוּלָה בְּשׁוֹפָר'), ביאת המשיח ('עֲנֵי רוֹכֵב תַּמְלִיךְ בְּשׁוֹפָר'), איבוד מלכות אדום ('שָׁרוֹת עֲדִינָה תַעֲבִיר בְּשׁוֹפָר') והפלת חומותיהם ושעריהם ('שְׁעָרִים וְחֻמוֹת תִּפֹּל בְּשׁוֹפָר'). ואכן חלקם של קולות השופר בארועים עתידיים אלו נזכר במקורות¹⁸, ברור אפוא, כי אף בעניינו של השופר שלתחיית המתים - לו ייחד הפייטן יריעה נרחבת ביחס לשאר הארועים - לא המציא פייטנינו רעיון ציורי שלא היה קיים במקורות שעמדו לפניו.

רהיט זה מחובר בטבורו לפיוט 'אסופים אסופי אשפתות', אף הוא רהיט לראש השנה. ההשוואה ביניהם מראה על תלות של האחד בשני, אלא שאין לדעת מי מהם המוקדם מכיוון שייחוס שניהם מסופק עד שיתכן כי מחבר אחד להם - ייני¹⁹. בין כך ובין כך, בעוד שהרהיט הקודם הקדיש לתקיעת השופר שלתחיית המתים רק כמחצית משורותיו, הרהיט שלפנינו ייחד את כולן לענין זה²⁰:

* אֶסּוּפִים אֶסּוּפִי אֲשַׁפְּתוֹת תֹּאִיר אֶפְלָתֶם בְּשׁוֹפָר
בְּלוּעִים בְּלוּי בֶּשֶׁר תִּבְקַר בְּטַחוֹתֶם בְּשׁוֹפָר
גְּנוּזִים גְּנוּזֵי גִילָה תְּגַלֶּה גְּוִיֹתֶם בְּשׁוֹפָר
דְּחוּפִים דְּלִתִי דּוּמָה תִּדְרוֹשׁ דְּוִיֹתֶם בְּשׁוֹפָר

לתחייה יטהר מקום קבורתם, משמע, שאפילו 'בית קברות גמור' יחזור לטהרתו, למרות ההלכה 'קבר הידוע, אסור לפנותו; פינהו, מקומו טמא ואסור בהנאה' (סנהדרין מז ע"ב). כי הלכה זו היא מגזירת חכמים כדי שלא יבואו לפנות קברים ('ע' רש"י, סנהדרין שם), אבל לאחר שיחיו המתים לא קיים החשש ובטל טעם הגזירה. ויש עוד לעיין בדבר. והשווה: א"ש אלקין, 'מן הפרשנות השומרונית: פירושו של אבו-ל-חסן הצורי לפרשת האזינו', לשוננו, לב (תשכח), ס"ע 235, ועמ' 246.

18 תקיעת השופר העתידה להשמע בקיבוץ הגלויות מפורשת בישעיה כו יג: 'וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל, וּבָאוּ הָאֲבָדִים בְּאָרֶץ אֲשׁוּר וְהַנִּדְחִים בְּאָרֶץ מִצְרָיִם'; לכך שהמשיח יבוא בקול שופר ('עני רוכב תמליך בְּשׁוֹפָר'), ראה מאמרי 'שלושת התקיעות שבאחרית הימים' שבקובץ זה, הערה 6; ובמאמרי הנזכר נדונה באריכות עניינה של התקיעה העתידה לאבד את מלכות אדום, ראה שם ובמיוחד בפרקים א-ז.

19 ע' להלן, הערה 21.

20 ר' יוחנן בר' יוסף טריוויש בפירושו 'קמחא דאבישונא' הנדפס ב'מחזור כפי מנהג ק"ק רומא' ('ע' להלן, הערה 21) נסתבך בענין, שמא מחמת שנסתפק בקיומה של התקיעה שלתחיית המתים, עקב אי-ידיעת המקורות לה. את תחילת הפיוט הוא מפרש כמדבר על ישראל שהינם 'אסופי אשפתות' ובשערי מות ('דלתי דומה') בגלותם וממנה יתקבצו בקול שופר, אך גם הוא הבין שהרבה משורות הפיוט לא יתפרשו אלא על התקיעה שלתחיית המתים וביארן בהתאם לכך, וכך הוא מפרש את שורות הפיוט לסירוגין. אך באמת, כל הרהיט הוקדש לתחיית המתים. זהו מובנו הפשוט של הפיוט, וכן מוכח מקביעת פסוק מרכזי מהנבואה על תחיית המתים סמוך לאחר השלמת הרהיט: 'ככתוב על יד נביאך: לִכֵּן הִנָּבֵא בֶן אָדָם וְאִמְרַת אֱלֹהִים: כֹּה אָמַר יי' אֱלֹהִים: הִנֵּה אֲנִי פוֹתַח אֶת קְבֻרוֹתֵיכֶם וְהַעֲלִיתִי אֶתְכֶם מִקְבֻרוֹתֵיכֶם עִמִּי, וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל אֶדְמַת יִשְׂרָאֵל' (יחזקאל לו יב).

* ביאור (ממני, בסיוע ר' אברהם פרנקל): 1 אסופים: מתים, מלשון 'וַיֵּאָסֶף אֶל עַמּוּי' (בראשית כה ח). אסופי אשפתות: אסופים מן האשפתות. | 2 בלועים: המתים הבלועים וטמונים באדמה. תבקר בטוחותם: תאיר תקותם. | 3 גנוזים: המתים הגנוזים באדמה, ושמה הכוונה לקבוצות מסויימות של מתי ישראל שיקומו לתחייה בנפרד ולפני כולם (השווה: ע' פליישר, 'הדותה-הדותה-הדותה: פולמוס ושביר', תרביץ, נג [תשמד], עמ' 88). גנוזי גילה: חסרי גילה. ושמה 'גילה' הוא מלשון 'גולל', כלומר: גנוזי קבר. | 4 דומה: קבר, שאלו; ע' תהלים צד יז. דויתם: צערם, מלשון איכה ה יז: 'היה